

On Date 14th April' 2018 Celebration of 127th Birth Year of Dr. Babasaheb Ambedkar. On this occasion, we publish Online Special Issue on

Dr. Babasaheb Ambedkar's Global Vision - 2018

Published On Date 14.04.2018

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

**Organized &
Published By**

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author	Page No.
1	Socio-Political Vision Of Dr. Ambedkar	<i>Dr. Devendra R. Bhagat</i>	1-6
2	Dr.B.R.Ambedkar Role In Constitutional Rights Of Womens Empowerment In India	G.SAKTHIVEL	7-10
3	Has Babasaheb's Principles Of Social Justice Reached The 'Depressed Classes' Of Cachar?	Ruman Sutradhar	11-17
4	Dr. B.R. Ambedkar: A Man With Courage	Ms. Rinku	18-21
5	Dr. B. R. Ambedkar Education Policy In India	Prof. Dilip D. Virutkar	22-26
6	Dr. Babasaheb Ambedkar's Views On Indian Agriculture Policy	Mr.Vinod M.Badwaik	27-30
7	Dr. B.R. Ambedkar's Vision On Land Reforms And Agricultural Development	Dr. Sanjiv K. Nimbalkar	31-35
8	Dr. B R Ambedkar: Social Reformer	Ms. Gagandeep Kaur	36-40
9	Dr.B. R.Ambedkar: The Pioneer Of India	Dr. S. B. Mohitkar	41-45
10	An Important Role Of Dr. B. R. Ambedkar	Dr. Swapan Kumar Barman	46-48
11	Dr. Ambedkar's idea's of welfare economy and Globalization	Dr. Rajesh Gaidhani	49-51
12	Impact of Dr. Babasaheb Ambedkar's invaluable work for the eradication of untouchability on Mulkraj Anand and Arundhati Roy	Prof. Vinod Manoharrao Kukade	52-54
13	Dr. Babasaheb Ambedkar Vision of Social Justice: Empowered India	Sanjay P. Ramteke	55-59
51	डॉ.आंबेडकर ज्ञानाचा सागर व स्त्री स्वातंत्र्य	प्राचार्य डॉ.एस.के.खंगार	101-102
52	मराठीतील दलित-आंबेडकरवादी मराठी कथेतील विद्रोह	प्रा. बादलशहा डोमाजी चव्हाण	103-107
53	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार	प्रा.स्वप्नील एस.बोबडे	108-110
54	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राष्ट्रवादविषयक विचारांची समर्पकता	प्रा. संतोष भावार्थ	111-113
55	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरह्यांचे स्त्री विषयक कार्य आणि मानवमुक्ती लढ्यात विदर्भातील दलित स्त्रियांचे योगदान	डॉ. व्ही.एन. लाखे & प्रा.कु.दिपाली दांडेकर	114-116
56	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक सुधारणेतील योगदान	प्रा. सिद्धार्थ नारायण वाकुडे	117-119
57	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक चिंतन	प्रा.डॉ.संजय गोरे	120-122
58	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर-शिक्षणतज्ञ	डॉ.राजेश शंकरराव पत्तीवार	123-126
59	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरानी भारतीय कामगारांसाठी केलेले ऐतिहासिक कार्य	डॉ. प्रकाश आर.शेंडे	127-129
60	डॉ. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारप्रबोधक पत्रावारिता : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. कैलाश भानुदास यादव	130-135
61	वृत्तपत्रसृष्टी आजची आणि पत्रकारिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची	प्रा. डॉ. धनराज खानोरकर	136-144
62	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर का संवैधानिक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. रवींद्रनाथ माधव पाटील	145-150
63	हिंदु कोड बिलातील सुधारणा	प्रा. वर्षा अ.तिडके (शानिवारे)	151-152

64	स्त्री उत्थानात डॉ.बाबासाहेबांचे योगदान	प्रा.सतीश एस.कर्णासे	153-154
65	भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा.डॉ.अभय श्रीहरी लाडके	155-158
66	हिंदू कोड बिल व स्त्री कल्याण	प्रा.प्रज्ञा एस.वनामाली	159-162
67	डॉ.बी.आर.आंबेडकर आणि शैक्षणिक क्रांती	प्रा.अजय व्ही.निंबाळकर	163-164
68	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : लेखनशैली	प्रा.यादवराव रा.गहाणे	165-169
69	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य	डॉ.पुरुषोत्तम माहोरे	170-172
70	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार	डॉ.शिंदे संग्राम रामचंद्र	173-177

SOCIO-POLITICAL VISION OF DR. AMBEDKAR

Dr. Devendra R. Bhagat

Principal

S.K.K. B.Ed. College, Armori,

Dist. Gadchiroli

Abstract:

Ambedkar's political thinking is contained in two of his statements: (i) rights are protected not by law but by the social and moral conscience of society; and (ii) a democratic form of government presupposes a democratic form of society. Social conscience is the only safeguard of all rights, fundamental or non-fundamental. The prevalent view that once rights are enacted in a law is safeguarded is unwarranted. The formal framework of democracy is of no value. Democracy is essentially a form of society, a mode of associated living. The roots of democracy are to be searched in the social relationship, in the terms of associated life between the people who form a society. Ambedkar political democracy cannot last unless there lies at the base of it social democracy. Social democracy is a way of life, which recognizes liberty, equality and fraternity as the principles of life. These principles are not to be treated as separate items but in a trinity. They form a union of trinity in the sense that to divorce one from the other is to defeat the very purpose of democracy. Unless there is social democracy, power to the people would remain a distant dream.

Keywords: Social, Political, Liberty, Equality, Fraternity

Introduction:

Dr. B. R. Ambedkar was a great nationalist, political thinker, reformer and revolutionary and prolific writer with prodigious ideas. He stood for all scientific and social activities, which enhanced the cause of human progress and happiness. His contribution in the making of the Constitution of India was phenomenal. He defiantly fought for the betterment of the oppressed classes. In his struggles, he demonstrated rare crusading spirit, carving out in the process an important place for himself among the prominent architects of modern India. He dedicated his entire life to challenge the inhuman social order and its wrongly idealized social relations that treated the human existence of dalits as subhuman. 'He saw clearly that the prevailing ethical and political drawbacks sprang from a total misconception of the meaning of human relationship, and the problem of right human relations was the key to his entire thought and action. It was in this conviction and with an optimistic faith in human goodness, love and truth, which he entered upon his sacred mission. His purpose was practical rather than speculative and his philosophy of life was essentially a development and evolution under certain conditions and events prevailed in Indian society.

Social Philosophy of Dr. B. R. Ambedkar:

Dr. Ambedkar dedicated his life to the cause of removal of untouchability and completely identified himself with the socially segregated section of the Indian society. He launched a life-long crusade for liberating them from their centuries-old enslavement and ostracism. It is this crusade, which 'lifted him up high from a mere ghetto boy to a legend in his own lifetime. The socially progressive values that Ambedkar cherished were the basis of his social and political life. Though he was born in the Mahar community, he never represented his own community but represented all those communities, which were socially and economically downtrodden. He has been variously described as a crusader for the rights of the depressed classes of India, a literary genius, an eminent educationist, a political philosopher and an able parliamentarian. He was an indefatigable activist who by virtue of his formidable intellectual attributes started a movement for attainment of self-respect for the untouchables as well as depressed classes. He carried on a relentless struggle against the social, political and economic segregation of these classes.

The equal rights of man and woman:

The dignity of the individual, in the promotion of better standards of life and, above all, in peace and security in all spheres of human life. He was a champion of a revolution to be brought about by the dynamics of public opinion through a change in the laws of the land. He saw a vast difference between a revolution and real social change. A revolution transfers political power from one party to another or one nation to another. The transfer of power must be accompanied by such distribution of power that the result would be a real social change in the relative strength of forces operating in society. Ambedkar was totally committed to the annihilation of the caste system. According to him, caste system is not merely a division of labour but a division of labourers. It is a hierarchy in which the division of labourers is graded one above other. This division of labour is based on neither natural aptitude nor choice of the individual concerned. It is, therefore, harmful in as much as it involves the subordination of man's natural powers and inclinations to the exigencies of social rules. Ambedkar reiterated: The caste system prevents common activity and by preventing it, it has prevented the Hindus from becoming a society with unified life and a consciousness of its own being.

Ambedkar's great vision on nation and national integration:

The greatly cherished ideals of 'fraternity and equality were the cement with which he wanted to bind together a totally cohesive nation'. Ambedkar's philosophy was that self-respect and human dignity were of paramount importance in a free republic. He espoused the noble cause of equality of status and opportunity to every Indian, assuring the dignity of the individual and unity of the nation. Dr. Ambedkar's principle was not to fight against the particular persons who created a frustrating situation for him and his fellow sufferers. He explains that the cause of the situation was not the individuals of uppercaste Hindus but the social philosophy, which supports a social system of inequalities. His long-range response was a direct attack against the root cause. It is pertinent to raise some questions to reflect on Ambedkar's legacy. Ironically, the conditions of the untouchables and depressed sections of Indian society have not changed much. Social and economic justice is still evading them. The pathetic condition of the depressed classes has not shown the expected improvement. Social and economic inequalities continue to persist. Ambedkar's dream of a society based on socio- economic justice, human dignity and equality is yet to be realised. So we cannot stop with Babasaheb Ambedkar and his programme of social reform.

Political Philosophy of Ambedkar's:

Ambedkar is influenced by all the major political traditions of his times. His political thought has emerged from the three grand traditions of political thought, i.e. liberal, conservative and radical. The unique feature about him is that he has transcended all these traditions. He was influenced by the ideas of John Dewey, the pragmatic American and the teacher of him. The Fabian Edwin R. A. Seligman had considerable impact on his thought. He further discusses how individual is related to society and how individual's freedom is limited by other social forces. He is critical of authoritarian Hindu social order and argued in favor of democratic society. He probed into the moral and social foundations of India and gave new meaning to the lives of disadvantaged people. His was a rationale approach. Reason plays a role in his writings and speeches. The methodology he used is very scientific rather speculative. He was influenced by the assumptions of modernity. He is well informed in many areas of Indian history, polity,

culture, anthropology and philosophy. He quotes many thinkers his writings those who are influenced him.

Ambedkar's political philosophy and its impact on Indian society and polity:

With reference to man and society, state and government, nation and nationalism, democracy, socialism, security, social justice, education and emancipation of the downtrodden. The notion of community is central to his thinking. To say that individuals make up of society is trivial; society is always composed of classes. It may be exaggeration to assert the theory of class conflict, but the existence of definite classes in a society is a fact and an individual in a society is always a member of a class. A caste is an enclosed class. Brahmins created caste and it is extended to other servile classes. Caste is endogamous unit and also a communal unit. His political theory was premised on moral community. It was as an ideal to be realized. He was very much critical about the Hindu social order. He argues that Hinduism is not qualified to be a community. Buddhism was projected as the ideal having the value of community grounding on morality. He considers that Buddhism attempted to found society on the basis of 'reason' and 'morality'. His conception of community is moral and ethical. It is not automatically available for participation in common affairs. His idea of community has to be created through hard and torturous process of moral transformation. Ambedkar has emerged as a major political philosopher with the rise of dalit movement in contemporary times. There are several attempts to understand Ambedkar and his philosophy. Though he had a great influence on Indian politics from the nationalist movement onwards until eighties, there has been not much academic debate on Ambedkar. The communities of knowledge and centre of power either ignored or deliberately marginalized him as a thinker and social scientist. In other words, Ambedkar's philosophy is a search to words the theories of social reconstruction of Indian society. Dr. B.R. Ambedkar was not merely an exploratory and idealistic political philosopher, in the conventional sense, like Plato and Aristotle. Nevertheless, he developed his own political discourse, which was deeply rooted in real human problems, issues, and vital human affairs. His political philosophy attempted to erode the dichotomies between theory and practice, materialism and spiritualism, more importantly between human beings stratified into contending castes and communities. Ambedkar's political ideology evolved from his total engagement with this predicament of Indian society. Dr. Ambedkar was great critique and writer thus presented the modern era with volumes of erudition and new versions of epistemology. The fact that he had produced a book called Thoughts on Linguistic States in 1955, one year before his death explains his passion for wisdom. His shift to spirituality at the last phase of his life did not make him shun from his commitment to human suffering. Ambedkar Political philosophers sought to explore social phenomena and political behavior, as well as to clarify problematic concepts, evaluate existing institutions and argue for social ideal. Political philosophy is about the critical reflection of politics and its practices. It is about the understanding of the governing principles of a society in a critical fashion. It tries to philosophize the values, principles, practices and institutions, which govern the society.

Ambedkar's political vision of democracy:

Dr. B. R. Ambedkar could foresee the consequences of such a theoretical design, wherein the institutions of varna/caste, would decisively undermine the authority of the modern state, and thus retain the status-quo. Dr. Ambedkar in 1943, argued that, 'A democratic form of

Government presupposes a democratic form of society. The formal framework of democracy is of no value and would indeed be a misfit if there was no social democracy. He further emphasized, The politicals never realized that democracy was not a form of Government: it was essentially a form of society. He was extremely apprehensive of the Dalits' fate in the independent India. For, he could clearly see that most political outfits of his time were preparing for a democratic form of government, without even questioning the varna/caste organization of the Indian society. While referring to the experiences of other societies, he had cautioned, 'As experience proves, rights are protected not by law but by the social and moral conscience of society. If social conscience is such that it is prepared to recognize the rights which law chooses to enact, rights will be safe and secure. But if the fundamental rights are opposed by the community, no law, no Parliament, no Judiciary can guarantee them in the real sense of the word. The Constituent Assembly, while drafting the Constitution for an independent India, could not ignore the vital questions of civil society and citizenship, and therefore, assigned a twofold role to the Indian Republic, i.e., the State to accomplish the task of democratizing Indian social order, and to regulate the socio-political affairs of the society. The Constitution, in its preamble itself, directs the State, to secure to all its citizens: Justice, social, economic and political; Liberty, of thought, expression, belief, faith and worship; Equality of status and opportunity; and to promote among them all; Fraternity assuring the dignity of the individual. Ambedkar's thought, as reflected in his writings and speeches has great importance in tracing the history and growth of social thought in India. It is necessary to understand the philosophy of Ambedkar, which is the theoretical foundation for the Dalit movement. The core of political thinking of Ambedkar is contained in two of his statements 'the rights are protected not by law but by social and moral conscience of society, and a democratic form of government presupposes a democratic form of society. He considers democracy essentially as a form of society of a more associated living and a social conscience is the only safe guard of all rights. The roots of democracy are to be searched in social relationships, in terms of associated life among the people who form a society. For him, social relationships are the key to democracy. Ambedkar is a social democrat in spirit and practice. His special contribution to political thought lies in his linking up liberty, equality and fraternity to the concept of social democracy, which in turn, he relates to democracy as a form of government.

Ambedkar's social vision of democracy:

Ambedkar's social vision of democracy was closely related to his ideal of a 'good society.' He did not leave room for any ambiguity regarding the nature of this ideal. On many occasions, he stated that he envisaged a good society as one based on 'liberty, equality and fraternity.' Democracy, as he saw it, was both the end and the means of this ideal. It was the end because he ultimately considered democracy as coterminous with the realisation of liberty, equality and fraternity. At the same time, democracy was also the means through which this idea was to be attained. Ambedkar's notion of 'democratic government' went back to the fundamental idea of 'government of the people, by the people and for the people.' But 'democracy' meant much more to him than democratic government. It was a way of life: 'Democracy is not merely a form of government. It is primarily a mode of associated living, of conjoint communicated experience. It is essentially an attitude of respect and reverence towards fellowmen. Another crucial feature of Ambedkar's conception of democracy is that it was geared to social

transformation and human progress. Conservative notions of democracy, such as the idea that it is mainly a device to prevent bad people from seizing power, did not satisfy him. In one of the most inspiring definitions of the term, he defined democracy as 'a form and a method of government whereby revolutionary changes in the economic and social life of the people are brought about without bloodshed.

Social, Political Democracy and Dalit Equality:

Ambedkar's protest was positive for the construction of a just system where everyone had the freedom to assert his views, unafraid of defying tyrants. Influenced by the ideology of liberty propagated by Mill, Ambedkar rebelled against the caste Hinduism and its leaders. His fearless and outspoken criticism of the majority who led the masses often reminded one of the famous statements of Mill: 'If all mankind minus one were of one opinion, and only one person were of the contrary opinion, mankind would be no more justified in silencing that one person, that he, if he had the power, would be justified in silencing mankind. Though the Hindu orthodoxy made attempts to silence Ambedkar, he was a fearless challenger of Hindu orthodoxy. In tune with his spirit of actual protest for democracy, so necessary in a communal, feudal-colonial society, which often genuflected before Gods, political and religious. Political freedom according to Ambedkar has economic and religious dimensions, which often conditioned politics itself. Economic democracy was integral to and the power behind political democracy. However, there were other graver attacks on democracy, even where the rule of law gave political and economic freedoms. Negation of social justice, suppression of social equality and crippling of cultural personality dehumanized a people, even if they had the right periodically to go to the polls to choose their surrogates. Ambedkar indubitably and outstandingly brought the sharpest focus to bear on the issue of social degeneracy in society, which paid lip service to universal divinity and human oneness but practiced for centuries graded inequalities and inflicted savageries on their own brothers and sisters. Infuriated by the caste explosive genetic injustice, Ambedkar attacked this satanic deficiency in the Indian polity. He insisted that democracy would breakdown if social justice is not its actualization. Ambedkar strongly believed that, if India were to be free, the Hindu social order must be overhauled, with its root and branch. He laid stress on Social democracy as the primary force towards political democracy. To quote Ambedkar, ' That political reform cannot, with impunity, take precedence over social reform in the sense of the reconstruction of society is a thesis which, I am sure, cannot be controverted. Ambedkar thought that a country that practices slavery could not claim for any other freedom unless and until it removes its own domination and slavery over the other. He contended that if any country was having some downtrodden communities suffering from social oppression and injustice, it must be denied political independence, on that account. To him, military force and moral force were the two chief means to political freedom. His main emphasis was on the urgency of improving the social condition of the needy and the poor. The first phase of Ambedkar's thought and action ended in controversy; but an ardent zeal and passion for the emancipation of the downtrodden communities marked it throughout this period, he continued to uphold the need for human dignity and honesty, equality and liberty, rights and civic facilities for untouchables.

Political Democracy is Primarily a Social Democracy:

For Ambedkar political democracy is interlinked with social democracy. If social democracy is not aimed then political democracy is a failure. In a very powerful assertion,

Ambedkar opines that a country could realize its political freedom only when it is socially free from its own social disabilities, namely Casteism and Untouchability. He warned that democracy would break down if its society were sick by social injustice. He says, 'Liberty cannot be divorced from equality; equality cannot be divorced from fraternity. With equality, liberty would produce that supremacy of the few over the many. Equality without liberty would kill individual initiative. Without fraternity, liberty and equality could not become a natural course of things. It would require a constable to enforce them. We must begin by acknowledging the facet that there is complete absence of two things in Indian society. One of these is equality. We must remove this contradiction at the earliest possible moment or else those who suffer from inequality will blow up the structure of political democracy which this Assembly has so laboriously built up. In this context we should notice the prophetic claim of Ambedkar. His exposure to western liberalism and adherence to social democracy always have predominance in his concept of an ideal Indian political society.

Conclusion:

Ambedkar's socio-political, Educational, Economical, Philosophy and its impact on Indian society and polity with reference to man and society, state and government, nation and nationalism, democracy, socialism, security, social justice, education and emancipation of the downtrodden. However, other aspects of Ambedkar's political philosophy and his charismatic personality are also incidentally covered. For Ambedkar, social and political theories are the basic need of freedom for the downtrodden people, as it would create a powerful community and nation building. The final conclusion is any movement for social or political reform which claims to be promoting freedom in some form or other is guaranteed a measure of respect. Few among us would want to be identified as hostile to freedom of human beings. Ambedkar is a symbol of dalit identity, inspiring several social and political movements with a view to restoring dignity to the so-called downtrodden. Ambedkar's methods and solutions for the advancement of Untouchables, through legal and constitutional measures seems more in tune with the realities of Indian social order 'to change the caste Hindus.' It is not surprising that the guiding ideology of the Untouchables and other backward castes in modern India.

References:

- <https://www.amazon.in/Socio-Economic-Political-Vision-B-R.../dp/818069674X>
- <https://books.google.com/books?id=N2XLE22ZizYC&printsec=frontcover>
- <https://www.cambridge.org/socio-political-vision/C6AF6589131E414AAA38F9331>
- https://en.wikipedia.org/wiki/Portal:Social_and_political_philosophy
- <https://books.google.co.in/books?isbn=818069674X>
- *Essential-dr.babasahebambedkar- Kamble N.G., Kamble K.N., Kasare M.L.*

Dr.B.R.AMBEDKAR ROLE IN CONSTITUTIONAL RIGHTS OF WOMENS EMPOWERMENT IN INDIA

G.SAKTHIVEL

PH.D., RESEARCH SCHOLAR

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

MADURAI KAMARAJ UNIVERSITY

Abstract:

Dr.Bhima Rao Ramji Ambedkar is a great scholar, thinker, writer, Leader a brilliant intellectual, an eminent lawyer, a constitutional expert. He is the great social reformer a champion of the down trodden masses. He is the first law minister in India. Ambedkar he is great social economical and political reformer. He formed the constitutions the independent Democratic India; He gives the so many privileged to be the women's related issues the India. In our society there are many illustrious on the society, no all the constitutional remedies to be given women's and downtrodden peoples and weaker sections peoples. The best too protect women's and protect then rights and developed these women's. He is the great constitutional safeguard and avoids the orthoex principles of women's caste and society. In the Ancient Medieval society the holy book of manusatram written by manu. In this books to be controlled all the sessions and women's were suppressed. Dr. B.R. Ambedkar is considering a hero of millions of oppressed order backward castes or lower castes and Dalits. But in the India did not give the preference because he is dalit leader. He is the great icon of our nation.

Key words: Social reformers, Law minister, Women's related issues, Constitutional laws, Constitutional safeguards.

ANALYSIS AND DISCUSSIONS:

In the Vedic period women enjoyed all the necessary rights which are common for a human being. He women had access to all branches of learning on the Vedic period, the women educations and religious leader and lead so many Religious monks were increase in the period people. The women rule real that and advisor able of that of the family and kinship level and modern society they use enjoyer all the powers and functions.

STATUS OF WOMEN LATER VEDIC PERIOD:

In the later Vedic period has been down. The women were used the sexual discrimination. The socio-economic and political status of the women was decreasing day by day. In the period many orthodox principles followers and controlled fully the society. There were created as slaves. They had no choice to given the freedom. In the orthodoxy society, the man is high power and women's lived only the home level. They have not any rights to be given educational rights. All the rights denied in women's. According manu, in his book, 'manysmiriti' the women were helped by men. The man is real head and women obey all the duties likewise State. But Dr.B.R. Ambedkar analyze the society and orthodox principles and to be given the important events women's.

AMBEDKAR AND JUSTICE TO WOMEN:

Dr. B. R. Ambedkar's approach to women's right is exclusively different from other social reformers like Jyotiba Phule, Raja Ram Mohan Roy, Ishwar Chandra Vidyasagar and Mahatma Gandhi who tried to reform the Hindu society of certain outdated customs and practices without questioning the hierarchical social order. But Ambedkar made his own view for the women rights and that has been reflected in Indian constitution. His goal was to make a society based on social justice. To secure this goal, Ambedkar has given equal status to women on par with men by providing many provisions in the Indian constitution. To him, sexual discrimination should be root out from the society and everybody should get equal opportunity in the society. The

Preamble of Indian constitution guarantees social and economic justice to women and that is because of Ambedkar contribution. In the preamble it is mentioned: i) social, economic and political justice, ii) freedom of thought, expression, belief, faith and worship, iii) equality of status and opportunity and iv) fraternity assuring dignity of the individual and national unity to all the citizens of India without any discrimination of caste, creed or sex.

CONSTITUTIONAL RIGHTS WOMENS:

In Indian Constitution, there are few articles exist that help the women of Indian society to improve their position and to compete with their male counterparts. For example Article 14 – All are equal in the eyes of law and equally protected by the law. It means equal rights and opportunities in political, economic and social spheres. Article 15 prohibits discrimination on the ground of sex. Article 15(3) enables positive discrimination in favour of women. Article 16 mentions there shall be equality of opportunity for all citizens in matters relating to employment or appointment to any office without any discrimination on the basis of religion, caste, creed and sex. Article 24 prohibits the employment of children below the age of 14 years in factories, mines or in any other hazardous employment. Article 39 and 39(d) state Equal means of livelihood and equal pay for equal work. As per article 41 the state shall guarantee within its economic limits to all the citizens, the right to work, to education and public assistance in certain cases. Article 42 the state makes provision for Human conditions of work and maternity relief. Under article 44, the state provides a uniform Civil Code to all the citizens throughout the territory of India. Article 46 – The state to promote with special care, the educational and economic interests of weaker section of people and to protect them from social injustice and all forms of exploitation. Article 47 – The state to raise the level of nutrition and standard of living of its people and the improvement of public health and so on. Article 51 (A) (C) – Fundamental duties to renounce practices, derogatory to the dignity of women. Article 243D (3), 243T (3) & 243R (4) provides for allocation of seats in the Panchayati Raj System.

AMBEKAR AND EQUAITY:

He incorporated the values of liberty, equality and fraternity in the Indian Constitution. Based on the belief that any scheme of franchise and constituency that fails to bring about representation of opinions as well representation of persons falls short of creating a popular government, he submitted the Constitution with a warning. He said in his speech delivered in the Constituent Assembly on 25th November 1949, “Political democracy cannot last unless there lies at the base of it social democracy.” By social he means a way of life, which recognizes liberty, equality and fraternity as principal of life. He further said: “On 26th January 1950, we are going to enter into a life of contradictions. In politics we will have equality and social and economic life we will have inequality. In politics we will be recognizing the principal of one man one vote and one vote one value. In our social and economic life, we shall, by reason of our social and economic structure, continue to deny the principal of one man one value. We must remove this contradiction at the earliest possible moment or else those who suffer from inequality will blow up the structure of political democracy which this Assembly has so laboriously built up.” Ambedkar believed primarily in the efficacy of law and legislation, and he struggled to evolve a constitutional mechanism to fashion India of his dreams, where equality, liberty and fraternity would have an unhindered play. In Ambedkar's vision of India, all citizens would be equal before law; they have equal civic rights, equal access to all institutions, conveniences and

amenities maintained by or for the public; they possess equal opportunities to settle or reside in any part of India to hold any public office, or exercise any trade or calling, here all key and basic industries would be owned by the state. He pleaded for special privileges and safeguards for the Dalits as scheduled Castes. In short, he demanded equality, which would not only lead, to the redressal of the past wrongs but also provide sufficient leverage, may be by way of compensation, as to ensure their leveling up. – B.R. Ambedkar, his life, work and relevance.

RESERVATION POLICY (Local Body Elections)

In the year 1993 Ashok Mehta Committee to refereed and to be given the equal rights and participating election powers. 33% to be given SC/ST women's given the rights and participated the Local body elections.

Dr.B.R.AMBEDKAR AND HERO OF WOMENS RIGHTS:

Dr.B.R.Ambedkar championed the cause of women as well as the miserable plight of Schedule Castes and Scheduled Tribes throughout his career. He discussed a number of problems of Indian women and sought for their solutions in Bombay Legislative Council, in the Viceroy's Assembly as the chairman of the Drafting Committee and also in the Parliament as the first Law Minister of Independent India. Dr. Ambedkar was s born in as a nominated members of the Bombay Legislative Council on 18th Feb., 1927. He advised Indians to participate in the world war on behalf of the British Government. His arguments on the Maternity Benefit Bill and on Birth Critical were quite relevant to recognize the dignity of women. He vehemently supported the Maternity Bill.

CONSTITUTIONAL PROVISIONS:

The Constitution of India contains various provisions, which provide for equal rights and opportunities for both men and women. The salient features are:-

- Article 14 guarantees that the State shall not deny equality before the law and equal protection of the laws;
- Article 15 prohibits discrimination against any citizen on the ground of sex;
- Article 15 (3) empowers the State to make positive discrimination in favour of women and children;
- Article 16 provides for Equality of Opportunity in matters of public employment;
- Article 23 prohibits trafficking in human beings and forced labour;
- Article 39 (a) and (d) enjoins the State to provide equal means of livelihood and equal pay for equal work;
- Article 42 enjoins upon the State to make provisions for securing just and humane conditions of work, and for maternity relief;
- Article 51 A (e) imposes a Fundamental Duty on every citizen to renounce the practices derogatory to the dignity of women;
- Article 243D (3) provides that not less than 1/3rd of the total number of seats to be filled by direct election in every Panchayat to be reserved for women, and such seats to be allotted by rotation to different constituencies in a Panchayat;
- Article 243T(3) provides that not less than 1/3rd of the total number of seats to be filled by direct election in every Municipality shall be reserved for women and such seats may be allotted by rotation to different constituencies in a Municipality;

- Article 243T(4) provides reservation of offices of Ch airperson in Municipalities for Sc, ST, Women in such manner as the legislature of a State, may by law provide;

In pursuance of the above Constitutional provisions, various legislative enactments have been framed to protect, safeguard and promote the interests of women. Many of these legislative enactments have been in the sphere of labour laws to ameliorate the working conditions of women labour.

METERING BENEFIT ACT 1961:

Human condition of works and for metering relief, separate rest room, and over privileges to be given the factory act level. Separate Latrine and accommodation for women

- 6 weeks leave to be given delivery or miscarriage.
- 6 weeks leave after decline or miscarriage leave.

The father protect a women during childhood sweet,

The husband during youth bright, the sons during old age feeble, so a woman does not have freedom's right.... Manusmirit.

CONCLUSION:

Dr.B.R.Ambedkar is great vital role in women's empowerment depressed class people, Back work class peoples and women's he gives be so many act, that act helped from brought women's in society. The women's empower and developed, economically, socially, positively the women's. Dr.B.R.Ambedkar to be given important factories Act". "All equal before Laws". So he called the 20th century Hero of India.

References Books:

1. A.Kumar, Women's Movement, 2006, Anom Publication Pvt. Ltd., New Delhi.
2. K. Uma Devi, Violence against Women, 2005, Human Rights Perspective, Serials publication, New Delhi.3.
3. Shashi, S.S.,(edi), Ambedkar and Social Justice-Volume II", Director publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India, Patiala House, New Delhi,1992
4. Bharati,T, „Ambedkar and Uplift of Women“, published in an edited book Ambedkar and Social Justice-Volume- II“1992,pp264

Has Babasaheb's principles of Social Justice reached the '*Depressed classes*' of Cachar?

Ruman Sutradhar

Research Scholar

Department of Political Science

Assam University

Abstract:

This article investigates how far the principles of social justice could uplift the status of the depressed classes in Cachar, situated in South Assam of North-East India and if the principles of social justice could not be realized, then which factors drag behind the full realization of these principles. This paper draws upon the notions of social justice as conceptualized by Dr. B.R. Ambedkar, popularly called as *Babasaheb*. This paper is the outcome of intensive study of a total of 30 cases, 10 each from the Dalit tea garden workers, Dalit slum dwellers and residents of urban Cachar. Data has been collected through personal (unstructured) and focused group interviews accompanied by keen observation of the researcher. It has been found social justice could not be reached at the lowest stratum of Cachar society due to certain reasons, the most important of which includes economic backwardness, limited education, gender distinctions, lack of consciousness and wrong motivation among the masses.

Keywords: Social justice, Depressed classes, Dalits, Tea garden labourers, Gender, Politics.

Introduction

'*Depressed classe*'-so were they called in pre independent India, so were they termed as for the collection of the first census data in British India, so were they addressed to in the round table conferences by their *Babasaheb*-the great crusader of Social Justice in India who sought political power as a means to fight injustice, education as a means to attain social justice, and liberation of women as a means required for the development of the nation. It was his hearty devotion for the cause of social justice that made Dr. Bhimrao Ramjee Ambedkar, a born untouchable to be called respectfully as Babasaheb. He is known for his immense contributions for liberating the depressed classes -the present day 'Dalits', who remain within the shackles of graded inequality of Indian social system for centuries. It is his efforts by which a proportion of the laboring proletarian class, the oppressed Dalits as well as women were provided with constitutional protection, political rights as well as economic measures so as to fabricate Indian social structure with the ideal of social justice. But then the question remains, has the social order of India allowed restrictions to its orthodox social structure? Has the dominant groups accepted justice in an unjust social structure? Could Babasaheb's principles bring out changes in the traditional mindsets of the masses? How far were those principles accepted by the people? Has Babasaheb's principles of social justice reached the depressed classes of Barak Valley? These are some of the questions to be dealt with by the believers of social justice. Through this paper, an attempt has therefore been made to seek the answers.

"We want our own people, people who will fight tooth and nail for our interest and secure privilege for the under-privileged; people who will undo the wrongs done to our people ;people who will voice our grievances fearlessly; people who can think, lead and act; people with principles and character. Such people should be sent to the legislatures. We must send such people to Legislatures who will be slaves to none but remain free to their conscience and get our grievances redressed".

Dr. B. R Ambedkar

Social Justice cannot be attained by Reason and Religion

Unlike the social idealists according to whom social justice can be attained by reason and religion, Babasaheb hold on the view that the depressed classes cannot attain power by the two. This is because “reason works so long as it does not come into conflict with one's vested interest”. Babasaheb draws on historical instances to explain the causes of failure of reason or rationality. In his own words, “History, whether Indian or European, gives no unqualified support to this dogma. In Europe, the old traditions and superstitions which seemed to the eighteenth century to be the very root of injustice have been eliminated. Yet social injustice has been rampant and has been growing ever and anon. In India itself, the whole Brahmin community is educated, man, woman and child. How many Brahmins are free from their belief in untouchability? How many have come forward to undertake a crusade against untouchability? How many are prepared to stand by the side of the Untouchables in their fight against injustice? In short, how many are prepared to make the cause of the Untouchables their own cause? The number will be appallingly small.” When reason or intelligence comes in conflict with one's ‘vested interest’ it no more hold on its significance. The ‘vested interest’ of caste Hindus to retain untouchability in pre independence India included the ‘feeling of social superiority’ or ‘economic exploitation such as forced labour or cheap labour’. This vested interest did not allow them to promote social justice by the rejection of social injustices, despite the fact that a large number of Brahmins remain educated during the time. It is this ‘vested interest’ only that prevented the caste Hindus to listen to the dictates of reason. Untouchability is not there in post independent India doesn't in any way ensure the elimination of caste. Attainment of economic position, political power and a feeling of social superiority still dominate the minds of caste Hindus. Hence, only reason can in no way do justice to the depressed classes.

Coming to religion, it is generally believed that religious morality never permits the believer of religion to do injustice or else they would be punished for their sinful activity- *paap*. That is religion brings consciousness among the individuals about *paap* and *punya* thereby preventing the person from doing the unjust. But according to Babasaheb religion also cannot bring social justice to the Dalits who were brought under the fold of Hinduism for their own benefit. “The Hindu religion”, Babasaheb adds, “is itself the embodiment of inequity and injustice to the Untouchables. For it, to preach the gospel of justice is to go against its own being. To hope for this is to hope for a miracle”. The possibility of this miracle remains confined only ‘within a community’ and not ‘between communities’. Just as religion could not bring justice between the Blacks and Whites in the United States, or between the Germans and French, it also cannot bring justice between the caste Hindus and the Dalits although it brings justice among the caste Hindus which is within the community and not between. Correctly pointed out by Babasaheb, “the call of nation and the call of community have proved more powerful than the call of religion for justice”. That is neither can reason nor can religion solely work for promoting social justice and to do just to the depressed classes. It is against their caste and class interests. When an individual or community is benefitting from the existential social order, it would be foolish to expect sacrifices from them to attain the universal values of social justice. Centuries passed on, decades passed on, years passed on but reason and religion could not bring justice to the hierarchal social order of India.

Babasaheb's conception of Social Justice

Knowing the loopholes of reason and religion, Babasaheb gave an alternative method which can help the depressed classes to attain justice. His conception of social justice included two interrelated things- education and power. Exertion of power by the privileged classes and their powerful position were validated through the spread of lies and those lies could be broken by the spread of knowledge. To break those lies were essential for attaining social justice by the resistance of social injustice and to put in the words of Babasaheb, "before any injustice, any abuse or oppression can be resisted, the lie upon which it is founded must be unmasked, must be clearly recognized for what it is". Education as the sole means of attaining social progress for all the depressed sections of India, be it the Dalits, the women or most underprivileged- the Dalit women were for the first time recognized by Mahatma Phule which was then carried forward by Babasaheb. He thus advised the Dalit women, "Give education to your children. Instill ambition into them. Inculcate in their minds that they are destined to be great. Remove from them all inferiority complexes." Education was thus destined not only for the boys but also the girls as he addresses 'children'. Apart from this he suggested to educate women across the castes and classes. While both the Phule couple and Babasaheb stressed the need of primary education as it was the first step to the entry of public life for the depressed classes, Ambedkar moved a step forward to provide advanced education also. Accordingly, he framed the provisions under the 'political demands of the untouchables', which reads thus-

That in the budget of every provincial Government an annual sum as may be determined upon by agreement be set apart for promoting the primary education among the children of the Scheduled Castes and another annual sum for promoting advanced education among them, and such sums shall be declared to be the first charge on the revenues of the Province.

Education was the means to attain power, to enter the public arena. Babasaheb hold on the view that "the problem of the depressed classes will not be solved unless they get political power in their hands". This is because "without power on one side, it is not possible to destroy power on the other side". To destroy or fight the powerful caste Hindus, it was essential that the Dalits attain political power "as much as possible" because whatever degree of political power is attained by them, "it will always be too little having regard to the vast amount of social, economic and political power" of the caste Hindus. It was thus that Babasaheb demanded representation of the Schedules Castes in all Executive Governments-Central and Provincial, Legislatures and Local bodies, Public Services and security services such as Judiciary, Police and Revenue according to the population.

The case of Cachar

Babasaheb correctly visualized that education and attainment of political power is the key to social progress. To analyze the case of Cachar, a district situated in the Southernmost part of Assam, some of the experiences of women and men from among the depressed sections have been examined from a total of 30 cases, 10 each from the Dalit tea garden workers, Dalit slum dwellers and residents of urban Cachar through personal (unstructured) and focused group interviews accompanied by keen observation of the researcher. To analyze the gender practices, the number of cases was further divided to 5 men and 5 women in each of the three groups. The cases discussed here are considered to be representative of the community and hence are taken from diverse backgrounds with anonymous names but right surnames.

Case I

Rina Muchi, aged 36 lives in Muchi para and is working in the tea garden as tea plucker like the hundreds of women working alike in the tea garden settings of Cachar and India. Rina is illiterate and can somehow put her signatures with trembling fingers. Of the five children, two of her daughters are completely illiterate, two left schools after primary level and the only son, a physically handicapped is continuing studies. Rina could not afford the education of her elder daughters due to intense poverty of the house as her husband, a wage earner of the city, was ill for few years during the time and she was the sole earner of the family. The other two left school as there was no upper primary or secondary school nearby for which they have to walk miles in the roadside. According to Rina the way to school was also not safe to leave the girls alone, the boys drink and loiter around, and entire the way was filled with jungles with vacant spaces where people don't reside at all. And the son is a born handicapped, who walked along the road as she had no money to provide him with the required amount for fare. Rina, when asked if she wish to have political power getting in some leadership position replied *jokhon pete bhaat thake na tokhon school pora ar party mone thake na* (When stomach is empty people do not remember school, education or party). The wages they get is not sufficient to run a family. Besides this, Rina is working as a casual labourer even after 17 years of her service to the tea industry and is living in a state of immense backwardness.

Case II

Mrinmoy Dusad, aged 40 lives in Silcoorie and is also working under the tea estate as permanent labourer. Mrinmoy studied upto primary level and is quite active in his work place and colony. On interrogating about the situation of poor education out there he revealed that life in tea estates was miserable as poverty and extremely low wages prevent any development in the tea estates. Also they were bound to work in the tea garden as per the rules or else their residential land would be taken away which was meant for only the garden workers. In his own words, '*British to chale gaye par half pant yehi chod gaye*' which entails in itself a wide variety of meanings of bonded labour and a life of isolation. Mrinmoy had once attempted to participate in Panchayat elections as a representative of the Scheduled castes, but had to give up in half way due to the pressure generated on him as he may pose a threat to others. Thinking of representing from the city life was far a dream only for Mrinmoy as such a dream was not to be dreamt by a "person like me", Mrinmoy replied.

Case III

Anita Das, a 32 year old Kaibarttha slum dweller of Cachar married a rickshaw puller at the age of 16. The fourth class literate Anita works as a house maid to earn livelihood. She lost her mother at the age of 10 and hence was handed over the work of doing the household chores at best thereby leaving her books aside. Of the three children of Anita, the eldest did not study because both the two have to go out for work and the eldest daughter had to stay at home. The youngest two, one son and a daughter goes to school. Anita's personal life is characterized by a whole lot of problems as the husband often beats her on drinking or uses abusive languages. She had once been to election campaign to have some money but that was seen by her husband in the other way as she was not allowed to talk to the males outside. Under the situation thinking of attaining political power could never be an option to her. She says that these are not the domain of the poor, especially the women like her.

Case IV

Nagendra Baidya, aged 45 is a member of local panchayat in Silchar. Being a school teacher, Nagendra knew the importance of education and hence educated all the three children. Under SC quota Nagendra was elected a member of the local panchayat. He helps SC students to study hard but the little power he had could not be accepted by some communities in surroundings. According to him most of the people nearby are anti of the reservation quota system and directly or indirectly show some negative attitude towards him and the family.

Case V

Biroha Das aged 39 lives with her husband, father-in-law and four children in one of the slums of Silchar. The couple, both of who are illiterate, works as *mati kamla* in the city and gets a wage of 100-150 but that is occasional work. Most of the times her husband has to rely on some other work like pulling *thela*. One of her son is a rickshaw puller, and the other three are studied upto primary and upper primary level. Such is the educational background of the family. They neither hope to get government benefits, nor are they aware of the reservation system and that they too were able to be elected in politics, which is their political right. Unaware of all these things they are just concerned with their work and earning livelihood or else they had to sleep hungry. Under such economic background and levels of education, the family is itself living a life of degradation, a life of animals.

Analysis

Babasaheb throughout his life worked for his ultimate aim of attaining social justice, be it in the form of education policy, Hindu Code Bill or separate electorates for the Dalits for which he made use of democratic and legal measures. His vision for political democracy was well guided by social democracy which could not be attained without the *Annihilation of caste*. Political democracy-the right to vote and hold office-cannot be sustained for long without social democracy and economic equality (Shah 2007. 229). Cachar society is agricultural based where 86.06% of the total lives in rural areas, leaving the rest 14% in urban areas. The demographic profile shows that the majority of Hindus (85%) of these areas belong to the SC community. 14.4% (2001 census) of the total SC population of Assam are concentrated in Cachar, the highest in Barak Valley. The significant point to be noted is that of the 14% SC population in urban Cachar (concentrated mostly in its main town Silchar), majority are working in the lowly paid jobs which is clear from a recent study that shows 86.6% of the urban wage earners of Cachar are the Dalits. Of the rural population a proportion comes from the tea estates, and the rest agricultural based, many of whom again come to the city to work as wage earner or in the constructions. Such is the economic equality of the district! Under this backdrop, four things are clear,

One, Cachar society has not yet nurtured economic equality alike all existing societies. The dominant class deprived the depressed classes from economic opportunities as well as liberty, directly or indirectly. When a vast majority of the Dalit population are facing economic crisis, it is not at all plausible to think of their social and political progress which is evident from four of the cases depicted here. Rina was not wrong when she shared her own experiences and concluded that “when stomach is empty people do not remember school, education or party (political)”.

The other is that, economic crisis prevented majority of the Dalit population from getting proper education. Although some could get primary education (many of who goes to school not to read

books rather to fill their empty stomach due to the meal provided to them), they are barred from getting advanced education. Primary education can enable them to learn the letters of book, but it cannot enable them to be aware of the reasons behind their depressed status, as the education system in government run schools is itself bugged by its own fallacies.

Another thing clarified is the strong gender dimensions in Cachar society. In most of the cases the elder daughter are illiterate or dropped after primary level to do the house hold chores that lead to an unjust society. Gender and caste based graded inequality; lack of education propelled by acute financial crisis does not generate the necessary political apathy or the desire to get represented in politics or choose politics as an option to solve their problems.

Finally and most importantly, there is a two side effect of lack of consciousness. In some cases, the Dalits are fooled by their own caste fellows, and in many cases, they are fooled by other caste fellows. When the a few Dalits fool their own fellow member, it is quite an unusual thing that happened compared to the second which happened throughout history. Here comes the role of gender, because it has been found that the males within the community tend to suppress the females, verbally, physically and emotionally. The suppression can be either direct or indirect (by paralyzing the brain, unable to think against dominant beliefs of caste). Such kind of suppression goes against the ideals of social justice. As to the Dalits, who opted for politics as a measure to attain social justice or grab political power are also suppressed sometimes or made puppets of the dominant classes and castes. Their lies of equality among the castes in Cachar has hegemonic acceptance by the depressed classes due to which there is no resistance to their deliberate way of setting aside the Dalits from politics, economy and society. Claiming to be friends and to address Dalit issues, they eat the cake. At this juncture, Babasaheb's remarks are worth mentioning,

“..while the intelligentsia is a very important part of Indian society, it is drawn from the upper strata and although it speaks in the name of the country and leads the political movement, it has not shed the narrow particularism of the class from which it is drawn”.

Conclusion

Cachar society, not different from the type of social structure prevailing in entire India, “is a gradation of castes forming an ascending scale of reverence and descending scale of contempt- a system which gives no scope for the growth of that sentiment of equality and fraternity so essential for a democratic form of government” (Ambedkar 2011, 6) where the ideal of social justice remains implicit. Although Babasaheb's efforts to minimize the effect of those structures symbolizing graded inequality by the inclusion of different provisions in the Indian constitution could to a great extent provide the Dalits- the depressed classes of Cachar, with some safety measures, it could not eradicate the orthodox exploitative dimensions of such graded inequality from the minds of the members in the particular society and hence remain embedded in the social structure itself. This becomes clear when the level of education and attainment of political power of the depressed classes of Barak valley is taken into consideration. However, another significant obstacle to this aim of attaining social justice is the gender based discrimination along with the hegemonic caste based discrimination. The Dalits of Cachar are still barred from attaining social justice as its orthodox casteist and gendered society has not yet allowed restrictions to its orthodoxy. Changes in dress don't mean change in the mindset; also speaking against discrimination (casteist and gender) in public doesn't mean practicing equality; similarly claiming to be a friend doesn't make someone a real friend; or giving speeches on

Ambedkarite principles doesn't in any sense make one a true Ambedkarite; or to hit the point, claiming to have a just and egalitarian society doesn't mean that particular society is following the ideals of social justice and equality. Babasaheb's principles of Social Justice have not yet reached the majority members of the Depressed classes or Dalits of Barak Valley. The social fabric of Cachar is yet to be coloured by Babasaheb's principles of Social Justice, to call it a true just society!

References

1. Ambedkar, B.R. (2011): *Speeches at Round Table Conference* (New Delhi: Critical Quest).
2. Selected Works of Dr. B. R . Ambedkar,
<http://drambedkarbooks.wordpress.com>
3. Thorat, S. and Aryama ed. (2007) *Ambedkar in retrospect: Essays on Economics, Politics and Society*. New Delhi: Rawat Publications.
4. "Thus spoke Ambedkar." *Round Table India*, March 2010, Viewed on 20 May 2015
(http://roundtableindia.co.in/index.php?option=com_content&view=article&id=1128:thus-spoke-ambedkar&catid=116&Itemid=128).

Dr. B.R. Ambedkar: a man with courage

Ms. Rinku

Asst. Professor in Defence Studies
DNPG College Hisar, Haryana

Abstract

Some people are born great, some have greatness thrust upon them and some achieve greatness. To the last category, Bharat Ratna Babasaheb Dr Bhimrao Ramji Ambedkar belongs. Ambedkar was a great nationalist, political thinker, reformer and revolutionary and prolific writer with prodigious ideas. He stood for all scientific and social activities which enhanced the cause of human progress and happiness. His contribution in the making of the Constitution of India was phenomenal. He defiantly fought for the betterment of the oppressed classes. And in this struggle, he showed rare crusading spirit, carving out in the process an important place for himself among the prominent architects of modern India. Dr. Bhimrao Ambedkar, one of the greatest founding fathers of modern Indian Constitution and an eminent scholar was a great leader and humanist India had ever produced. He fought for minimizing not only the grievances of the untouchables, but to give improvements in every aspect of human life may it be social, political, cultural, anthropological, or religious. The Indian society, according to him was a most undemocratic society, where the people were compartmentalized into classes and castes, not according to aptitude, ability or profession but because of birth, and this position to continue indefinitely, the son confirming himself to the hereditary calling of his father. The main aim and mission of Ambedkar life was to try to lead the Depressed Classes towards a higher social, political and economic status and to free them from the stigma of Untouchability that lay upon their foreheads. In other words, he desired to secure for the Depressed Classes, complete equality, and equality at par with the Hindus.

Key Words: Babasaheb, Eminent Scholar, Anthropological, Untouchability, Depressed Classes.

Introduction

As the nation pays tribute to Dr. B.R. Ambedkar on his 122 birth anniversary (April 14), one would realise that much more remains to be done to achieve his aim of social equality for the suppressed classes. A principal architect in drafting the Constitution, he made significant efforts at giving political rights and social freedom to Dalits. However, till date, members of Schedule Castes continue to face caste biases. Bhimrao Ramji Ambedkar, affectionately and reverently known by his followers as 'Babasaheb', was born in the *Mahar* community, which at that time was one of the 'untouchable' castes. Throughout his childhood and youth, Dr. Ambedkar had to suffer the humiliating treatment meted out to 'untouchables' by the 'upper castes' of society. Dr. Ambedkar had a first-hand experience of untouchability in school, where he was segregated from caste Hindus. He was allowed to drink water from vessel only if it was poured from a height by the peon. In his biography, he spoke of school days when he would not drink water as very often the peon intentionally became unavailable. He got his MA for his thesis on 'Ancient Indian Commerce' and MSc (London) for his thesis on 'The Evolution of Provincial Finance in British India' and D Sc for his thesis on 'The Problem of the Rupee'. He was a Professor of Economics in Mumbai's Sydenham College in the early 1930s. His work "The Problem of the Rupee" was considered an instructive treatise. He wrote that closing of the Mints would prevent inflation and disturbances in the internal price level. Dr Ambedkar evolved new water and power policy during 1942-46 to utilise the water resources of the country to the best advantage of everybody and the Tennessee Valley Scheme of USA was an ideal model to emulate. He rightly visualised that only multipurpose project can be a fine prospect of the control of the river, a prospect of controlling floods of securing a fine area for perennial irrigation with resultant insurance against famine, much needed supply of power and uplifting the living standard of poverty stricken people of India.

B R Ambedkar as a Currency maker

He was not in favour of linking the rupee with gold and recommended establishment of a fully managed in-convertible currency with fixed limit of issue. Ambedkar stated “ It is much better to introduce a currency system which will do away with the exchange standard and also the gold standard reserve” According to Ambedkar the pure gold standard comprises use of gold in some form convertible standard, paper money is also issued in addition to gold coins and is pledged to be redeemable in gold. In contrast under the gold exchanged standard the medium of exchange comprises only paper money which is kept exchangeable at fixed rates with gold and authorities back it up with foreign currency reserves of such countries as on the gold standard. Ambedkar vehemently criticized Keynes and other supporters of the gold exchanged standard and argued in favour of the gold standard of a modified form.

In his evidence before the royal commission on Indian currency and finance 1925 Ambedkar proposed the following steps for the reform of Indian currency:

- 1) Stop the coinage of rupees by absolutely closing the mints to the government as they are to public
- 2) Open a gold mint for the coinage of a suitable gold coin
- 3) Fix a ratio between the gold coin and the rupee
- 4) Rupee not to be convertible in gold and gold not to be convertible in rupees, but both to circulate as unlimited legal tender at the ratio fixed by law.

Ambedkar favoured Gold currency and wanted to close down the mint as this will eradicate the money inflation and imbalances in internal payments. For the flexibility in currency he was of the opinion that Gold is a suitable measure for the flexibility of money.

B R Ambedkar as a constitution maker

Drafting a Constitution is by no means an easy task. It requires the highest statecraft, statesmanship, scholarship, intellectual acumen endowed with a flood of knowledge of the nation's and world history, the working of Constitutions in the democratic, totalitarian and dictatorship governments. In 1946, Dr. Ambedkar was elected to the Constituent Assembly, which was formed to draft a Constitution for the soon-to-be independent India. He was then appointed as the Chairman of the Drafting Committee in the Assembly. With his profound knowledge of the law, and his deep-rooted desire for the upliftment of the poor and downtrodden, Dr. Ambedkar played the role of *prima donna* in the preparation of the draft Constitution, and later ably replied to motions for amendment during the debates. The hard work put in by the drafting committee and especially by Dr. Ambedkar, was appreciated by member after member in the Constituent Assembly. Our Constitution which he helped draft, is universally recognized as one of the best and most comprehensive Constitutions in the world, and has gloriously guided us through almost sixty years of Independence. Dr. Ambedkar is rightly remembered as the Chief Architect of the Constitution. Dr. Ambedkar served as law minister in Pt. Nehru's interim government formed in 1946, and played an important role in introducing several important bills in Parliament, including the landmark Representation of the People Bill, 1950, which was duly passed. In 1951 however, Dr. Ambedkar resigned from the government following differences of opinion with Pt. Nehru. In the first elections were held in independent India under the new Constitution in 1952.

B R Ambedkar as an economist

There is one significant academic paper he wrote in 1918, „Small Holdings in India and Their Remedies“ in Journal of the Indian Economic Society, Vol I, 1918. Besides these, there is his unpublished M.A. thesis, Administration and Finance of the East India Company“ (Columbia University, 1915). Apart from these academic economic writings, there are his Memoranda and evidence given to various government commissions, speeches in the different legislative bodies, and book reviews which all have some economic content. All of these have been brought together by the government of Maharashtra in a multi-volume complete edition, “Dr Babasaheb Ambedkar: Writings and Speeches”. It is a matter of some regret that while much devotion and dedication has gone into the production of this edition, adequate attention to proper editing and scholarly annotating has not been tendered. Paper tries to explore four broad themes that Ambedkar concerned himself in his professional writings. Firstly, the policies examined by Ambedkar in his „The Problem of the Rupee“ mainly, and elsewhere, deal with monetary standards as they had evolved during the previous few decades. The basic Indian currency unit, the rupee, has had a long history. From 1872 to 1893, this acted as a continued devaluation of the Indian currency which while was good for Indian exports, was not good for the Indian economy, it had to produce more rupees to remit expenses undertaken in England by India which were in sterling (i e, gold) terms. Ambedkar writings took all this and argued for a proper gold standard with gold currency as he was highly critical of the gold exchange standard though the latter received powerful theoretical support from all. Ambedkar commitment was internal stability, and he was convinced that only an automatic system based on gold standard with gold currency could achieve this desirable end. Like every economist of his generation, he was a believer in the quantity theory of money and was afraid that governments will tend to artificially increase money in circulation. In his memorandum given to the Hilton Young Commission in 1925 he pointed out: “a managed currency is to be altogether avoided when the management is to be in the hands of the government “While there is less risk with monetary management by a private bank because “the penalty for imprudent issue or mismanagement is visited by disaster directly upon the property of the issuer”. In the case of the government “the chance of mismanagement is greater” because the issue of money “is authorized and conducted by men who are never under any present responsibility for private loss in case of bad judgment or mismanagement”. In short, Ambedkar conclusion is clearly towards price stability through conservative and automatic monetary management. This is of such current relevance that in these days of burgeoning budget deficits and their automatic monetisation, it would appear that we could do with an effective restraint on liquidity creation through an automatic mechanism.

B R Ambedkar as a social reformer

Dr. Ambedkar played a major role in awakening the depressed classes to their rights, and to the injustices being heaped on them by the so called ‘upper castes’ of society. He strove to bring about unity amongst the untouchables by founding and establishing political parties and organizations for their unity and upliftment, and publishing newspapers to disseminate information and spread awareness amongst them, and espouse their cause. In 1927, Dr. Ambedkar led the historic *Satyagraha* in the town of Mahad, where untouchables were forbidden to draw water from the *Chavdar* lake situated there, to secure this right for the downtrodden masses, and end the mindless caste-based discrimination. Addressing the crowds at the site of the *Satyagraha*, Dr. Ambedkar said that untouchables can be elevated only by themselves, by

learning self-help, regaining self-respect and achieving self-knowledge. This event marked a turning point in the movement for upliftment of the downtrodden masses, and turned it onto the path of agitation, and Dr. Ambedkar became an icon of inspiration and hope for the depressed classes. Dr. Ambedkar was one of the foremost proponents of a separate electorate for the depressed classes, and tried his best to make this concept acceptable to the British government as well as Indian leaders. In 1929, Dr. Ambedkar testified before the Simon Commission and emphasized the cause of a separate electorate, and his demand was partially granted by the Communal Award. Dr. Ambedkar was an eminent educationist and set up the People's Education Society in Bombay which organized the Siddhartha College of Arts and Commerce. He also provided encouragement to students belonging to untouchable communities, providing them with hostel facilities, free books and clothing. He also taught at the Sydenham College in Bombay and also served as principal of the Government Law College there. Dr. Ambedkar exhorted the untouchables and the downtrodden masses to leave the fold of Hinduism so that they might get rid of the injustices and humiliation meted out to them in the name of caste. Towards the end of his life, Dr. Ambedkar founded the *Bharatiya Buddha Mahasabha* and embraced Buddhism.

Conclusion

Dr. Ambedkar is considered the messiah for his efforts to bring equal opportunity and social justice to the marginalised communities. A real tribute to the great leader would be to continue with his efforts of empowering the Scheduled Castes and helping them overcome the vicious cycle of caste and cultural barrier. It was Ambedkar who proposed to the Constituent Assembly that the chapter on fundamental rights in the Constitution should include both negative rights (relating to civil liberties) as well as positive rights (relating to social and economic justice). In a memorandum on this subject, Ambedkar [outlined his vision of the rights of citizenship in a free India](#), and explained why it would entail extensive state control over the economy. Ambedkar argued that it was not enough for the socialist to say that he himself did not believe in caste; if he wanted to be taken seriously, he would have to undertake a vigorous programme of social reform to remove caste distinctions in society. That the social order prevalent in India is a matter which a socialist must deal with; that unless he does so, he cannot achieve his revolution; and that if he does achieve it as a result of good fortune, he will have to grapple with the social order if he wishes to realize his ideal—is a proposition which in my opinion is incontrovertible,” wrote Ambedkar. “He will be compelled to take account of caste after the revolution if he does not take account of it before the revolution.”

References

- ❖ <https://www.quora.com/What-are-the-Economic-Thoughts-of-Dr-B-R-Ambedkar>
- ❖ <http://lex-warrier.in/2017/11/vision-of-dr-ambedkar/>
- ❖ <http://www.thehindu.com/opinion/open-page/lets-help-realise-the-vision-of-ambedkar-for-dalits/article4614717.ece>
- ❖ Dr. 'Babasaheb' Bhimrao Ambedkar – a social reformer and 'poor man's barrister'
- ❖ [July 31, 2017](#)
- ❖ <http://www.dailyexcelsior.com/dr-ambedkar-a-social-reformer/>
- ❖ Dr. 'Babasaheb' Bhimrao Ambedkar – a social reformer and 'poor man's barrister'
- ❖ [July 31, 2017](#)

Dr. B. R. Ambedkar Education Policy in India

Prof. Dilip D. Virutkar
Chintamani Art college,
Pombhurna,
Dist. Chandrapur

Abstract :

Dr. B. R. Ambedkar Education policy in India is the dream. The present education policy does not yield required result mainly because it is changed from the real social content and social goals. We the peoples of the republic are constitutionally committed to democracy, social justice, equality of opportunity and secularism.

Education policy and educational programmers should not merely equip and individuals to adjust with society to its customs and conventions, but it should enable him to bring desirable changes in the society. Every education institute from secondary school to university, college should be developed to become an agency of change.

Dr. B. R. Ambedkar education policy in India :-

“Education is something which ought to be brought within the reach of every one. The policy therefore ought to be to make higher education as cheap to the lower classes as it can possibly be made. It all these communities are to be brought to the level of equality, then the only remedy is to adopt the principle of equality and to give favored treatment to those who are below level. ”

Dr. B. R. Ambedkar popularly known as ‘Babasaheb’ was born in so called untouchable caste family. He became a great teacher, leader, orator, philosopher and many more laurels of this kind. He was first his caste to get college education in India as untouchables were not allowed to get education. They were not allowed to worship in temples, they were not allowed to drink water from the source that was used by upper class caste people. So even while studying in school. He had faced all such discriminations. But with a true spirit a fighter after completing his studies in India, he went to London school of economics for further studies and became a great lawyer. He is a true example of a self made man who worked so hard against all the odds to achieve his goal.

Dr. Ambedkar’s three principles, “be educated, be organized and be agitate” occupied not only the first place in process of education by chance but it generates reason and by education only men can be self-enlightened. Education initiates and instigates to the organized and an organization is formed with interest and disinterest of the people. This can succeed in struggle to participate in the social progress.

According to Dr. Ambedkar, “Education is that which make men fearless, teach unity make understand their birth rights and teach men to struggle and fight for the freedom.” Education is a revolution if education can’t serve these purpose, then such education is a dead one and better it should be burnt or set to fire.

According to Ambedkar that is not education which does not make men capable doesn’t teach equality and morality, but the true education is that which safeguards the interest of the humanity and provides bread, knowledge and feeling of equality in the society. True education really creates life in the society.

Dr. Ambedkar the place of self – respect and human pride was the greatest and most important. Through education he wanted to develop the qualities of justice, equality, brotherhood, freedom and fearlessness. He was in favor of making education able to provide employment. This education brings stability in the society. Good behavior and character depend upon reason and reason gets its due place due to education, experience and interview.

To deny them light education is to create a situation full of injustice to keep people illiterate and then to make their literacy the ground of their enfranchisement is to add insults to the injury. But the situation indeed involves more than this. It involves an aggravation of the injury for to keep illiterate and then to deny them franchise. Which is the only means where by they could effectively provide for the removal of illiteracy is to perpetual illiteracy and postponed indefinitely the days of their enfranchisement.

Character is more important than education:-

Education was a sword and being a double edged weapon was dangerous to wield. An education person without character and humility was more dangerous than a beast if his education was detrimental to the welfare of the poor the educated person was a curse to society. Fie upon such an educated person. Character is more important than education.

Higher education the panacea of our social troubles:-

Coming as I do from the lowest order of the Hindu society. I know what is the value of education. The problem of raising the lower order is deemed to be economic. This is a great mistake. The problem of raising the lower order in India is not to feel them, to cloth them and to make them serve the higher classes as the ancient ideal of this country. The problem of the lower order is to remove from them that inferiority complex which has stunted their growth and made them slaves to others, to create in them the consciousness of the significance of their lives for themselves and for the country of which they have been cruelly robbed by the recessing social order. Nothing can achieve not to improve the prospect of Democracy in India but to put our Democracy in India in great Jeopardy.

“ The wastage in educational effort is immense and most educationalists are of opinion that there is no solutions to this problem of wastage in educational effort in India, but compulsion the total wastage of educational effort and its concurrent dissipation of educational funds in the primary class is about sixty percent of the total energy put north” I therefore request the honorable the education minister to spend more money on primary education, if for nothing else at least for the purpose of seeing that what he spends bears some fruit ultimately sir, this argument is not very different from the argument that was urged from the official benches in the matter of back bay reclamation. We were urged to spend more money on back bay what we have spend will be on utter loss. I think the same argument might be utilized in this case as well and we can say that unless we spend a sufficient amount of money to see that every child that enters a school reaches the fourth standard what we have already spent upon him upon his is of no purpose what so ever.

The third matter to which I wishes to draw the attention of the honorable minister education is this going over the figures which give us information as to the manner by which we finance education in this presidency I find that out of the total expends which we incur on arts college, something like 36 percent is financed form fees, out of the expenditure that we incur on high schools something like 31 percent is financed form fees; out of the expenditure that we incur on middle schools something like 26 percent is derived from fees. Wow, sir I submit that this is I submit that this is commercial cal of education. Education is something which ought to be brought within the reach of every one. The education department is not a department which can be treated on the basis of quid pro quo. Education ought to be cheapened in all possible ways and to the greatest possible extent I urge this plea because I feel that we are arriving at a stage when the lower orders of society are just getting into the high schools, middle schools and

colleges and the policy of this department therefore ought to be make higher education as cheap to the lower classes as it can possibly be made. I there sore wish to draw the attention of the honorable minister sir education to this rather glaring fact in the administration of education in this presidency.

There is a third class called the backward classes, which includes the criminal tribes. Then we have the fourth class, which covers the Mohammed bearing these divisions in mind, one sees a great disparity in the comparative advancement of these dissident communities in the matter of Education comparing these classes of people, according on the basis of population and according to the order in which they stand on the educational progress, what do we sing ? I find that the intermediate class namely non-Brahmins who are first in order on the basis of population are third in college education, third in secondary education and third in primary education. The backward classes who are second in order of population are fourth in the order of primary education. The mohammedans who are third in order of population are second in the order of college education, second in the order of secondary education and second in order of primary education. These advanced Hindus who are fourth in order of population are the first in order of collage education, first in order of secondary education and first in the order of primary education.

Dr. B. R. Ambedkar purpose of Education policy in India :-

According to Dr. B.R. Ambedkar purpose of education policy is to moralize and socialize the community of the people he want to assistance for advance educations for the community.

Modern education policy in India is often criticized for being based on learning rather than problem solving but this is not the conception of Ambedkar. In his own vies it is an instrument to change in the destiny. As he said, “live up the idea that parents give ‘Janma’ to child and not destiny (karma). They can mould the destiny of their child by giving them education.” But he knows that it is difficult to enforce education, due to economic disparity and social conditions for the major part of India including women and dalits a term referred by Dr. B. R. Ambedkar, which means “oppressed”. To reduce this economic disparity and social conditions, he fought for his whole life. Due to his efforts after India independence a number of rules were formulated for the backward scheduled castes, scheduled tribes and for women. He said that, Education is as necessary for females as it is for males.’ But this is the reality that women have much lower literacy rate compared to boys, for fewer girls are enrolled in the schools, college and mans of them dropout.

According to a 1998 report by U.S. department of commerce, the chief brevier to female education in India are inadequate school and college facilities (such as sanitary facilities) shortage of female teacher and gender bias in curriculum (majority of the female characters being depicted as weak and helpless.

Due to lady of political will pupil teacher ratio, shortage of infrastructure and par level of teacher development of women. The number of literate women among the female population of India was 2-6% from the British raj onwards to the formation of the republic of India in 1947. Concentrated affects let to improvement form 15.3% in 1961 to 28.5% women has been exceeded 50% of the overall female. Population, though these, statics were still very low compared to world standards and even made literacy within India. These are the purpose of education policy in India.

We must remember that intelligence is not enough. Intelligence plus character that is the goal of true education.”

“The main purpose of the Dr. B.R. Ambedkar education policy is to provide for the fullest possible development of each learner for living morally creatively and productively in a democratic society.

Dr. B. R. Ambedkar said that education policy consists of the principles and government policies in the educational sphere as well as the collection of laws and rules that govern the operation of education system.

Aims and Objective of Dr. B.R.Ambedkar Policy :-

- 1) Basic objective of this programme is to percolate and develop the Philosophy and principles of Dr. B. R. Ambedkar through his thought.
- 2) To study humanistic and Judicious outlook conceived by Dr. B. R. Ambedkar
- 3) To investigate scientific and realistic thoughts Dr. B. R. Ambedkar that lead to versatile development of human society.
- 4) To disseminate the constitutional literacy at grass root level of society.
- 5) To identify the untapped outlook of Dr. Ambedkar through his published and unpublished work.
- 6) To develop the multidisciplinary approach of thinking for getting solution of social problems.
- 7) To lead researches and projects of economic, social, religious, educational, political and other genuine problems of nation in general and weaker section.

Though globalization transforms the entire human socially, economically and more so culturally the basic tenet for survival of human civilization has not altered till today. Prosperity of human society is based on principals of equality sustainability, judicious outlook scientific view and every source of this tenet are the thought of great social reformer in India. Dr. Ambedkar thought, writing, social movement, speeches, discussion are some of the greatest sources that is meant for percolating equality for messages and cultivations of humanisms’.

The ultimate aim of education in ancient India was not knowledge as impression for life but for complete realization of self ancient educationist considered “Vidya knowledge as the third eye of man which is gives him insight into all affairs and teaches him how to act righteously. Thus the aim education was self realization. The immediate aim of education was to prepare the different classes of people for their actual needs of life.

In medieval India the aims of education stress upon religious ideas and vocational growth. However education during British rule wasn't related to the needs of India, therefore it was opposed.

Education in free India brought in qualitative changes. Many committees and commissions were appointed during this time and aims of modernization, national integration development of social and moral values./ Increasing productivity, promoting secularism were enforced in education these aims, are also stressed by Dr. Ambedkar.

Ambedkar upheld the democratic concept in education propounded by Dewey. Any education given by a group tends to socialize its members. Thus it is the responsibility of the society to impart education. Ambedkar himself was an example of what education could do to the underprivileged section of the society. Education is not only a ladder for social mobility

but also opens the doors for their modernization. It also affects in reducing their repentance on the rural elite and offers them a chance for educational change. It makes them aware of their humiliation and enslavement and ultimately emerges as an instrument of liberation and empowerment.

To him the surest way for salvation of the oppressed and 'untouchables' lies in higher education, higher employment and better ways of earning a living. He was, however, disillusioned by the educated section of his people.

Conclusion :-

Dr. B. R. Ambedkar said that in his education policy in present India, this study adequately proves that Dr. Ambedkar's Social and economic thoughts are very important today also, and more important it has lot of utility and significance in the present India society. In his education policy people solve his difficulties in social change and educational changes in the India.

The education the thoughts of Dr. Ambedkar are more realistic, pragmatic is than idealistic. He never believed in mere bookish education. He knew the importance of informal education along with formal education. He laid proper stress on technical and military education also. He encouraged co-curricular activities in all his institutions to enlarge the sphere of knowledge.

He desired that the students studying in his college should come out with fully developed personality in all respects. In fulfillment of this ideas.

His views about education of women may be controversial today, but they might be relevant to that time. The modern concept of education is comprehensive and lays more stress on the all-round development of a child. Ambedkar also believed in this concept.

He was persistent that government should give special facility to backward class students, at the same time he was of the opinion backward classes should make their progress themselves.

Thus he was one of the great educators of India. He believed that education policy was the strongest means to uplift his community as well as the whole nation.

Ref. Books :-

1. Dr. B.R. Ambedkar Writing and speeches vol.2 author B.R. Ambedkar
2. Annihilation of caste – The Annotated critical edition – By B. R. Ambedkar
3. The Buddha and his Dhamma by B.R. Ambedkar
4. Ambedkar : An overview by B.R. Ambedkar
5. Dr. B.R. Ambedkar Writing and speeches vol. 18 by B.R. Ambedkar .
- 6) Education in emerging India – J.C. Agarwal
- 7) The Philosophical and sociological education of Education by Bhatia & Bhatia
- 8) Principle of Education by K.K. Bhatai & Naray.

DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S VIEWS ON INDIAN AGRICULTURE POLICY

Mr. Vinod M. Badwaik

Head of Department of Commerce
Rashtrapita M. Gandhi Mahavidyalaya,
Saoli. Dist. Chandrapur. (Maharashtra)

Abstract

Dr. Babasaheb Ambedkar was one of the multidimensional personalities, who made dynamic changes in the society. His work in economic is noteworthy. His views deals with agriculture are landmark in the economics. His views on land holding, collective farming and land revenue are most useful in present time. According to him small size of holding is cause of low production therefore; consolidation of land holding must be undertaken. He advocated the collective and co-operative farming in the country. His thoughts are even relevant to today. The present paper attempts to discuss Dr. B. R. Ambedkar's thoughts on agriculture and also to consider its relevance to current agriculture in India. Dr. Ambedkar stresses the need for industrialization so as to move surplus labour from agriculture to other productive occupations, accompanied by large capital investments in agriculture to raise yields. He sees an extremely important role for the state in such transformation of agriculture and advocates the nationalization of land and the leasing out of land to groups of cultivators, who are to be encouraged to form cooperatives in order to promote agriculture.

Keywords: Land reforms, Land holding, Nationalisation of Land and collective farming, Agriculture Policy.

Introduction:

Dr. Ambedkar was one of the great personalities, who made dynamic changes in the society. He had fully devoted his life for improvement in the condition of downtrodden people in India. He was the great politician, constitutor and Economist. His work in Economics is noteworthy. He published three important books, 'The problem of Rupee', 'Provincial Decentralization of Imperial Finance in British India' and 'East India company administration & Economic policy'. His views deal with agriculture and land mark in the field of economics. His views on land holding, collective farming and land revenue are most useful in the present time. India needs to make appropriate changes in its agricultural policy. While framing such policy one might find Dr. Ambedkar's thoughts on agriculture are still relevant. This paper analyzes Dr. Ambedkar thought on agriculture and its relevance to current situation in India.

Dr. Babasaheb Ambedkar had made in –depth study of Indian Agricultural, wrote research articles, organized seminars and conference in order to solve the problems of agriculture and farmers, also led farmer's movement. His thoughts on agriculture are found in his article 'Small Holdings in Indian and their remedies' (1917) and also in 'Status and minorities' (1947). He mentioned that holdings of lands by few people is an acute problem of Indian agriculture which has various disadvantages, like difficulties in cultivation and utilization and resources, increasing cost, low productivity, inadequate income and low standard of living. According to Dr. Ambedkar productivity of agriculture is related to not only with the size of holding of land but also with other factors such as capital, or labour etc. are not available in adequate quantity and quality, than even a large size land can unproductive. On the other hand small size land become productive if these resources are available in plenty with this thought the 'Land Ceiling Act.' is passed after independence. He also mentioned about the slavery and exploitation of labour bounded under cast system is extremely bad for economical development and fought for its abolition. His other suggestion for solving agriculture problem are collective farming, economic holding of land, large scale industrialization, provision of money, water, seeds and fertilizers by the government, cultivation of waste land to landless labour, minimum wages of labours, control and regulation of private lenders of loan to farmers.

Land reforms:

Land reform is intended to provide secure and equitable rights. The rural masses should have right to productive land under the principle of state socialism as propounded by Dr. B.R. Ambedkar, which places an obligation on "the state to plan the economic life of the people on lines which would lead to the highest point of productivity without closing every avenue to private enterprise and also provided for the equitable distribution of wealth." Dr. Ambedkar's thinking behind land reform was to uplift the untouchables who were predominantly landless or small cultivators. Dr. Ambedkar's was the first legislator in a bill for the abolition of the serfdom of agricultural tenants. He was a strong proponent of land reforms and for a prominent role for the state in economic development. "He proposed state ownership in agricultural with a collectivized method of cultivation and a modified form of state of state socialism in the field of industry. It placed securely on the shoulders of the state obligation to supply capital necessary for agriculture as well as industry." Land reform, according to Webster's dictionary, means measures designed to effect a more equitable distribution of agricultural land, especially by governmental action. It necessarily includes a redistribution of rights to land from large landholders to benefit the rural poor, by providing them with more equitable and secure access to land

Land holding:

The traditional definition of an economic holding was presented as "a chance of producing sufficient to keep himself and his family in reasonable comfort after paying his necessary expenses." This definition was criticized by him. Dr. Ambedkar was of the opinion that small size of land holding is one of the causes of low production. The sub-division and fragmentation of land led to small size of land holding. Therefore, there should be consolidation of land holdings. According to him if consolidated land was not an economic holding, it could not be useful. He opined that land holding should be defined according to viewpoint of production. According to him if this criterion is accepted, it could be said that the landholdings does not depend upon whether land size is small or large, but it determines the proportion of factor of production used in land holding. It cannot be the language of economics to say that a large holding is economic while a small holding is uneconomic. It is the right or wrong proportion on others factors of production to a unit of land that renders the latter economic or uneconomic. A small term may be economic or uneconomic because economic does not depend upon the size of land but upon the appropriate proportion among all factors including land.

Nationalisation of Land and Collective farming:

After observing the unequal holdings and persistence of tenancy with unfair rents and uncertain tenures, by 1947 Ambedkar came out with radical solution of nationalisation of land and collective farming. He felt that neither consolidation of holdings nor tenancy legislation contributes for improving agricultural productivity. Moreover, these measures cannot help in solving the persistent problems of landless labourers and small farmers. He suggested nationalisation of entire agricultural land with collective farming as the solution for the ills of agrarian conditions. It should be the state's obligation to supply the capital necessary for agriculture as well as industry. Ambedkar's scheme suggested that agriculture should be the state industry.

Agriculture should be organised on the Following Lines:

(1) The state should divide the land acquired into farms of standard size and let out the farms for cultivation to residents of the village as tenants (made up of group of families). These tenants may cultivate the land on the following conditions

(a) The farm should be cultivated as a collective farm;
(b) The farm should be cultivated in accordance with rules and directions issued by the government;

(c) The tenants should share among themselves in the manner prescribed the produce of the farm left after the payment of charges leviable on the farm;

(2) The land should be let out to villages without any distinction of caste or creed and in such a manner that there should be no landlord, no tenant, and no landless labourer.

(3) It should be the obligation of the State to finance the cultivation of the collective farms by way of supply of water, draught animals, manure, seeds, etc. in order to increase the agricultural output.

(4) The State should be entitled;

(a) To levy the following charges on the produce of the farm:

(i) A portion for land revenue,

(ii) A portion to pay the debenture holders; from land acquired,

(iii) A portion to pay for the use of capital goods supplied, and

(b) To prescribe penalties against tenants, who break the conditions of tenancy by willfully neglecting to make the best use of the means of cultivation offered by the State or otherwise work prejudicially to the scheme of the collective farming.

Ambedkar proposed that the scheme should be brought into operation as early as possible but in no case shall the period extend beyond the tenth year from the date of the constitution coming into operation. It is a different matter that the Indian parliament and entrenched landlord class was not ready to take to this path.

Agriculture Policy:

The first thesis of Dr. Babasaheb Ambedkar on agriculture problem namely "Small Holdings and Their Remedies"(1918) he rightly points out that the low productivity and production of agriculture sector was due to lack of inadequate inputs available to producers and non availability of alternative jobs to labourers there is a high presser of excesses labor force on agriculture sector. Therefore he has suggested increasing the industrial base to absorb these surplus labors. He also demands the abolition of Khoti land holding system to protect the tenant from Khots suppression and exploitation in 1937. However, Dr Ambedkar knew that such measures will not solve the root cause of sorrow of landless labors and small and marginal farmers. So, in 1946 he demands collective methods of cultivation. There are number of advantages of collective farming for our understanding we can classify these in two part as follows economic advantages.

a) Total production and productivity will increase due to plan production and available of inputs such as fertilizers, capital, equipments and skill workers, and those who will work in agriculture sector will get all benefits as other workers in industrial sector.

b) Maximum utilization of available land

c) Irrigation facilities to all farmers

d) Use of modern technology at a large extent.

Agriculture is not getting cattle and dung fertilizers for good quality of production. Due to water shortage use of chemical fertilizers has become difficult. Such type of agriculture backwardness laid to severe poverty in rural areas and these people are not getting adequate and nutritious food-grains. Hence, he stressed that for poverty alleviation and also to get adequate food supply, it is necessary to control the population of our country.

Conclusion:

His views on land holding, collective farming and land revenue are most useful in present time. According to him small size of holding is cause of low production therefore; consolidation of land holding must be undertaken. His other suggestion for solving agriculture problem are collective farming, economic holding of land, large scale industrialization, provision of money, water, seeds and fertilizers by the government, cultivation of waste land to landless labour, minimum wages of labours, control and regulation of private lenders of loan to farmers. His thoughts are even relevant to today.

References:

- 1) Review of Research vol.1 issue VI/March 2012
- 2) Prof.T.A.Gavali, S. Hivrale, P.A. Gavali, S. Gavhane : Dr. Ambedkar gaurava granth.
- 3) Afro Asian Journal of Social Sciences Volume 2, No. 2.1 Quarter I 2011
- 4) www.researchjournali.com
- 5) www.oalib.com
- 6) www.aygrt.isrj.org
- 7) www.iiste.org
- 8) www.yourarticlelibrary.com

Dr. B.R. Ambedkar's Vision on Land Reforms and Agricultural Development

Dr. Sanjiv K. Nimbalkar

Associate Prof. SRM College of Social Work
Padoli, Chandrapur-442406

Abstract

Dr. Ambedkar had expressed his views on Land reforms, mode of farming and industrialization. The underlying motive of all his thinking was to lift the untouchable classes who were predominantly landless or small peasant cultivators. Among the various problems of agricultural economy in India, he has concentrated on agricultural Production. He explained close relationship between agricultural production, productivity (agricultural development) and the size of land holdings. He related size holdings with overall economic development of the country through industrialization. He believed that land reforms are very much needed in India from the point of stepping up the agricultural production, small and scattered holdings, according to him, were greatly responsible for low agricultural productivity. The evil of small holdings in India was not fundamental but was derived from the parent evil of the maladjustment in her social economy. The excessive sub-division and fragmentation were major causes of diminutive size of holdings in India and therefore there was a need for enlarging and consolidating the holding to raise the productivities in agriculture, consolidation may obviate the evils of scattered holdings but not the evils of small holdings unless the consolidated holdings was an economic holdings. Dr. Ambedkar was of the view that the large agricultural population, complicated the solution to the land holdings problem in India. The universal prevalence of small farms was due to the enormous pressure on the land. He commented that Industrialization facilitates consolidation. It lessens the premium on land. It must precede consolidation. It is a barrier against future sub-division and consolidation. Dr. Ambedkar propagated the idea that the urgent problem of landless labourers could be solved only by taking over the uncultivated lands for cultivation and giving them to the landless labourers. He advocated collective farms, as they could help the marginalized to some extent.

Keywords: Small-holdings, consolidation, Land reform, Agricultural Development, Enlargement, Marginalized.

Introduction:-

French Philosopher, Rousseau has written that "Man is born free but every where he is in chain". Rousseau was a Naturalist. The three words of Rousseau, i.e. Equality, Liberty and Fraternity had revolutionized France in 1789. Baba Saheb was very much influenced by Rousseau's three words. He had gone ahead of Rousseau to bring Justice based on equality.

India is largely an agricultural country. Being the largest industry in the country, agriculture is the source of livelihood for over 65 percent of Population in the country. This shows the predominance of rural economy in the country. In the rural sector, land is the principal source of Income. If the land-the fountain head of income-benefits only a minor fraction of the rural population, the structure of land ownership fails to meet the ends of social justice. In the pre-independent India, the agrarian structure was characterized by wide ranging inequality, high concentration of land ownership and exploitation of weaker class. Hence the best course for bringing a reductional disparity in the inequalities of income is to bring about reduction in inequalities of land ownership.

Dr. Ambedkar's views on Land Reforms

Generally, the increased number of small, fragmented and uneconomic holdings are a great setback for the agricultural development in India. Dr. Ambedkar stated that the diminutive size of the holdings is said to be greatly harmful to Indian agriculture. The number of separate plots in each holdings will show how greatly fragmented it is. Thus, these small and scattered holdings have been a real cause for anxiety regarding our national industry. Further he expressed two very noteworthy but equally unfortunate facts regarding economic life in India: (1) that it is largely an agrarian country, and (2) that its agricultural productivity is the lowest.

Dr. Ambedkar further states that “attentions has now been concentrated on the excessive sub-division and fragmentation of agriculture holdings, Enlarge and consolidate the holdings, it is confidently argued; and the increase in agriculture productivity will follow in its wake. In this regard, he advocates that, “the evils of fragmentation are very great and must be met by a comprehensive scheme of consolidation”. Further, he expressed that “though fragmentation does subserve the ends of distributive justice it renders farming in India considerably inefficient as it once did in Europe”.

Dr. Ambedkar explained the close relationship between agricultural production, productivity (agricultural development) and the size of land holdings. He related size holdings with overall economic development of the country, through industrialization, Dr. Ambedkar divided industries into two categories Viz, (a) Primary Industries, and (b) Secondary industries.

Primary Industries:

The Primary industries were concerned with extracting useful materials from the earth, the soil, or water and take the form of hunting, fishing, stock raising, lumbering and mining. These industries may be called as agro-based industries. The importance of Primary industries are fundamental in two ways.

- (a) They extract from Physical world useful materials which become the original source of man's subsistence.
- (b) They provide raw-materials for the secondary or manufacturing industries or manufacturers.

Of the two types of Industries, Dr. Ambedkar considered Primary industries as most important. He says India, to a great extent, developed on farming. The problem of agriculture economy, in India, is the problem with agriculture production, i.e. what to produce, proportion of the factor of production, the size of land holdings the tenures of land, etc.

Small Holdings in India

So far as India is concerned, the size of the holdings varies across the states. Dr. Ambedkar says that the decrease in the size of land holdings is harmful to Indian agriculture. There are several disadvantages of the small land holdings, particularly a holding which is small and composed of various small strips (Plots) of land scattered all over the village and interspersed by those belonging to other, they show the fragmentation of land holdings frequently.

Dr. Ambedkar suggests the following measures to get over the problems of small holdings.

1) Consolidation

Ambedkar had written a small paper on “Small Holdings in India and their Remedies” in the journal of Indian Economics.

According to Dr. Ambedkar, “Consolidation may obviate the evils of scattered holdings, but not the evils of small holdings unless the consolidated holdings was an economic holding”.

The usual definition of an economic holding “a holding which allows a man of producing sufficient to keep himself and his family in reasonable comfort after paying his necessary expenses. It was critised by him. He pointed out that this definition of economic holding was from the standpoint of consumption rather than production. He remarked: “Any

definition, therefore that leans on consumption mistakes the nature of an economic holding which is essentially an enterprise in production. What is important for the purpose of production is the process of combining the factors of production”.

According to Ambedkar, Capital arises from savings and that saving is possible where there is surplus. Capital is, thus, but crystallized surplus. But the main thing was that no surplus was possible in agriculture. The reason was obvious, a large agriculture population with the lowest proportion of land in actual cultivation meant that a large part of the agricultural population remained idle instead of performing any sort of productive labour. The agricultural population exerted tremendous pressure on land resulting in the increasing ruralisation of the country. The universal prevalence of the small farms was due to this enormous pressure on land. He remarked: “It is the failure to group the working of this pressure on land that makes the law of inheritance such a great grievance”.

According to him, the evil of small holdings in India was not fundamental, but was derived from the parent evil of the maladjustment in her social economy. The remedy for preventing sub-division and fragmentation was consolidation of holdings; but under the existing social economy it was not possible, he said, “instead it will serve to be a legal eye-wash”.

After the adoption of the one-man rule of succession, a survey number would be made to cover a piece of land which would be of the size fixed for an ideal economic holding. A piece of land with a separate and distinct survey number must not be below the economic unit. Such was the idea of an economic unit propounded by Dr. Ambedkar. According to him, consolidation and its conservation were so intimately connected that the one could not be thought of without the other.

Ambedkar has given in that paper extracts from London times describing how agriculture improved by the reflex effects of industrialization. He summed up: “Industrialization facilitates consolidation. It lessens the premium on land, It must precede consolidation. It is barrier against future sub-division and consolidation”.

2) Enlargement

Dr. Ambedkar considered enlargement of holding, i.e. a large holding as an economic holding. He has suggested that the size of the enlargement holding should be between 29 and 30 acres and should not be 100 or 200 acres. He says that if the size of the holding is ideal where is the need for consolidation! Dr. Ambedkar says that we should have an economic hold in the production and Price-region. In fixing the size of the holding, we have to take into consideration the availability of factors of production and the use of factors of production. He further says that those who look at small holdings as the fundamental evil, naturally advocate their enlargement but he considered it as a faulty system of political economy. He felt that under the then existing social economy, even consolidation was not possible.

His main problem was how to consolidate the holding and after consolidation how to perpetuate the said consolidation. Dr. Ambedkar felt that the consolidation may obviate the evils of small holdings unless the consolidated holding becomes an economic holding. He says mere size of land is empty of all economic connotation. It is the right or wrong proportion of other factors of Production to suit a land that renders the latter un-economic.

Thus, a small farm may be economized as well as a large farm. Dr. B.R. Ambedkar felt that the then existing land holdings in India were biased and uneconomic. He felt that the land holding was large with reference to the inadequacy of other factors of production. The measure he suggested was not the enlargement of holding to increase capital and capital goods use on the land. The evil of small holdings was the product of maladjustment of the Indian economy. Large part of the proportion, i.e., idle labour exerts high pressure on agriculture. He tried to analyse the ills or evils of agriculture and suggested that industrialization of India was the best remedy to achieve agriculture development in India.

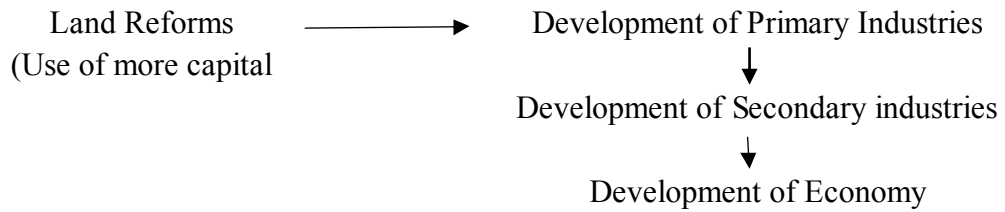
Views about Agricultural Industry

Dr. B.R. Ambedkar's views about Agricultural industry are as follows:

- I) The state shall divide the land acquired into farms of standard and let out the farms for cultivation to residents of the village as tenants made up of groups of families to cultivate on the following conditions.
 - (a) The farm shall be cultivated as a collective farm.
 - (b) The farm shall be cultivated in accordance with rules and regulations and directions issued by the Government.
 - (c) The tenants shall share among themselves in the manner prescribed the produce of the farm left after the payment of charges properly leviable on the farm.
- II) The land shall be let out to villagers without distinction of caste or creed and in such manner that there will be no landlord, no tenant and no landless labourer.
- III) It shall be the obligation of the State to finance the cultivation of the collective farms by the supply of ample water, animals, agricultural instruments, manures, seeds, etc.
- IV) The state shall be entitled
 - (a) to levy the following charges on the produce of the farm:
 - (i) a portion of land Revenue.
 - (ii) a portion to pay the debenture holders; and
 - (iii) a portion to pay for the use of capital goods supplied, and
 - (b) to prescribe penalties against tenants who break the conditions of tenancy or willfully neglect to make the best use of the means of cultivation offered by the state or otherwise act prejudicially to the scheme of collective farming.

Conclusion:-

Dr. Ambedkar was concerned with economical inequalities in the country which were due to several problems. One of them is pressure of population on land. He discussed consolidation and enlargement of land holding in India, and suggested that agricultural development is possible only through usage of more capital on land. He felt that agricultural development will lead to the development of primary industries, i.e. agro-based industries which in turn lead to further development of secondary industries. Thus, he has explained the link between land reforms which in turn would lead to agricultural development. Agricultural development leads to the development of Primary industries which in its, turn leads to the establishment of secondary industries. The development of the secondary industries will lead to the overall development of the economy.

References:

- 1) S.R. Bakshi (Editor); (2000), *SOCIAL IDEOLOGY OF B.R. AMBEDKAR*, (New Delhi: DEEP & DEEP PUBLICATION PVT. LTD;)
- 2) B. Raghavulu Naidu, quoted in *ibid*.
- 3) C. Srinivasulu and R.K. Chauhan, quoted in *ibid*
- 4) M. Narshimulu and B. Sudhakar Reddy, quoted in *ibid*.
- 5) J.S. Narayan Rao, Y. Pushpalatha and B.N. Vinod Rao, quoted in *ibid*.

DR. B R AMBEDKAR: SOCIAL REFORMER

Ms. Gagandeep Kaur,

Assistant Professor,
University Institute Of Media
Studies, Chandigarh
University, Gharuan

ABSTRACT

Dr. Ambedkar is a god to the oppressed community in India, who fought throughout his life for the rights and better condition of Dalits. He is best regarded as Father of India Constitution but above all he was a social reformer. In his life he had great love for reading books as he believed that the ocean of knowledge can uplift the minds of people and bring development of under prevailed section. He drafted a legal framework to fight with the menace of caste discrimination prevailing from ages in India society. He not only favored the 'Untouchables' but also struggled for the vulnerable section of society-women and children. He favored the human rights for all- right of equality, right to education for all, right to have a job etc. He proposed various reservation and relaxation provision in the Constitution of India for the welfare and security of most depressed class. Due to his lifelong struggle and contribution towards the betterment of society, he is also called "Baba Saheb" by his followers.

KEYWORDS: Social Reformer, Ambedkar's Philosophy, Untouchability, Constitution.

INTRODUCTION

"Justice has always evoked ideas of equality, of proportion of compensation.

Equity signifies equality. Rules and regulations, right and righteousness are concerned with equality in value.

If all men are equal, then all men are of the same essence, and the common essence entitles them of the same fundamental rights and equal liberty...

In short justice is another name of liberty, equality and fraternity."

B.R. Ambedkar

Dr. B.R. Ambedkar is well known as the architect of Indian Constitution. He was also an economist, lawyer, educationist, sociologist, anthropologist, social reformer, orator, politician and preacher. His life was a saga of struggle for the rights and betterment of Dalits and depressed class. He fought against the injustice in the Indian society. In his own life, he not only witnessed the cruelty of caste discrimination but he has faced the discrimination in the Hindu society. Being born to Mahar community which was also considered as 'untouchable' Dr. Ambedkar faced many difficulties in his life. But he made it his aim to eradicate the hardships in the lives of the underprivileged in the society. He believed that the Hindu social system imbibes slavery for the lower class people by restricting them to the occupations adopted by forefathers. The underprivileged people are forced to do what their ancestors have been doing, but he believed that parents can bring destiny to child by providing him education and education is the only way out to bring forward the lower class community in the society. After graduating from Bombay University, Dr. Ambedkar went to America to study M.A. (Economics) and also received Ph.D. from University of Colombia. He further went to University of London to attain the degree of Barrister. He was highly influenced by Karl Marx and John Dewey in his thinking.

After returning to India, he started his law practice at Bombay court where he again faced caste discrimination but in 1927, seeing his capabilities was appointed as a member in Bombay Legislative Council. To spread awareness among the untouchables and to sensitize the government about their plight, he founded 'BahishkritHitakarniSabha' with the moto 'Educate, Organize and Agitate' His first trait- educate will provide rational thinking, the second principal

focused on mental and physical strength and the third will lead to the struggle for human rights-right of equality. He was the first person to demand for reservations for the underprivileged in round table conferences. He advocated overall development of the vulnerable section of the society.

“Dr. B. R. Ambedkar was a real humanist. His humanism was to begin with a sharp reaction to the inhumanity of man to man, of class to class in a society. According to Dr. Ambedkar any philosophy or Ism is good and acceptable if it is meant for human welfare. His humanism is called as ‘social humanism’- this humanism affirms that whatever is true to human being should be in favor of humans not in favor of any supernatural being. These benefits should reach to the doorsteps of every single being in society.” Illustrates Dr. B. Syam Mohan David Raju, in his article ‘Life and Philosophy of Dr. B.R. Ambedkar’s For Mankind’

“Ambedkar knew that mere adoption of a democratic system of government in the Constitution would not be sufficient. Equality in society, equality before law and administration, constitutional morality, lack of tyranny of the majority and developing public conscience are conditions for the success of democracy in India. The foremost condition for democracy, in Ambedkar’s opinion, is equality in society as equality is the foundation stone where the notions of liberty and fraternity develop. He remarked that equality is the original notion and respect for human personality is a reflection of it. If equality is denied, everything else may be taken to be denied.” Wrote C. Sheela Reddy in her article ‘Ambedkar’s Work and Mission’

REVIEW OF LITERATURE

G. L. Batra, in his article Dr. ‘Babasaheb’ Bhimrao Ambedkar – a social reformer and ‘poor man’s barrister’ said, “Dr. Ambedkar played a major role in awakening the depressed classes to their rights, and to the injustices being heaped on them by the so called ‘upper castes’ of society. He strove to bring about unity amongst the untouchables by founding and establishing political parties and organizations for their unity and upliftment, and publishing newspapers to disseminate information and spread awareness amongst them, and espouse their cause. He founded the Marathi fortnightly, ‘Mooknayak’ (leader of the voiceless), in 1920, and the organisation, ‘Bahishkrit Hitkarni Sabha’ in 1924.”

R. H. Raghuvendra discussed in his article published in ‘Contemporary Voice of Dalits’ “Ambedkar’s concept of social justice stands for the liberty, equality and fraternity of all human beings. He stood for a social system that is based on right relations between man and man in all spheres of his life. As a rationalist and humanist, he did not approve of any type of hypocrisy, injustice and exploitation of man by man in the name of religion. He stood for a religion that is based on universal principles of morality and is applicable to all times, to all countries and to all races.”

Pamela Toler in her essay ‘Dr. B. R. Ambedkar: Untouchable, Reformer, Founding Father’ described “Ambedkar recognized that it was easier to change laws than to change people’s hearts and heads. He preferred to lead dalits in campaigns designed to improve access to education and to secure basic civil and religious rights, including the right to use the public water system and to enter temples.”

In her article ‘Ambedkar’s Work and Mission’ C. Sheela Reddy wrote, “Ambedkar was totally committed to the annihilation of the caste system. According to him, caste system is not merely a division of labour but a division of labourers. It is a hierarchy in which the division of

labourers is graded one above other. This division of labour is based on neither natural aptitude nor choice of the individual concerned. It is, therefore, harmful inasmuch as it involves the subordination of man's natural powers and inclinations to the exigencies of social rules. Ambedkar reiterated: The caste system prevents common activity and by preventing it, it has prevented the Hindus from becoming a society with unified life and a consciousness of its own being."

WORKS FOR SOCIAL REFORM

Dr. Ambedkar was against Hindu social system as he believed that the roots of caste system lie in the religion, starting with Manu. In Hindu law, caste and class have been pre-defined based on the birth and the hereditary occupation. This social set up based on Hindu religion gave birth to conflicts between different classes- touchable and untouchables. In the given system, Shudras are forced to follow their hereditary occupation by depriving civil, political rights. They were not allowed to enter in the temples, drink water from common wells and no access to education. Dr. Ambedkar believed that caste system is like cutting of certain groups of society in such a manner that they never join each other following the pre-established customs and rules.

He said (BAWS Vol. 5 PP-9), "The first reply to the counter-charge is that it is quite untrue that slavery was not recognised by the Hindus. Slavery is a very ancient institution of the Hindus. It is recognised by Manu, the Hindu lawgiver and has been elaborated and systematized by the other Smriti writers who followed Manu. Slavery among the Hindus was never merely ancient institution which functioned only in some hoary past. It was an institution which continued throughout Indian history down to the year 1843 and if it had not been abolished by the British Government by law in that year, it might have continued even today." He dedicated all his life to remove slavery from Indian society based on caste, creed or gender. Later in his life, being fed up from superstitions, caste discrimination he converted to Buddhism.

Dr. Ambedkar's initiatives and philosophy is well described by A. Ranjithkumar in his work, "He brought dignity to the lives of the so-called untouchables what others social and religious reformers failed to bring for centuries. His two well-known works "Who were the Shudras?" and "The Untouchables" has for the first time analysed in detail the Shudras and Untouchables which created a stir in. Ambedkar advocated human dignity, liberty, quality and fraternity through the legal provision."

Ambedkar provided constitutional security to the oppressed to bring equality in the society. As he believed that the names like- Shudras, Untouchables and others are a way to humiliate them, he not only provided rights and reservations in constitution of India but also gave the oppressed respectful names- schedule caste and scheduled tribes. Following articles are added in constitution of India to ensure justice to downtrodden classes in the society:

Article-15

Prohibition of discrimination on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth

- (1) The State shall not discriminate against any citizen on grounds only of religion, race, caste, sex, and place of birth or any of them
- (2) No citizen shall, on grounds only of religion, race, caste, sex, place of birth or any of them, be subject to any disability, liability, restriction or condition with regard to
 - (a) Access to shops, public restaurants, hotels and palaces of public entertainment; or

(b) The use of wells, tanks, bathing ghats, roads and places of public resort maintained wholly or partly out of State funds or dedicated to the use of the general public

(3) Nothing in this article shall prevent the State from making any special provision for women and children

(4) Nothing in this article or in clause (2) of Article 29 shall prevent the State from making any special provision for the advancement of any socially and educationally backward classes of citizens or for the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes

Article 16(4): This clause allows the state to reserve vacancies in public service for any backward classes of the state that are not adequately represented in the public services.

(4A): This allows the state to implement reservation in the matter of promotion for SCs and STs.

(4B): This allows the state to consider unfilled vacancies reserved for backward classes as a separate class of vacancies not subject to a limit of 50% reservation.

Article 17

Abolition of Untouchability: Untouchability is abolished and its practice in any form is forbidden the enforcement of any disability arising out of Untouchability shall be an offence punishable in accordance with law.

Article 25 (2) (b): it provides that Hindu religious institutions of a public character shall be opened to all classes and sections of Hindu.

Article 46: "The state shall promote with special care the educational and economic interest of the weaker sections of the people, and in particular, of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes, and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation."

RELEVANCE OF PROVISIONS IN CONTEMPORARY TIMES

Though we have entered into 21st century and it has been 71 years since we got Independence but India is still not free from the caste based oppression and violence. Dr. Ambedkar believed in the ocean of knowledge- he had faith that education will bring equality in society by providing a platform to so called untouchables to uplift themselves. To remove the inequalities, he proposed the reservation policy for the oppressed class in education and job sector, so that the people of scheduled classes and schedule tribes are no more forced to adopt the hereditary occupations but come forward to contribute towards the nation by becoming a part of mainstream society of the country. It is all because of the efforts made by Dr. Ambedkar all his life that we see Dalits in jobs, getting education and coming on front in political arena. Regardless of all this, they still face prejudices against them by the upper-class community. Incidents of discrimination, violence against the depressed class still occur in Free India. A report in Economic Times revealed, "The statistics show an almost 40% increase in incidence of crime against Dalits across India between 2011 and 2014. In 2015, Gujarat reported the highest crime rate against Dalits (163.3%, 6,655 cases), followed by Chhattisgarh (91.9%, 3,008 cases), Rajasthan (58.5%, 7,144 cases) and Bihar (43%, 7,121 cases). UP (8,946) reported the most number of cases of crime against Dalits."

Similar reports published in India Times showed, "On 21 April 2010 in Mirchpur, Hissar, 18 Dalit homes were torched and two Dalits—17-year old Suman and her 60-year old father Tara Chand—were burnt alive. The incident happened after a dog barked at Rajinder Pali, son of a Jat while he passing buy Balmiki colony at night on his bike." And the other stated, "On May 16, 2015 in Nagaur district in Rajasthan, three dalits were crushed under tractor by Jats over a decade old land dispute."

Yet in another incident in Faridabad, on 20 October 2015, two children Vaibhav 3 and Divya were burnt to death by Rajput strongmen to take revenge on Jatinder-a dalit (father of the children) who reportedly had a confrontation with Rajputs in that one of them died.

However, in a report published in The Print described that on 1 January 2018 celebration of the 200th anniversary of the Battle of Bhima Koregaon by the Dalit community all over Maharashtra, led to clashes between Dalits and upper castes, resulting in the death of a man.

CONCLUSION

“If you ask me, my ideal would be the society based on liberty, equality and fraternity.

An ideal society should be mobile and full of channels of conveying a change taking place in one part to other parts.”

— B.R. Ambedkar, Writings and Speeches: A Ready Reference Manual

Dr. Ambedkar advocated human rights, women rights, rights for the depressed class and tried to bring equilibrium in the society. His aim was to bring harmony in the society without violence. He brought revolution with his ideas and ignited the light for self-respect, self-reliance and self-confidence in the minds of the people. He sacrificed his whole life for the betterment of the “Untouchables”. He provided a legal framework to provide freedom to the people- freedom from the slavery of religion, class and caste. His ideology of equality and equity should be imbibed in every individual so that every child should born, live and grow in Indian society without any fear, prejudices or discrimination.

REFERENCES

- Ambedkar, B. R. (2014) B.R. Ambedkar, Writings and Speeches, Vol. 5, Dr. Ambedkar Foundation, New Delhi
- Batra, G.L.(n.d.) *Dr. 'Babasaheb' Bhimrao Ambedkar – a social reformer and 'poor man's barrister'* retrieved from <https://speakingthreads.org>
- Dabas, M. (2016, July 25). *11 Major Incidents Of Violence Against Dalits Which Show How Badly We Treat Them*. retrieved from www.indiatimes.com
- Dr. Syam Mohan David Raju, B. (2013). Life And Philosophy of Dr. B.R. Ambedkar's For Mankind. *Indian Journal Of Research*, 3(5)
- Grover, P. and Rampal, N. (2018, January 3). *It's 2018, and atrocities against Dalits are still a reality in India*. retrieved from <https://theprint.in>
- Ranjithkumar, A. (2011). Ambedkar's notion of social justice-A different perspective. *International Journal Of Scientific & Engineering Research*, 2(12)
- Raghuvendra, H.R.(2016). Dr B.R. Ambedkar's Ideas on Social Justice in Indian Society. *Contemporary Voice of Dalit*, 8 (1)
- Reddy, C. (2008, April 14) *Ambedkar's Work and Mission*. retrieved from www.mainstreamweekly.com
- Sharma, N. (2016, July 22). *Crime Against Scheduled Castes: Steep Spike In Gujarat, Most Number Of Cases In UP*. retrieved from www.economictimes.com
- Toler, P. (n.d.) *Dr. B. R. Ambedkar: Untouchable, Reformer, Founding Father*. retrieved from <http://www.wondersandmarvels.com>

Dr.B. R.Ambedkar: The pioneer of India

Dr. S. B. Mohitkar

Officiating Principal

Art, Commerce & Science College

Tukum, Chandrapur

Abstract

Dr. Ambedkar was a freedom fighter of the truest kind, not merely dreaming of setting India free from British rule, but of transforming India into a country where freedom holds meaning for everyone. He dedicated his life for uplifting of the Dalits. Ambedkar wished social reformers to create public opinion to fight the gross inequalities in the society. It is very sad that the media in the past as well as the present has projected Ambedkar mainly as a bitter critic of the Hindu religion and a great social rebel. They have ignored Dr. Ambedkar's multi-faceted personality. Here is our little effort to focus his role in Modern India.

Keywords: Emancipation, inequalities, humanist, Dalits, Reformer.

Introduction

Some people are born brilliant, some have brilliantness thrust upon them and some achieve brilliantness. To the last division, Dr. B. R. Ambedkar belongs. Dr. Ambedkar was a great patriot, social thinker, political reformer, philosophical writer with progressive ideas. He stood for all political, social and cultural activities which increased the cause of human progress and happiness. He was the soul for the constitution of India. He crusaded for the betterment of the oppressed and depressed classes. And in this struggle, he stood with rare crusading spirit, carving out in this process a significant role for himself among the leading architects of modern India.

Objectives of the Study

- 1) To know the impact of the pioneering work of Dr. B. R. Ambedkar in the field of human dignity, against caste discrimination in India.
- 2) To highlight his role as one of the founders of Modern India.
- 3) To analyze and assess his Legacy and Contribution to India.

Methodology

The present study on 'The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Modern India' is based on historical method. This research is based on a good deal of primary and secondary sources that are available. Dr. B. R. Ambedkar's writings, What Congress and Gandhi have done to untouchables (1945), Federation versus Freedom (1939), The problem of Rupee: Its origin and its solution (1925), Annihilation of Caste (1936), Castes in India: Their Genesis, Mechanism and Development (1918), Who were the Shudras (1946), The Untouchables: Who were they and why they became Untouchables (1948) and diverse collection of secondary sources for the study were also consulted.

Dr. Ambedkar as a social reformer

Dr. Ambedkar believed in peaceful methods of social change. He was supported to constitutional lines in the evolutionary process of social transformation. He thought the factors like law and order which are indispensable for social life. It also strives to sustain institutions that will make better 'social order'. He was opposed to the violent methods in social change for it obstacle the tranquility and creates chaos. He had no faith in anarchy methods. A welfare state of all cannot be developed on the grounds of terror, force and brutal methods. According to him violent methods to a peaceful society is not only improper but also unscientific and immoral.

He was a true Renaissance man, a person who excelled in many different areas of inquiry. Though he was hated by orthodox Hindus and labelled as a destroyer of Hinduism, historians

now realize the crucial role Dr. Ambedkar played in recognizing Hindu society. Far from being a traitor, he played an important role in revitalizing Hinduism, reviving it by challenging everything that was unjust and unfair within it. In fact, he brought about a renaissance of Hinduism by provoking the Hindus to rethink some of the basic tenets of their religion.

He had a great faith in social reformers to create public opinion for against of the gross inequalities in the society. He urged them to found organizations to deal with urgent cases of discrimination. The organizations should deal the powerful section of society to give a chance to the oppressed and depressed classes to work in different sectors. The Hindu society should give a space to depressed sections by employing them in their various sectors suited to the capacities of applicants.

According to Dr. Ambedkar, social change and social justice are indeed critical to the egalitarianism that any democracy must aspire to. As a social democrat Dr. Ambedkar stressed on a much broader notion of stable reconstruction of country with inclusive growth and cultural integration in the Nation without caste discrimination. As the major architect of the Indian constitution, Dr. Ambedkar constructed the safeguards for establishing a more equitable society to millions of oppressed and depressed classes. In this process, Dr. Ambedkar emerges not only as a Valliant upholder of the Indian democratic republic, but also captures the uniquely distinctive place in the Indian Pantheon as a rare intellectual mass leader who awakened the social conscience of Modern India.

He was strongly believed that political institutions were responsible for reforming the existing social institutions by using legislative force to yield the results. Political institutions will survive only when they actively work for social reformation.

Dr. Ambedkar was a freedom fighter of the truest kind, not merely dreaming of setting India free from British rule, but of transforming India into a country where freedom holds meaning for everyone. While Mahatma Gandhi led fellow Indians in a struggle against discrimination in South Africa, Dr. Ambedkar led a battle, too, against prejudice within his own country. By securing equality for his community, he was creating a more equal world for us all.

Dr. Ambedkar as an emancipator of the Dalits

Dr. Ambedkar dedicated his life for the uplifting of Dalits. He was opposed to the theory of caste based superiority and social discrimination. He made a path for legal rights to enact the laws in connection with progress of dalits which could positively change their lives.

Dr. Ambedkar always led by example. He showed his followers, through the way he lived his own life, that education and hard work alone held the key to their liberation. The untouchables had been a demoralized, helpless group of people, but Ambedkar taught them to stop waiting for help to come from the outside and to rely upon themselves instead. The idea was a revolutionary one for a people who had always been told that their lot in life was preordained and that they had no control over it.

Dr. Ambedkar said, "You can change your lot, but do not flock to temples hoping for justice to come to you in heaven. There is justice to be found on earth if you can fight for it. This idea gave them a new courage and a sense of self respect that they had never known before. The Ambedkar statue was an icon for depressed and oppressed classes civil rights. His posture, constitution in his hand and showing a new path for millions of down trodden people to modern society were symbols in the new era.

To conclude, Dr. Ambedkar has always resembles in lives of 160 million strong Dalit communities throughout the country. Dr. Ambedkar views were consistently been inspiring the oppressed, depressed and the downtrodden classes to challenge the dominant strands of political articulations in the country.

According to Raja Sekhar Vundru who calls Dr. Ambedkar as the other father said: "Dr. Ambedkar gave millions of untouchables an identity of their own ... (He) is now regarded as a great Indian, a person relevant for all times to come. This is not because his followers are unwavering in their devotion, or that they happen to be numerically higher than supporters of any other person (dead or living) in India, and certainly not because he probably has been represented in the highest number of statues erected for any man in history. It is because his following has transcended generations. His relevance political, social, ideological, religious, economic will persist as long as the clamour and struggle for justice and equal rights exists".

Dr. Ambedkar as a Scholar

He starved through university life, saving every penny for his family back home and to buy books. It was no easy at any point to fight his way forward without a family fortune behind him and yet he did. He turned his hardships into an opportunity to become stronger and to fight harder. He was unafraid of opposition, of thinking differently from the crowd and of speaking his mind.

Dr. Ambedkar, in his brief life time, managed to acquire several University degrees at the finest schools in the world, to edit newspapers, to write books, to become the principal of a law college, to lead mass movements, to address public conferences and to work on committees involved with the making of the Indian nation. It was as though he sensed very early on that he had a lot to achieve and that time would always be running out for him. He was an intellectual giant and perhaps if the plight of the untouchables had not pushed him into politics, he could have been a scholar.

Books were not only his weakness. He had a penchant for fountain pens of all kinds. He enjoyed well-tailored clothes and loved dogs. As an adult, he took up both painting and playing the violin because he believed that every man should love music and art. His hobbies, be it reading or music, spoke of his softer side. But in his political career, not many people saw this side of Ambedkar. He was often described as British bulldog and Sarojini Naidu once called him Mussolini. There is perhaps no one who had escaped his sharp tongue and unforgiving sarcasm, especially if those rebukes were deserved. He was truthful to the point of being harsh.

Dr. Ambedkar as a Nation builder

He was outspoken about his ideas of nation building. He possessed great foresight and his warnings about the future of India ring so true today. In a speech before the constituent assembly he cautioned his fellow legislators against the use of non-constitutional methods of protest, such as civil disobedience and Satyagraha, because they were essentially an anarchic in nature. He rallied against the Indian tendency to engage in hero worship. He was afraid that the people of India would lay their liberation at the feet of someone they worshipped or entrust them with extraordinary limitless powers. He also underlined the importance of creating not just a political democracy, but

also a social and economic one. His PhD thesis was inspired to set up for the Finance Commission of India and his work helped a lot in framing guidelines for the RBI Act 1934. He was one of the founders of Employment Exchanges in our country. He played a vital role in establishment of the National Power Grid System, Central Water Irrigation, Navigation Commission, Damodar valley project, Hirakud project and Sone river project.

Dr. Ambedkar as a major contributor to Indian constitution

Dr. Ambedkar had imprinted his mark of talent and vision in drafting Indian Constitution. His statesman qualities can easily be visible in each and every article of Indian Constitution. Ambedkar preferred the parliamentary system in England than the Presidential System in America. Dr. Ambedkar described the role of President as "He is the head of the state but not the executive. He represents to nation but does not rule the nation. He is the symbol of the nation. His place in the administration is that of a ceremonial device on a seal by which the nation's decisions are made known ... The president of the Indian union will be generally bound by the advice of the Ministers. He can do nothing contrary to their advice nor can he do anything without their advice".

He strongly supported for federal system. He said "The Draft constitution is, Federal Constitution is as much as it establishes what may be called Dual polity. This Dual polity under the proposed constitution will consist of the union at the centre and the states at the periphery each endowed with Sovereign powers to be exercised in the field assigned to them respectively by the constitution. The draft constitution can be both unitary as well as federal according to the requirements of time and circumstances. In normal times, it is framed to work as a federal system. But in times of war it is so designed as to make it work as though it was a unitary system"

Dr. Ambedkar supported the minorities' rights that "It is wrong for the majority to deny the existence of minorities. It is equally wrong for the minorities to perpetuate themselves. A solution must be found which will serve a double purpose. It must recognize the existence of the minorities to start with. It must also be such that it will enable majorities and minorities to merge somebody into one. The solution proposed by the constituent assembly is to be welcomed because it is a solution which serves this twofold purpose".

Dr. Ambedkar clarified about the criticisms of The Directive Principles of state of policy as "whoever captures power will not be free to do what he likes with it. In the exercise of it, he will have to respect these instruments of instructions which are called Directive Principles. He cannot ignore them. He may not have to answer for their breach in a court of Law. But he will certainly have to answer for them before the electorate at election time"

Dr. Ambedkar stated about Article 32 that "If I was asked to name any particular article in this as the most important an article without which the constitution would be a nullity I would not refer to any other article except this one. It is the very soul of the constitution and heart of it".

Dr. Ambedkar said about independent Election Commission that "the greatest safeguard for purity of elections, for fairness in elections, was to take away the matter from the hands of the executive authority and to hand it over to some independent authority".

He remarked about the constitution as "It is workable, it is flexible and it is strong enough to hold the country together both in peace time and in war time. Indeed, if I may so, if things go wrong under the new constitution, the reason will not be that we had a bad constitution what we will have to say is that man is vile"

Conclusion

Dr. Ambedkar's was a short life and yet a most remarkable one. He rose up from dust, from being treated worse than an animal to becoming the father of the Indian Constitution. Dr. Ambedkar was truly a multi-faceted personality. A veritable emancipator of Dalits, a great National leader and patriot, a great author, a great educationalist, a great political philosopher, a great religious guide and above all a great humanist without any parallel among his contemporary. All these facets of Ambedkar's personality had strong humanist underpinnings. It

is only regrettable that the press in the past as well as the contemporary has projected Ambedkar mainly as a great social rebel and a bitter critic of the Hindu religion. Critics of Dr. Ambedkar have ignored his basic humanistic instincts and strong humanitarian convictions behind his every act or speech throughout his life. Thus we conclude Dr. Ambedkar was one of the foremost makers of Modern India.

References

1. Buddhism and Communism, Ambedkar's speech at the closing session of the Fourth Conference of the World Fellowship of Buddhists in the State Gallery Hall in Kathmandu (Nepal) on November, (1956).
2. B.R. Ambedkar, What Congress and Gandhi have done to the Untouchables, 135-136 (2008).
3. B. R. Ambedkar, Annihilation of Caste, an undelivered speech written in 1936 by B. R. Ambedkar, (2015).
4. Jaoul Nicolas, Learning the use of Symbolic means: Dalits, Ambedkar statues and the state in U.P., Contributions to Indian Sociology, 40(2), 175-207
5. S. Anand (Ed.), Annihilation of Caste: The annotated critical edition – B.R. Ambedkar – Introduced with the essay 'The Doctor and the Saint' by Arundhati Roy, Navayana Publishers, New Delhi, 44 (2014)
6. Rajasekhar Vundru, 'The other Father', Outlook (Weekly), Independence Day Special, 20 August, 2012, (2012)
7. Jadhav Narendra, Ambedkar: Awakening India's social conscience, Konark Publishers, New Delhi, (2014).
8. Badal Sarkar, Dr. B. R. Ambedkar's theory of State Socialism *International Research Journal of Social Sciences*, 2, (2013).

An Important Role of Dr. B. R. Ambedkar

Dr. Swapan Kumar Barman

Assistant Professor

Department of commerce (UG & PG)

Prabhat Kumar College, Contai

Purba Medinipur, West Bengal, India

Abstract

Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar was an Indian. He **was** the heart for the constitution of India. Dr. Babasaheb Ambedkar fighting for Giving Human rights to lower castes Indians, land and agricultural reforms, reformation of labour and employment policy, removes inequality and others. He was a social reformer, sociologist, nation builder, economist, academician, great patriot, Buddhism scholar, a Hinduism Vedanta scholar. The present study makes an attempt to evaluate the multidimensional role of Babashahev in our modern society. The study is based on historical method. The study conclude that role of Babashahev is more valuable in our modern India.

Key Words: Babashahev, Social reform, Human rights.

I. Introduction

A few people are born brilliant, a few have brilliantness and some achieve brilliantness. Dr. B. R. Ambedkar belongs in last one. Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar was an Indian intellectual, lawyer, economist, social activist, politician a great patriot, political reformer, father of Indian constitution, a best academician, Buddhism scholar, a Hinduism Vedanta scholar, philosophical writer with progressive ideas. He stood for all political, social and cultural activities which increased the cause of human progress and happiness. He **was** the heart for the constitution of India. Dr. Babasaheb Ambedkar fighting for Giving Human rights to lower castes Indians, land and agricultural reforms, reformation of labour and employment policy. This great effort, of Babasaheb plays important role for himself among the leading architects of modern India. In this respect the present papers makes an attempt to discuss the important role of Dr. B. R. Ambedkar.

II. Objectives of the Study: To study the impact of the pioneering work of Babasaheb Ambedkar in the field of human rights and emphasize his role as one of the founders of Modern India.

III. Methodology The present study makes an attempt to evaluate the multidimensional role of Babashahev in our modern society. The study is based on historical method.

IV. Important Role of Dr. Babasaheb

1. As a Father of Indian constitution

The key role of Dr. Ambedkar as the chairman of the Constitution's drafting committee in Pandit Jawaharlal Nehru government on 29 August 1947. He plays the president role and preferred the parliamentary system than the Presidential System. Dr. Ambedkar supported the minorities' rights and also found a solution which will serve dual purpose. It is accepted by the constituent assembly because it is a solution which serves this twofold purpose. Dr. Ambedkar argued about independent Election Commission which is "the greatest safeguard for purity of elections, He stated about Article 32 that it is the very soul of the constitution and heart of it. He also struggle about Hindu personal Law in Parliament. In 1952, before the first General election the bill was passed.

A great well-known Constitutional historian and author Utter's opinion about Dr. Babasaheb contribution for framing of our Constitution: 'In the Constituent Assembly none else was so forceful and persuasive in arguments, clear and lucid in expression, quick and arresting in debate. Ambedkar's contribution to the Constitution is unquestionably of the highest order. Indeed, he

was a modern Manu and deserves to be called the father or the chief architect of the Constitution of India.'

2. As a Social Reformer

Babasaheb alleged social change through peaceful changes. He was supported to constitutional lines in the evolutionary process of social transformation. As per Babasaheb opinion law and order which are crucial for social life. He was contrasting social changes through the brutal methods. He played an important role in revitalizing Hinduism and he also brought about Hinduism renaissance by aggravating the Hindus to reorganize some of the basic canon of their religion. He urged against disgusting inequalities in the society and creates public opinion as a social reformer. He advocated entire suppression of the caste system.

3. As a nation builder

He was played impotent role as nation builder by spoken about his ideas. He fight political freedom for Dalit with Scheduled Caste & Scheduled Tribes, giving equal rights, land and agricultural reforms, women empowerment, reformation of labour and employment policy, guideline for Reserve Bank of India as economist

4. As a sociologist

B.R.Ambedkar had evolved his own philosophy as a sociologist. As per him opinion any social, political and economical philosophy has to be essentially related to actual human problems and issues. Dr. Babasaheb thinking was a link to the gap between theory and practice. He logically urbanized his own view of man and society as part of such a philosophy. He advocated social and economic democracy and insisted that without these there would be no peace and prosperity

5. As an emancipator of the Dalits

Dr. Babasaheb Ambedkar committed his life for the uplifting of Dalits. He was divergent to the theory of caste based supremacy and social favoritism. He made a trail for legal rights to enact the laws in connection with progress of dalits which could positively change their lives.

6. As a Social Ideologist

He had deep knowledge in every field of human movement to befall a creator of his our independent ideology. As per Dr. Babasaheb Ambedkar view, no caste, no inequality and no superiority, all are equal, B.R Ambedkar fought for social mixing in India he alleged in the obliteration of the caste system in any form. And also he wanted to free our society of this nuisance social equality, liberty and he belonged to a community which had been suffering from guiding B.RAmbedkar mission devoted to the cause of the suffering humanity.

V. Conclusion

DR. B. R. Ambedkar was great Indian intellectual person who struggle in his life time for remove inequality and giving equal human rights in an each people throughout India. Also he played a vital role as nation builder; create economic policy, argued different constitutional aspect and others which are more valuable in our modern India.

Reference

1. Pylee, M.V. *Constitutional Government in India*. Bombay: Asia Publishing House, 1960, p. 138
2. D. Sahadevudu¹, G. Ramesh Babu², Y. Ramachandra Reddy and C.Venkateswarulu, 'The Role of Dr. B. R. Ambedkar in Modern India-A study', *International Research Journal of Social Sciences* Vol. 4(11), 20-23, November (2015)

3. Chandra Mouli., B. R, *Ambedkar Man and His Vision*, New Delhi, Sterling publisher private Limited, 2002.p.278.
4. Dr. M.R.Singariya , . Dr B R Ambedkar and Women Empowerment in India
Journal of Research in Humanities and Social Science Volume 2~ Issue 1 (2014) pp: 01-04
5. Sudarshan Agarwal *Secretary-General, Rajya Sabha, 1991*, dr. b.r. ambedkar
The Man and His' Message : A Commemorative Volume I 1991
6. M.S. ampathkumar,2015, Social Ideology of Dr. B.R. Ambedkar –A Study
Historical Research Letter www.iiste.org ISSN 2224-3178 (Paper) ISSN 2225-0964
(Online) Vol.17, 2015
7. Nirmalya Raj ,2015, Social philosophy of Dr. B. R. Ambedkar, EFRA international
journal of Economic and Business Review, , vol. 3, Issue 4

Dr. Ambedkar's idea's of welfare economy and Globalization

Dr. Rajesh Gaidhani

S.P. College, Gadchandur
Ta- Korpana Dist – Chandrapur

Dr. Ambedkar was an original economic thinker who believed in advancing the interests of the Dalits by focusing on the economy. According to him, the economic conditions that affected the Dalits were — monetary circulation in the economy, size of land holdings and the pattern of public finance. Dr. Ambedkar, the chief framer of the Indian Constitution, was also an original economic thinker.

While being a member of the Bombay Legislative Assembly (1926), his overall assessment of the problems of the poor in rural areas reflected in his public agitations. Successful agitation against the Feudal system of agriculture resulted in freedom from the financial exploitation of many rural poor. After they raised voice against the pure slavery under the name of Mahar Vatan, a large section of the poor in the rural areas was exploited. He brought a bill in the assembly to curb the arbitrariness of the lenders. In the field of industrial workers Dr. Ambedkar established an independent labor party in 1936. In those days, there were other organizations who had raised the voice of the workers; However, they had nothing to do with human rights of untouchables. The new political party fills this shortcoming. Similarly, as Labor member of the Viceroy's Executive Council, Dr. Ambedkar has made amendments in the Labor Policy from 1942 to 1946. The establishment of the service office was an important event and it was the foundation of industrial relations in independent India. Dr. Ambedkar managed to maintain the accounts of irrigation, energy and other public works. He played an important role in determining the country's irrigation policy. Damodar Valley project will have to be included in this priority

'Welfare Economist'

Dr. Ambedkar's other scholarly work is to highlight the economic aspect of social disorders like caste system and untouchability. According to the principle of labor division, Mahatma Gandhi had also accepted the existence of caste system. However, Ambedkar criticized the 'breed of caste' in his book. They have pointed out that the caste system has not only been divided into labor, but the workers have been divided. Dr. Ambedkar's system of attack was not only a challenge to the supremacy of upper caste, but its architecture was closely related to economic development. They have been asserted that the caste system has reduced labor and capital mobility due to which it has had adverse effects on the economy and development of the country. The recognition that Dr. Ambedkar received was not as an economist. The books of Babasaheb are meaningful to them. He focused on the welfare of the nation, the development of the country, by focusing on the poor, oppressed, laborious, oppressed, oppressed and exploited elements of the country. Therefore, it would be better to call Dr. Ambedkar as a 'welfare economist'. Babasaheb said while explaining the importance of agriculture in economic development, "Agriculture is not only a tool to fill the stomach, but it is a great tool for national product. Such a tool should not be seen as a means of livelihood, but it is an important tool for economic development, so it should be given special importance.

Understanding the importance of Dr. Ambedkar's welfare financial considerations today is more important. In order to create a wider impact in the world financial sector, globalization has started to create a sleek and new economy; Gat Dunkel, International Monetary Fund, World Bank and multinational corporations have started exploiting poor countries. India's acceptance of the globalization in 1991, India's acceptance of acceptance had to be acknowledged. Globalization is not just a change in financial policy. The financial authority remains the ultimate authority to control the economy; However, globalization has brought a great deal to the ultimate authority of the government. So, in the process of globalization, the rich middle class and rich people created ample resources; However, the common, but multi-disciplinary class of farmers, workers, artisans, tribals, dalits, women, has been kept day by day. The terms of globalization have been imposed on the wounds of the class. So, within a few years, education, health, socio-economic equality, gender equality, human development, social cooperation, public liability, social responsibility, cooperation, agriculture, industry, workers, grants, recruitment, national wealth, social security, inequality, poverty Globalization has been adversely affected due to unemployment eradication, land reform, labor-intensive manufacturing techniques, and socio-economic factors of welfare. Disatat. All these victims sat higher than the rich. In India, wealth of rich and educated people has made globalization richer; But the benefit of the majority has not reached the people. Globalization increased unemployment more. Poor people became increasingly vulnerable. There is no work as a job is not available, no work as a job, no money, no poverty as the evil cycle gets accelerated. As a result, the nation started to commit suicide.

Globalization has taken away the protection given to the deprived classes from the state body. There are basic mechanisms to protect society. If not, then the strong class of society continues to exploit the deprived classes. The strong class of society has wealth, states, economics and knowledge. The power of this power is exploited by the powerless class.

The concept of 'welfare state' came forward so that the strong class of society should not get such an opportunity. List of work to be done consciously for the protection of weaker sections; But due to globalization, this basic right of the state has been hit. Here, the welfare financial thoughts of Dr. Ambedkar are more important and realistic. Even today, the 'retrace' of their financial thoughts has not diminished. Dr. Ambedkar had denied the free economy. They felt state interference in the economy more desirable. He also denied the economical theory of fixing the exchange of international trade. In the essence of Dr. Ambedkar's economics, the principles of poverty alleviation, eradication of poverty and inequality, and exploitation were exploited. They are focused on financial decentralization, which can be beneficial for the common man. He should be rewarded with the inflation of the common man.

Globalization has taken away from the deprived classes from the state body. There are basic mechanisms to protect society. If not, then the strong class of society continues to exploit the deprived classes. The strong class of society has wealth, states, economics and knowledge The power of this power is exploited by the powerless class.

References

- I. Dr. Ambedkar B.R., Annihilation of Caste, Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches, Education Department, Government of Maharashtra.
- II. Dr. Ambedkar B.R., The Present Problem in Indian currency, The Servant of India.

- III. Dr.Ambedkar B.R., The Problem of Rupee: Its origin and its solution (History of Indian Currency and Finance),
- IV. Jadhav, Narendra: "Neglected Economic Thought of Dr. BabasahebAmbedkar"- Economic & political Weekly.
- V. Dr. Ambedkar, "State And Minorities".
- VI. Dr. Ambedkar, "Small Holdings In India and their Remedies".

**Impact of Dr. Babasaheb Ambedkar's invaluable work for the eradication of
untouchability on Mulkraj Anand and Arundhati Roy**

Prof. Vinod Manoharrao Kukade

Assistant Professor in English,

Head of the Dept. of English,

Fule-Ambedkar College of Social Work, Gadchiroli.

Maharashtra, India.

Abstract:

This paper deals with the impact of Dr. Babasaheb Ambedkar's works on the Indian English writers like Arundhati Roy and Mulk Raj Anand. Dr. Ambedkar has worked in his entire life for the welfare of the poor and backward class people, and in Indian Constitution gave equal rights to everybody. He specially focused on the annihilation of caste and eradication of untouchability. The untouchables were segregated from the society and the high caste people avoid their presence, and were restricted for many things. Inhuman treatment was given to the untouchables. Arundhati Roy presented the pathetic life of Velutha as untouchable in her novel *The God of Small Things* and Mulk Raj Anand presented the sorrowful life of Bakha as untouchable in his novel *Untouchable*. Both writers condemned social evils as untouchability and caste discrimination.

Keywords: Untouchability, caste, discrimination, annihilation, ill-treatment, eradication, Justice.

Dr. Babasaheb Ambedkar is the architect of the Indian Constitution. He focused on social justice and worked for it. He has devoted his entire life in the prosperity of the poor people, and made tremendous efforts for the eradication of social evils. He worked for the eradication of the untouchability. He strongly criticized caste system. Dr. Babasaheb Ambedkar was the greatest inspiring leader whose sole aim was to bring about developmental change in the life of the poor and to bring back their dignity. Dr. Ambedkar was himself the victim of caste discrimination. His heart felt much pain when he found in the school the untouchable students were instructed by the teacher to sit outside the class. He strongly criticized this evil system. In the past untouchables had to suffer severally. They were segregated and ostracized from the society. They were allowed only to do mean work, by doing mean work, their clothes used to get stained with dust and mud. Even in some regions of India the untouchables were asked to tie bell so that when they would walk on road the upper caste people would listen the sound of the bell and they would avoid their proximity. They were not allowed to fill the water at public well with upper caste people. Dr. Ambedkar knew that this untouchability can be abolished by the law system, by giving them education. He thought to give basic civil rights and religious rights to the untouchables. When he returned from US to India he decided to fight against caste discrimination and this led to the Dalit Movement. He wanted the reservations for Dalit and other backward communities. We find his strong criticism against caste discrimination in his book "Annihilation of Caste" His work has its impact on the various writers of India. In this paper we are going to study the impact of the work of Dr. Babasaheb Ambedkar on Arundhati Roy and Mulk Raj Anand.

The impact of Dr. Ambedkar's works for the welfare of dalits and eradication of untouchability and annihilation of caste is found on many of Indian English writers as Mulk Raj Anand, Arundhati Roy, Amitav Ghosh, Rohinton Mistry, Vikram Seth, Arvind Adiga. Many of the Indian English writers have brought forward the pathetic condition of the backward class people. We will discuss here about the first novel of Arundhati Roy entitled *The God of Small Things* and the novel of Mulk Raj Anand entitled *Untouchable*. In these two novels the caste discrimination and an untouchability are depicted. The novelists depict how the untouchables, the people of

lower class section are suffered. Arundhati Roy felt pain in her heart when she found even in the 20th century after independence the class discrimination system has not been still uprooted.

In Arundhati Roy's booker prize winner novel *The God of Small Things* Velutha is untouchable, who is carpenter and works at pickle factory. He is proficient in his work. The story of this novel is set in Ayemenen which is now the part of Kottayam district in Kerala. Velutha, the gifted carpenter and great mechanic, whose skill in both is appreciating. He is very smart in repairing the machinery. But other touchable factory workers hate him and cherish hostility in their hearts for him because he is untouchable. Here his knowledge is not valued rather being untouchable he has to bear humiliation. Ammu, who is Rahel's and Estha's mother loves Velutha and has affair with him. Actually, Rahel and Estha like Velutha and Velutha is immensely kind to them. This Velutha's nature attracted Ammu and she felt love for him. She is divorcee who left her violent husband because of his ill-treatment towards her. When her relationship with Velutha was known, Velutha is banished and Ammu is locked in her room. The relationship of Ammu with Velutha was not accepted by the people and it was a crime by Velutha to form a relationship with touchable Ammu, in view of upper class people. When Sophie cousin of Rahel and Estha drowned, Baby Kocgamma informs the police that Velutha is responsible for Sophie's death and made allegations against him that he tried to rape Ammu and kidnapped the children. Police beat Velutha severally because he was untouchable and he was mostly punished particularly not because of allegations of trying to rape Ammu and kidnapped children, but mostly because he is untouchable and crossed the limit and broke social doctrines. Velutha dies due to his injuries. Ammu is also tortured and led tragic life. She also died. The social caste system became hurdles in the life of Velutha and Ammu. Ammu who was tortured by her husband she sought happy relationship with Velutha, but their relationship was not admitted by the society. And man considered the other man low and segregated him from the society and treated inhumanly. This pathetic condition even found in the post modern age, where the world is progressing and here the people are choked under caste discrimination. Dr. Babasaheb Ambedkar himself was the victim of this inhuman process and strongly condemned this evil system, and therefore he introduced reservation policy for the dalits, backward people and made efforts for the dignity of these people.

Mulk Raj Anand the great Indian English novelist has written the most famous novel *Untouchable*, published in 1935. He has strongly condemned the social evil, inhuman system of caste discrimination and untouchability. Through this novel, Mulk Raj Anand tries to eradicate the caste system and untouchability. He presented the life of Bakha, young sweeper, the chief character in the novel. Bakha is untouchable; his work is to clean latrines. The untouchables were allowed to do work like cleaning the latrines, road. Bakha being cleaner starts his work of cleaning the latrines from the morning. Bakha had to face many miserable situations and was ill-treated by the high caste people. When Bakha returned to his home after finishing his work of cleaning he was very thirsty and found no water in the home. Sohini, his sister went to fill the water from the well but there was a long queue for outcastes, she had to wait for a long time. The untouchables were not allowed to enter the temple. When Bakha wanted to go into the temple he could just climb only some stairs of the temple. Sohini his sister was insulted by Pundit Kali Nath by saying that she polluted him. But the untouchable girl was crying there and saying that the priest assaulted her sexually. Bakha get infuriated knowing Pundit Kali Nath's inhuman

lustful mind and left to confront Pundit Kali Nath, but frightened, innocent, ashamed and embarrassed girl doesn't possess strength to let Bakha go and confront with Pundit Kali Nath, she stops him. Once Being slapped by high caste man Bakha got angry but Lakha his father tells him the goodness of one doctor who saved the life of Bakha. When Rakha his young brother collected food from outside, Bakha doesn't want to eat it because it is the remaining food of high caste people. Here we find Bakha's wish to lead life in dignity. However, Bakha experiences happiest moments when Charat Singh, a hockey player, asks him for taking tea with him, and when Charat Singh gifted him hockey stick. But upper class men avoid his presence and behave with him inhumanly. The untouchable man has to make effort for his self-respect, but is continuously going humiliated in the society. This unjust conduct made him angry and upset. Bakha was banished by his father. Therefore he was looking for the shelter. He listened the speech of Mahatma Gandhi on the eradication of social evils as untouchability. Mahatma Gandhi was very sad seeing inhuman treatment meted out to the untouchables. He resolved to make efforts to eradicate this evil system of society. This speech made Bakha hopeful and happy and returned to his father's home to share this news. The untouchables like Bakha are tired with this evil system and seek relief from it.

In this way we find that Bakha could not do anything against Pundit Kali Nath. Sohini who was sexually assaulted and became victim at his hand of high caste man but she could not get justice. Bakha could not do anything though his sister was assaulted sexually, because he knew that all his efforts will go vain and will become futile. The untouchables like Velutha, Bakha could not fight against this social evil system and had to face it. They were smart and hard worker, they were devoted in their work but social evil system could not let them live happily and they lost their dignity. Arundhati Roy and Mulk Raj Anand have presented this evil social system through their novels and brought the condition of untouchables before the world and condemned this evil system. This clearly shows impact of Dr. Babasaheb Ambedkar's social work upon Arundhati Roy, Mulk Raj Anand. Dr. Babasaheb Ambedkar devoted his entire life for the welfare of the dalits, backward class people, he brought about improvements in many things and toiled for the annihilation of caste and eradication of untouchability. He gave equal rights to everybody in Indian Constitution. He gave respectful life and dignity to the dalits and backward class people. Dr. Babasaheb Ambedkar's efforts brought about equality in India, and everybody leads life in dignity.

References:

1. Ambedkar B. R. Annihilation of Caste, Jalandhar Bhim Patrika, 1995,
2. An Illustrated History of Indian Literature in English, edited by Mehrotra A. K., Orient Black Swan Private Limited-New Delhi, 2005.
3. Anand Mulk Raj, Untouchable, Penguin India, 2001
4. Arundhati Roy, The God of Small Things, Penguin India, 2002.

Dr. Babasaheb Ambedkar Vision of Social Justice: Empowered India

Sanjay P. Ramteke
Sardar Patel College,
Chandrapur-442402.

Abstract:

State has a fundamental duty to construct a society in all essence. India has been implementing social justice programmes through its reservation policy which is in reality a problematic one from its very inception. The basic reason is in Hindu social system based on caste has proclaimed a social order which was the main cause of injustice in Indian society. Babasaheb addressed the problem of untouchability and construct with concrete proposals for the removal of untouchability and the upliftment of the marginalized and the excluded society. Babasaheb's contribution is now in a critical juncture to create the just and casteless society. Babasaheb always believed that the root of untouchability lies in the caste system and caste in the hands of the orthodox has been a powerful weapon for persecuting the reformers and for killing all reforms. He felt that no socio-political reform movement could be successful without the annihilation of caste. Social justice has significance in the context of Indian society which is divided into Castes and Communities and they create walls and barriers of exclusiveness on the basis of superiority and inferiority such inequalities pose serious threat to Indian democracy. The concept of social justice takes within its sweep the objective of removing inequalities and affording equal opportunities to all citizens in social, economic and political affairs. Babasaheb concept of social Justice stands for the Liberty, Equality and Fraternity of all human beings. But the present scenario shows us a gloomy picture of Babasaheb's idea of dealing with the weaker sections in the society. The ideas enshrined in our Constitution are not addressing the issue properly even till date of independence. This article makes an attempt to explore Babasaheb's ideas on social justice. This Scenario pinout Babasaheb's struggles and ideas on social justice in the Indian context.

Keywords: Social justice, Indian society, untouchability, Democracy, Constitution.

Introduction:

Dr.B.R.Ambedkar was an architect of Indian Constitution and he also a great teacher, educationist, lawyer, economist, anthropologist, sociologist, author, orator, politician, trade union leader, preacher and above all social revolutionary. Babasaheb worked for the Dalit rights, women rights, backward castes, minorities and working class people and struggled all his life for the minimum dignity of all human beings irrespective of caste or class. He brought dignity to the lives of the so-called untouchables what other social and religious reformers tried and failed to bring for centuries. He was one of the most educated persons of all politicians of his time with multiple degrees from India and Abroad. He also proved that intellect is not the property of any particular caste or class but given an opportunity the most despised on the earth can also surpass any other castes or classes. Social justice is an application of the concept of distributive justice to the wealth, assets, privileges and advantages that accumulate within a society or state. Social justice involves the creation of just and fair social order just and fair to one and all. To make the social order just and fair for every member of the community, it may be necessary for the who are privileged to make some sacrifice's. In this sense, Social justice is a revolutionary ideal. It includes both the economic justice and social justice. Social justice in India is the product of social injustice our Caste system and social structure is the fountain head for social injustice. It is unfortunate that even seventy years after independence social justice is still a distant dream not within the reach of the masses.

The Scheduled Castes, Scheduled Tribes and women under the traditional Hindu Caste hierarchy had suffered for centuries without education and opportunities for advancement in life. Social justice is compensatory justice to offset the accumulated disabilities suffered by these historically disadvantaged sections of society and absorb them educationally and occupationally in the

mainstream of national life. If opportunities are not given to develop their neglected talents there will be social imbalance and tension resulting in anarchy and disobedience to the rule of law.

Concept of Social Justice

The modern approaches to justice are broadly Liberty. The Liberal argument is that the individual's rights and liberty are necessary for a just society. The latter believe that unless and until the existing inequalities in society are removed, society will not be just. The basic premises of justice are liberty, equality and rights. The concept of social justice emerged out of a process of evolution of social norms, order, law and morality. It laid emphasis upon just action and created space for intervention in the society by enforcing rules and regulations based on the principles of social equality. The term 'social justice' consists of two words: one is social and the second is justice. The term 'social' is concerned with all human beings who live in society, while the term 'justice' is related to liberty, equality and rights. Thus, social justice is concerned with ensuring liberty, providing equality and maintaining individual rights for every human being in society. In other words, securing the highest possible development of the capabilities of all members of the society may be called social justice. Being a multi-dimensional concept, social justice has great social value in providing for a stable society and securing the unity of the country. In general, social justice may be defined as 'the rights of the weak, aged, destitute, poor, women, children and other under-privileged persons. Thus, the aim of social justice is to remove all kinds of inequalities based upon caste, race, sex, power, position and wealth and to bring about a balance between social rights and social controls.

Babasaheb's Struggle for Social Justice

Ambedkar was against the concept of Hindu social system by discarding my ancient religion which stood for inequality and oppression today I am reborn, I have no faith in the philosophy of incarnation and it is wrong and mischievous to say that Buddha was an incarnation of Vishnu. He took great effort discarding his ancient religion which stood for inequality and oppression today I am reborn, I have no faith in the philosophy of incarnation and it is wrong and mischievous to say that Buddha was an incarnation of Vishnu. Ambedkar took decision for conservation to Buddha because of given factors are: (1) The rational consciousness of assessing things for a better life of human beings. (2) The freedom of choice in which man realize his individual dignity. (3) The realization of the higher life by transcending the lower plane of human existence. (4) The revolt against suppression and enslavement of humanity. (5) The entire change of traditional pattern of society for providing physical facilities for all. (6) The emancipation of ignored humanity and the revitalization of overlooked reality. The Hindu religion creates caste system based on occupation. The caste system with its differential treatment stood for negation of social justice. Ambedkar's view of Hindu religion is that, Hindu law is that law of the established order and was made by the touchables. The untouchables had nothing to do except to obey it and respect it. The untouchables have not rights against the touchables. For them there is no equal right, not justice which is due to them and nothing is allowed to them. This is rightly pointed out that Hindu law is against the equal right among all communities. The touchable communities create untouchable community and were treated as slaves. These bad traditions were the gifts of the social structure and the caste system. It was in such a society that Ambedkar was born and brought up. However, fighting all odds, he attained higher education and soon after completing

his studies, he launched himself politically, fighting for the rights of the depressed classes and against inequality practiced in the society. He was a crusader of social equality and justice. He never made any compromise with injustice, never cared for prestige and self-aggrandizement. He was an uncompromising rebel against social injustice and inequality. He worked relentlessly for the regeneration of humanity, for the well-being of mankind and for the transformation of man and society. He was a great social liberal. His vision was to produce a new social order based on the principles of justice, equality and fraternity. Thus, the idea of justice, equality, liberty and fraternity was the crux of his activities. In such a society, to bring about a great change, Dr Ambedkar had only one power—his logic and thought. He relied on the power of his thoughts and ordinances Ambedkar was very much influenced by Rousseau's words and he decided to fight for justice based on equality. Dr B.R. Ambedkar wanted economic and social equalities before political equality; he tried his best to ensure that the downtrodden got a proper place in society. Hence, he gave more importance to social justice than political justice; on equal opportunity with individual liberty were laid much emphasis to root out the differences created by the caste system of the country.

Ambedkar's Ideas on Social Justice

Social justice is one of the dimensions of the concept of justice that stands for organization of society based on the principles of equality, liberty and fraternity. Its greater emphasis is on the principle of equality, both social and economic, and fraternity with a view to create such human social conditions that ensure free and fair development of all human beings. Ambedkar's concept of social justice stands for the liberty, equality and fraternity of all human beings. He stood for a social system that is based on right relations between man and man in all spheres of his life. As a rationalist and humanist, he did not approve of any type of hypocrisy, injustice and exploitation of man by man in the name of religion. He stood for a religion that is based on universal principles of morality and is applicable to all times, to all countries and to all races. It must be in accord with reason and must be based on the basic tenets of liberty, equality and fraternity. He considered the caste system as the greatest evil of Hindu religion. The varna system according to him is the root cause of all inequality and is also the parent of the caste system and untouchability. Ambedkar stood for a social system in which man's status is based on his merit and achievements and where no one is noble or untouchable because of his/her birth. He advocated the policy of preferential treatment for the socially oppressed and economically exploited people of the country. The Constitution of India, which was drafted under his chairmanship, contains a number of provisions that enjoins the state to secure to all its citizens, justice, social, economic and political, along with liberty, equality and fraternity. It also contains a number of provisions that guarantee a preferential treatment to the downtrodden people in various sectors. Article 17 of the Indian Constitution declares untouchability as abolished.

Dr. B. R. Ambedkar's Nation of Social Justice

At present one of the contemporary issues is that injustice and caste discrimination. Ambedkar did a movement amongst marginalized communities. Ambedkar's perspective of social justice is based on social democracy which consists of three concept of justice namely liberty, equality and fraternity. What does social democracy mean? It means a way of life, which recognizes liberty, equality and fraternity as the principles of life. These principles of liberty, equality and fraternity are not to be treated as separated items in a trinity. They form a union of trinity in the sense that

to divorce one from the other is to defeat the very purpose of democracy. According to Ambedkar, liberty has divided into two categories namely Civil Liberty and Political Liberty. Ambedkar's notions of civil liberty deals with three basic opinions are; Liberty of movement, Liberty of speech and Liberty of action. The contents of Ambedkar's concept of social justice included unity and equality of all human beings, equal worth of men and women, respect for the weak and the lowly, regard for human rights, benevolence, mutual love, sympathy, tolerance and charity towards fellow being. Humane treatment in all cases dignity of all citizens, abolition of Caste distinctions, education and property for all and good will and gentleness, He emphasized more on fraternity and emotional integration. His view on social justice was to remove man-made inequalities of all shades through law, morality and public conscience; he stood for justice for a sustainable society. He did not believe in violence; he considered the press to be a powerful tool for social changes for justice and freedom. He published *Mook Nayak*, *Janata* and *Samata* magazines, but these magazines remained largely unsold, perhaps because of the progressive and unconventional thoughts expressed therein. According to Dr. Ambedkar the root cause of social injustice to the Scheduled Castes and Scheduled Tribes is the Caste system in Hindu society. He observed, Castes are enclosed units and it is their conspiracy with clear conscience that compels the ex-communicated to make themselves into a Caste. His philosophy was occupied with social amelioration, political enlightenment and spiritual awakening. For this it attached due importance to the economic well-being of the masses. He had deep faith in fundamental human rights in the equal rights of men and women, in the dignity of the individual in social economic justice in the promotion of social progress and better standards of life with peace and security in all spheres of human life. His study of social facts enriched his political philosophy. If there are prohibitions on the social evil of untouchability in the Constitution, then this credit goes to Ambedkar to a great extent. Ambedkar's greatest achievement was that he made the downtrodden of India feel their separate powerful existence; the credit goes to him that he brought all the downtrodden, untouchable castes under the one name of SCs. If Ambedkar had not pursued special reservation facilities for the SCs/STs in the field of education and government services of the central and states governments, It is the result of Ambedkar's constant efforts that today there are members of parliament (MPs), members of the legislative assembly (MLAs), The Indian Administrative Service (IAS)/The Indian Police Service (IPS), professors and doctors from among these castes. He enshrined the principles of reservation for improvement of SCs/STs to enable them to progress educationally, economically and socially, by providing extra support to them in the form of reservation and concessions to uplift them to the level of the advanced classes. It is clearly seen at present that many legal provisions have been made to give social justice to all classes. In this way, many schemes and programmes have been started for the all-round development of the country and a measure of development has been achieved through it.

Conclusion

Ambedkar's notion of social justice is based on equal rights and human dignity through legal framework. As the result of his thought, Indian constitution grantees equal right to all. He was first person to demand separate electorates and reservation system in favour of dalit in round table conference hence three round table conferences failed. Ambedkar realized that affirmative action is only way to improvement of dalit communities which safeguards through legal institutions. Ambedkar was concerned about the overall development of the vulnerable sections

of the Indian society and he chose to demolish existing caste discrimination by enacting the Constitution. Therefore, Ambedkar's ideas of social justice remain relevant in contemporary Indian society in promoting constitutional and legal methods for upholding the rights and dignity of the vulnerable sections. So far as Dr. B.R. Ambedkar vision of 'Social Justice' is concerned, he is real earnest, sacrificed his whole life for the amelioration of the women, Scheduled Castes and Scheduled Tribes in the society. He strongly fought against the prevalent Caste system and Gender discrimination in the society and ventured to secure social justice to these sections of the society. His struggle for social justice could be visualized in the ideals and philosophy of the Indian Constitution. Thus Dr. Baba Saheb Ambedkar created a social revolution by awaking the women, Scheduled Castes and Scheduled Tribes and breaking all social values based on Hindu Social System.

References

- 1) D.R. Jatava, (1997): Social Philosophy of B.R.Ambedkar, Rawat Publication, New Delhi.
- 2) Gopal Guru (2002): 'Ambedkar's Idea of Social Justice' in Ghanshyam Shah (ed), *Dalits and the State*, Concept Publishing Company, New Delhi.
- 3) K.S. Kazeha, (1998): 'B.R.Ambedkar; the Architect of the Constitution', in Shyamlal & Sazena K.S. (ed), *Ambedkar and National Building*, Rawat Publication, Jaipur.
- 4) Shyam Lal (1998): 'Ambedkar and Social Justice', in Shyamlal & K.S.Sazena(ed), *Ambedkar and National Building*, Rawat Publication, Jaipur.
- 5) K.S. Kazeha, (1998): 'B.R.Ambedkar; the Architect of the Constitution', in Shyamlal & Sazena K.S. (ed), *Ambedkar and National Building*, Rawat Publication, Jaipur.
- 6) R.G.Ayyanger, *Nantes on Indian constitution*, (Madras, Natesan & co, 1954,) p18.
- 7) B. R. Ambedkar, *Annihilation of caste*, Thacker and co, Ltd, Bombay, 1937, p, 79.

डॉ. आंबेडकर ज्ञानाचा सागर व स्त्री स्वातंत्र्य

प्राचार्य डॉ. एस. के. खंगार
प्राचार्य

फुले-आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

प्रस्तावना—

शेवटच्या श्वासापर्यंत विद्यार्थी म्हणुन जगणारा ज्ञानाचा सागर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यार्थी कसा असावा कसा घडावा हे शिकायचे असेल तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चरित्रातुन शिकावयास मिळते. हजारो वर्षांच्या अंधकारातुन गुलामीतुन बाहेर निघुन प्रथम स्वतः ज्ञानाचा सागर त्यांनी आत्मसात केला. अखेरपर्यंत त्यांची ज्ञानाची तहान कधी शमलीच नाही. म्हणुन आपल्या बांधवांना बाबासाहेब सांगतात “आपल्या सर्व सामाजीक दुखण्यावर शिक्षण हे एक प्रभावी औषध आहे.” त्यानेच आपले दुखणे कमी होईल. यासाठी त्यांनी शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा’ हा मंत्र दिला.

शिक्षणाने, ज्ञानाने माणसाला माणुसपण मिळते. त्याच्या अस्तित्वाची ओळख पटते म्हणुन विद्यार्थ्यांनी जास्तीत जास्त ज्ञान मिळविले पाहिजे. पण नुसतेच पुस्तकी ज्ञान राहता कामा नये लेखणी आणि वाणी कमावकली पाहिजे असा त्यांनी विद्यार्थ्यांना संदेश दिला. विद्यार्थी हा कोणत्याही जातीचा धर्माचा असो त्याची जात ही विद्यार्थ्यांचा असते.

बाबासाहेब विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतांना म्हणत, “ विद्यार्थ्यांनी दोन गोष्टी ध्यानात ठेवल्या पाहिजे , एक म्हणजे बुद्धीमत्तेत आणि कार्यक्षमतेत आपण कमी पडणार नाही याची दक्षता घेतली पाहिजे. आणि दुसरी गोष्ट व्यक्तिगत सुखापेक्षा आपला समाज स्वतंत्र स्वावलंबी सन्माननीय कसा होईल याकडे लक्ष दिले पाहिजे ”

बाबासाहेब अध्यापकांना म्हणत “शिक्षकवर्ग हा राष्ट्राचा सारथी आहे, कारण त्याच्या हाती शिक्षणाच्या नाड्या असतात.” अध्यापकांनी जीव ओतुन अध्यायन कार्यात समरस व्हावे विद्यार्थ्यांच्या समस्यांकडे सहृदयतेने लक्ष द्यावे. अध्ययन करतांना राष्ट्रप्रेम, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, नितीमुल्याची सतत विद्यार्थी मनात पेरणी करावी.

वसई तालुक्यातील सोपार येथील अस्पृश्यांच्या सत्काराला उत्तर देतांना बाबासाहेबांनी सांगितले. माझे आयुष्य विद्यार्थी म्हणुन जावे ही माझी इच्छा होती. परंतु मला अस्पृश्यांच्या चळवळीत पडावे लागले. त्यांनी अखंड जीवनभर ज्ञानपिपासू वृत्तीची जोपासणा केली. ज्ञानाने शिक्षणाने माणसावची मलीन मने दूर होण्यास मदत होते. विज्ञानवादी दृष्टिकोन वाढीस लागुन त्यातुन अंधश्रद्धा, विषमता, जातीयतेच्या भावना गळुन पडतात. हे ज्ञान संपादन करत असतांना त्याच्या विद्वतेला शिलाची जोड लागते कारण “शिलाविना विद्या फुकाची.”

सुशिक्षित नेत्यांनी, समाजसुधारकांनी, धर्मसुधारकांनी आपल्या अडाणी, अज्ञानी बांधवांची दिशाभुल केली तेव्हा बाबासाहेब म्हणायचे “मुझे लिखे पढे लोगो ने धोका दिया ”

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अथांग ज्ञानाचे सागर होते. स्वतःच्या प्राणापेक्षाही त्यांनी ग्रंथांना - पुस्तकांना जपले होते. युरोपीयन लेखकाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजगृहाला भेटीदरम्यान म्हटले “ग्रंथासाठी घर बांधणारा जगातील पहिला ग्रंथवेडा पुरुष.”

अध्ययनासोबत त्यांनी मुकनायक जनता, बहिष्कृत भारत, बहुजन नायक, समता या वृत्तपत्रातुन समाजाला देशाला जागृत करीत असताना अनेक अभ्यासक्रम मौलिक ग्रंथसंपदा लिहिली.

इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, ग्रंथकार, प्राध्यापक, कायदेपंडीत, घटनेचे शिल्पकार, दिनदुबळ्याचे उध्दारक, समाजसुधारक स्त्रियांचे व सामान्यांचे कैवारी, महान शिक्षण तज्ज्ञ अशा अष्टपैलू व्यक्तिमत्वाला विनम्र अभिवादन.

स्त्री स्वातंत्र्य

भारतीय प्रजासत्ताकाचा पाया हा भारतीय संविधान आहे. जगाच्या पाठीवर मोठे संविधान म्हणून भारतीय संविधानाचा नावलौकीक आहे. हे संविधान विस्तृत होण्यासाठी घटनाकारांनी या देशातील दुर्बल, उपेक्षित दलित, मागासवर्गीय, आदिवासी आदिसह महिलांसाठी मुलभुत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातुन या घटकांना

सक्षम बनविण्यासाठी त्यात विस्तृत तरतुदी केल्या आहेत. त्यामुळे हे संविधान अधिक विस्तृत होऊन लोकशाहीमुल्यो जोपासण्यास कारणीभूत ठरले आहे. त्यावरून यासर्व तरतुदींचा वापर करूनच स्त्रियांना संधी किंवा अधिकार देण्याची गरज पडेल असे वाटले नव्हते. ज्या देशात महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या विभूतींनी स्त्री शिक्षण व विकासाचा जो पाया रचला त्यामुळे स्त्रियांना कायद्याशिवाय सवलती, अधिकार आणि दर्जा प्राप्त होईल. अशी आशा होती. परंतु मागील ६० वर्षात स्त्रियांच्या बाबतीत घेतलेली भुमीका ही खूपशी समाधानकारक म्हणता येणार नाही. त्यांचा सामाजीक, आर्थिक शैक्षणिक व राजकीय जिवनातील वावर याबाबत आपल्या देशातील स्त्रियांचे प्रमाण एकुण लोकसंख्येच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते. नुकतेच संयुक्त राष्ट्रसंघाने जी जगभर सर्वेक्षणे केलीत त्यातून एक गोष्ट निर्विवादपणे सिद्ध झाली ती ही की संपत्तीच्या निर्मीतीत स्त्रियांचा वाटा मोठा असला तरी तीचा त्यावरील अधिकार नगण्य आहे. वर्ग, जात, धर्म, वर्ण या सामाजिक टप्प्यांवर स्त्रियांची नेहमीच उपेक्षा झाली आहे. एकीकडे लोकशाहित सामाजीक समता, न्याय प्रस्थापीत करण्यासाठी कटीबद्ध आहेत. असे सांगणारे आम्ही या देशातील ५० टक्के (स्त्रियांबाबत) लोकसंख्येबाबत संयुक्त राष्ट्रसंघात याविषयी उपाययोजना ठरवित असतांना स्त्रियांच्या राजकिस, सामाजीक आणि आर्थिक स्तरांवर सहभाग वाढला पाहिजे असे म्हटले आहे. तसेच त्यातून निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांना परीणामकारक स्थान मिळाले पाहिजे. अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली.

भारतामध्ये याबाबत पहिले पाऊल तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी उचलून ७३व्या घटना दुरुस्ती नंतर पंचायत राज्याच्या माध्यमातून स्त्रियांना राजकिय क्षेत्रात ३३ टक्के आरक्षण बहाल केले. त्यामुळे त्या आरक्षणाचा फायदा ग्रामिण भागातील स्त्रियांना राजकिय निर्णय प्रक्रीयेत महत्वपूर्ण भुमिका बजावतांना होऊ लागला आहे. त्या आधारावर स्त्रियांची निर्णय प्रक्रीयेतील कार्यक्षमता वाढत असल्याचे चित्र दिवसेंदिवस स्पष्ट होत आहे.

आज स्त्रियांच्या व्यक्तीस्वातांयाच्या संदर्भात विचार करतांना तिचे आर्थिक स्वाताय हा मुद्दा महत्वाचा वाटतो. आमची मिळवती स्त्री काही अंशी आर्थिक स्वातांय उपभागेत असली तरी सर्वसामान्यपणे स्त्रिया आपले आर्थिक हक्क आणि अधिकार याबाबतीत अनभिज्ञ असल्याचे दिसून येते. स्त्रीधन राखण्याच्या पुर्वीच्या अधिकाराबरोबरच १९५६ च्या आणि १९९४ च्या कायद्यानुसार स्त्रीला वडीलोपार्जीत संपत्तीत हिस्सा मिळण्याचा आिकार मिळाला आहे. आपले आर्थिक शोषण थांबवीण्यासाठी स्त्रियांना या कायद्याची माहिती करून देणे सामाजीक संस्थांचे कार्य आहे. जुन १९९४ पासून स्त्रियांना आणखी काही अधिकार प्राप्त झाले आहेत.

ज्या महिलांचा विवाह २२ जुन १९९४ रोजी किंवा त्यानंतर झालेला आहे त्यांना वडीलांच्या व पतीच्या संपत्तीत सहदायक म्हणून अधिकार मिळाला आहे. याचाच अर्थ त्यांना संपत्तीत पुरुषांना सहदायक म्हणून असणारे प्रत्येक अधिकार त्या स्त्रीला मिळाले आहे. वडीलोपार्जीत संपत्तीत आता मुलगी आपल्या भावाइतकीच हिस्सा मागू शकते. इतकेच नव्हेतर राहत्या घरात देखील ती आपली वाटणी मागू शकते. आजच्या काळात स्वतंत्र व्यक्तीमत्त्व उभे करण्यासाठी स्वतःचा पैसा असणे किंवा स्वतःजवळ पैसा असणे आवश्यक आहे. स्त्रियांच्या सर्वांगीन विकासाकरीता किंवा तिला समाजात ताठ मानेने जगता येण्यासाठी तिचा अधिकार असेल अशी संपत्ती तिच्याजवळ असणे आवश्यक आहे. स्त्रियांच्या संपत्तीवर अनेकदा तिचे नातेवाईक आपली सत्ता गाजवीत असल्याचे चित्र अनेक ठिकाणी दिसून येते. कायद्याचे अज्ञान आणि रुढी, प्रथा परंपरा यात आजची स्त्री इतकी गुरफटून गेली आहे की तीला आपल्या कायदेशीर अधिकारांचा उपभोग घेता येत नाही. कायद्याला असलेल्या मर्यादा आता आपल्याला स्पष्टपणे जाणवू लागलेल्या आहेत. आज आपण असे मानतो की, माहितीचे तंत्रज्ञान स्त्रियांच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास घडवून आणील. समाजाला स्त्रिशक्तीचा वापर केल्याशिवाय गत्यंतर नाही. असे डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांनी, तरतुदीने स्पष्ट झालेले आहे.

संदर्भ :

१. जधव, रमाकांत. (६/१२/२०१७) महामानव एकदाच जन्माला येतो, लोकसत्ता, २००७
२. डाहाट , धनराज , आंबेडकरवादी समाजकांती, राजप्रिय प्रकाशन. नागपुर, २००७
३. मेश्राम, केशव , आंबेडकर चिंतन, प्रकाश लोकवाङ्मय प्रकाशन , २००६
४. गवई, सुभाष, भारतिय संवीधानात्मक तरतुदी आणि वास्तव, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, २००९
५. कांबळे शरद (०६/१२/२००७) पुण्यनगरी

मराठीतील दलित – आंबेडकरवादी मराठी कथेतील विद्रोह

प्रा. बादलशाहा डोमाजी चव्हाण,
मराठी विभाग,
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

कथावाङ्मयाची उत्पत्ती जषी मनोरंजनाच्या माध्यमातून व विरंगुळ्याच्या लालसेने झालेली असली तरी आंबेडकरवादी मराठी कथाकाराच्या कथेत केवळ मनोरंजन किंवा विरंगुळ्याला कुठे थाराच नाही. कारण त्यांच्या कथेतून एखादा मानवताधिष्ठित विचार प्रसूत होत असतो. कथेचा विचार देण्याचा चांगला प्रयोग त्यांची कथा करीत असल्याने ती कथा विचारकथा होत असते. आंबेडकरवादी कथेचा उगमच वैचारिक क्रांतीतून झालेला आहे. आम्हीही माणसं आहोत, आम्हाला माणसं म्हणून माणसासारखा जगण्याचा अधिकार आजवर नाकारला गेला असल्याने आमचे माणूसपण नाकारणाऱ्या व्यवस्थेला आमचा नकार नोंदवीत आम्ही यापुढे माणूस म्हणून जगू इच्छितो हे सांगणारी कथा आंबेडकरी कथेचे आषयमूल्य होते. हा मानवाधिष्ठित विचार आंबेडकरवादी मराठी कथेतून पहिल्यांदा अविष्कारित झाला. त्यामुळे ही कथा विचारकथा बनली. या कथेमध्ये विद्रोह प्रामुख्याने दिसतो.

आंबेडकरवादी मराठी कथा

मराठी कथा प्रारंभी मनोरंजनपर होती त्यात दलित जिवनाविषयी दया-सहानुभूतीद्वारे त्यांचे विकृत दृष्टीने प्रगटीकरण झाल्याचे दिसते. आंबेडकरवादी कथालेखकांनी खऱ्या अर्थाने मानवी समाज सरहद्दीवरील जीवन समाजासमोर आणले.

1960 नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेमुळे निर्माण झालेले साहित्य हे भारतीय साहित्य आहे. या साहित्यात कथा हा वाङ्मय प्रकार जोमाने लिहिला गेला. ज्या लोकांना गावाच्या बाहेर सरहद्दीवर ठेवल्या गेले त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा 'षिका, संघटीत व्हा, आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र अंगिकारुन शिक्षण घेतले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेमुळे ते उभे राहिले. तेथूनच साहित्याची चळवळ उभी राहिली.

दलित आंबेडकरवादी मराठी कथा या वाङ्मयप्रकारामध्ये अत्यंत कलासंपन्न कथा लिहिल्या गेल्या आहेत. दलित समाजातील लोकांना पशुपातळीवरचे जीवन जगावे लागत आहे. त्याला समाजरचनाच कारणीभूत आहे. विषमतेमुळे दलितांना भोगावी लागणारी गुलामगिरी आणि आंबेडकरी चळवळीमुळे निर्माण झालेला विद्रोह हा आंबेडकरवादी कथेतून प्रकट होतांना दिसतो. अनेक कथाकारांनी आंबेडकरवादी मराठी कथेच्या इतिहासात मानाचे स्थान भूषविले आहे. त्यात बंधूमाधव, षंकरराव खरात, अण्णाभाऊ साठे, वामन होवाळ, सुखराम हिवराळे, अमिताभ, योगीराज वाघमारे, अविनाष ढोळस, प्रकाश खरात, जालंदर सोनुने, योगेन्द्र मेश्राम, केशव मेश्राम, चंद्रकांत वानखेडे, धर्मराज निमसरकर इ. कथाकारांचा समावेश होतो. या कथाकारांना आपल्या कथेमध्ये दलित लोकांच्या वेदना मांडल्या व त्यांच्या जीवनातील संघर्ष चितारला.

विद्रोहाची पूर्वपरंपरा

भारतीय समाजात ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण होते. ही समाजरचना मुळातच विषमतेवर उभारली गेली होती. ब्राम्हणांनी अध्ययन करावे, क्षत्रियांनी समाजाचे रक्षण करावे, वैश्यांनी व्यापार करावा आणि शूद्रांनी वरील तिनही वर्णांची सेवा करावी ही चातुर्वर्ण्य पद्धती होती. भारतीय समाजाने जाती, उपजाती, त्यांचे व्यवसाय, त्यांच्या धार्मिक श्रद्धा आणि संस्कार, त्याची दैववादी वृत्ती, पाप-पुण्याची कल्पना, दारिद्र्य, मागासलेपणा, सहनशीलता या गोष्टी स्वतःला चिकटवून घेतल्या. हजारो वर्षांपर्यंत भारतीय समाजात त्या तषाच राहिल्या. विषमतेवर उभ्या असलेल्या समाजाला इंग्रजी राजवटीपूर्वी चार्वाक, तथागत गौतम बुद्ध या महापुरुषांनी समाजाला बदलविण्याचे प्रयत्न केले. त्यांनी देवदैववादविरुद्ध, सामाजिक विषमतेविरुद्ध, मानसिक गुलामगिरीविरुद्ध विद्रोह केला.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी एकेष्वरवाद, बुद्धिप्रामाव्यवाद, मुर्तिपूजाविरोध, चमत्कार आणि स्वर्गाच्या कल्पनेबाबत विद्रोह केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही धर्मांतरानंतर अन्याय-अत्याचाराबाबत, वाईट वृद्धी-परंपरेच्या विरोधात, छळ, वेदनेच्या विरोधात विद्रोह केला.

तथागत बुद्ध, चार्वाक, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारसरणीतील व कार्यातील विद्रोहापासून प्रेरणा घेऊन आंबेडकरवादी मराठी कथेत विद्रोह उभा राहिला. हा विद्रोह वेगवेगळ्या कलाकृतींमध्ये साकार झाला. दलित – आंबेडकरवादी मराठी कथेचा षोषणाविरुद्ध विद्रोह आहे. बुद्ध, चार्वाक, म. फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेतून हा विद्रोह उभा राहिला.

कथांमधील विद्रोह

दलित- आंबेडकरवादी मराठी कथांना विद्रोही कथा म्हटले जाते ते खूप अर्थपूर्ण आहे. मुळात विद्रोह हा वेदनेतून जन्माला येतो. ही वेदना जर सामाजिक अन्याय अत्याचारातून उद्भवलेली असेल व ती अनेक वर्षांपासून संबंधित लोक जर सहन करीत आले असतील. तर तिचे एक ना एक दिवस विद्रोहात रुपांतर झाल्याशिवाय राहत नाही. मानवी समाजाच्या सरहद्दीवरील लोकांनी आपली अस्पृश्यतेची वेदना मूकपणे वर्षानुवर्षे सहन केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या उदयामुळे समाजात जागृती झाली. आत्मभात आले, स्वाभिमान जागा झाला, अन्याय-अत्याचार लाथाडून देण्याची भावना निर्माण झाली म्हणजेच विद्रोहाची भावना प्रबळ होत गेली. अस्पृश्यता ज्या चार्तुर्वर्ण्य व्यवस्थेतून आलेली होती व ती चार्तुर्वर्ण्यव्यवस्था ज्या 'मनस्मृती' ने सांगितलेली होती. त्या सर्वाविरुद्धचा विद्रोह मराठीतील दलित – आंबेडकरवादी कथांमध्ये व्यक्त झालेला आहे.

सर्वकष विद्रोही कथांचे षिल्पकार :-

अण्णाभाऊ साठे

अण्णाभाऊ साठे हे दलित – आंबेडकरवादी कथेतील पहिले समर्थ कथाकार. त्यांनी 'बरबाद्या कंजारी', 'खुळवांडी', 'आबी', 'भानामती', 'गजाआड', 'जिवंत काडतूस', 'बंडवाला', 'सावळा मांग', 'यापैकी बहुतेक कथांमधून मुंबईच्या बकाल वस्तीत जगणाऱ्या माणसांचे, त्यांच्या जगण्यातले जळजळीत अनुभव त्यांनी कथाबद्ध केले आहेत. अण्णाभाऊंच्या कथांमधील माणसे विद्रोह करणारी आहेत. समाजव्यवस्थेने वाटयाला दिलेल्या सामाजिक, आर्थिक विषमतेविरुद्ध अहोरात्र संघर्ष करणारी आहेत.

षंकरराव खरात

षंकरराव खरात हे महाराष्ट्रातील ख्यातनाम कथाकार. त्यांच्या नावावर 'बारा बलुतेदार', 'तडीपार', 'सांगावा', 'टिटवीचा फेरा', 'सुटका' इ. कथासंग्रह आहेत. आंबेडकरी समाज, पूर्वाश्रमीचा अस्पृश्य माणूस व त्यांचे जीवन, असा आणि एवढाच त्यांच्या कथेचा विषय राहिलेला नाही. जाती-संप्रदायवादी साहित्य असा आक्षेप ठेवणाऱ्यांना त्यांनी प्रथमतःच इथे चपराक लावली. समाजव्यवस्थेत भरडलेल्या, दडपल्या-नागवल्या गेलेल्या आम दलितांच्या मागास उपेक्षित, वंचित जीवनाची त्यांनी पोटतिडिकीने कैफियत मांडली.

बंधुमानव

बंधुमानवांच्या कथा परिवर्तननिष्ठ आहेत. दलितांवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचारांशी, दुःखाची, वेदनांची अतिषय प्रभावी आणि आत्मप्रत्ययी चित्रे यांच्या कथेत येतात. त्यांच्या नावावर 'आम्हीही माणसं आहोत', 'पेटलेले आकाष' हे कथासंग्रह आहेत.

बाबुराव बागुल

बाबुराव बागुल यांची कथा ही षिल्पासारखी सुंदर आहे आणि भयंकर व अफाट विद्रोही आहे. 'जेव्हा मी जात चोरली होती' आणि 'मरण स्वस्त होत आहे' व 'आंबेडकर भारत' हे तीनही अत्यंत तेजस्वी व धारदार कथांनी समृद्ध असे कथासंग्रह आहेत. बागुलांच्या कथेचे विद्रोही रूप मनाचा ठाव घेणारे आहे.

योगिराज वाघमारे

योगिराज वाघमारे यांचे 'उद्रेक', 'बेगड', 'गुडदाणी' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. 'उद्रेक' कथासंग्रहातील 'लढाई', 'जत्रा', 'बंड', 'हवेली', 'जगणूक', 'उद्रेक' इ. कथा हया वास्तव जीवनाच्या

सामर्थ्यवान कथा आहेत. मुलांचे मानसषास्त्र घेऊन अन्यायाविरुद्ध चीड-संताप व षेवटी बंड पुकारणारी 'बंड' ही कथा आहे. साध्या सरळ भाषेतून भावविषय जिवंत करणारी वाघमारेची कथा दलित जीवनातला सारा जाळ विद्रोही सामर्थ्याने व्यक्त करते.

माधव कोंडविलकर

मानवी समाज सरहद्दीवरील जीवनवास्तवाचे अत्यंत हृदयस्पर्शी चित्रण करणारे माधव कोंडविलकर हे एक समर्थ कथाकार. 'नागडा', 'कोड', 'अगतिक', 'अंतःस्फोट' इ. कथांमधून दैन्यदुःखाचे चित्रण आलेले आहे त्यासोबतच सामाजिक व कौटुंबिक कलहाचे संघर्ष-चित्रण हा या कथेचा गाभा आहे. उद्वेग, चीड व विद्रोहाने भरलेली वास्तव जीवनाची ही प्रत्ययकारी कथा आहे.

केशव मेश्राम

केशव मेश्राम यांच्या प्रतिभेचा अविष्कार कथेत मोठ्या प्रमाणावर झालेला आहे. केशव मेश्राम हे केवळ दलितांचे दैन्य, दुःख आपल्या कथेत चित्रित करीत नाहीत तर दलितांतील लढाऊपणाचे, त्यांच्यातील जागृत झालेल्या अस्मितेचेही दर्शन घडवितात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव दलितांवर कसा पडलेला आहे याचे चित्र मेश्रामांच्या 'मोर्चा' या कथेत दिसून येते. मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव दिले पाहिजे यासाठी झालेल्या संघर्षाचे चित्र लेखकाने अतिशय प्रभावितपणे मांडले आहे. जातीयतेचा विखारही मेश्रामांच्या कथांचा विषय होतो तेव्हा त्यांच्यातील विद्रोही रूप प्रत्ययाला येते.

अमिताभ

'पड', 'मसनवटा', 'जन्मखुण', 'हरिजनमास्तर', 'सत्येकाम जाबाली', 'सल' इ. अमिताभ लिखित कथा आहेत. वास्तव जीवनाचे प्रक्षोभक चित्रण करणाऱ्या आहेत. उपेक्षा, लाचारीच्या, विटाळाच्या, चीड संताप असणाऱ्या हया ताकदवर कथा आहेत. दलितांविषयी असणारी सवर्णियांची भावना लेखकाने अगदी नेमक्या शब्दात टिपली आहे. जातीयतेची परंपरा सवर्णीय विसरायला तयारच नाही याचा प्रत्यय 'सल' या कथेत येतो. दलितांमध्ये विद्रोही विचारांचे तरुणही आहेत की जे ही जातीयतेची परंपरा मोडू पाहतात. सिध्दार्थ कांबळे हा शेंडेंचा मित्र अतिशय विद्रोही आहे.

अर्जुन डांगळे

अर्जुन डांगळे यांच्या 'बांधावरची माणसं' संग्रहातील सामाजिक जीवनाच्या दुःखाचा आक्रोश येण्यापेक्षा वर्गीय आर्थिक दृष्टीकोनच प्रभावी वाटतो. एकुन जीवनजाणीवांमध्ये संयत विद्रोहाचा लेखकाने समतोल साधला आहे.

सुधाकर गायकवाड

'उद्वेग' सारख्या थोड्याच कथा लिहिणारे जोरदार कथाकार म्हणजे सुधाकर गायकवाड हे होत. ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर ब्राम्हण व शूद्र यांच्यातला संघर्ष पाहण्यासारखा आहे. त्यात वर्णव्यवस्थेचा पर्दाफास करतांना विद्रोह निर्माण झाला आहे.

योगेन्द्र मेश्राम

दलित, आदिवासी, बहुजन-जीवनावर योगेन्द्र मेश्राम यांनी पुष्कळ कथा लिहिल्यात. 'रक्ताळलेली लक्तेरे', 'जगण्याचा प्रश्न', 'हाहाकार' इ. कथा संग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. त्यांनी आपल्या कथेतून गरिबी, बेकारी, पोटाचा प्रश्न, ग्रामीण गुंडगिरी, अंधश्रद्धा, दलितांवर होणारा अन्याय, अत्याचार, स्त्रियांवरील जूलुम यांचे अतिशय प्रत्ययकारी चित्रण केले आहे. 'रक्ताळलेली लक्तेरे' या कथेतून मेश्राम मानवी वर्तनाची, अंतर्मनाची आणि सामुहिक कृतीची मीमांसा करताना दिसतात. या कथेचा नायक बाळू हा जागृत मनाचा आहे. त्यामुळेच तो पोलीसांच्या गोळीचा षिकार होतो. कामाच्या मोबदल्यात मजुरांना दिली गेलेली कमी मजुरी, त्यामुळे मजुरांवर उपासमारीची पाळी येते. शेवटी त्यांच्या संतापाच्या ज्वालामुखीचा उद्रेक होतो व ते विद्रोह करून उठतात.

डॉ. वि. स. जोग म्हणतात, "जगण्याचा प्रश्न", अस्मितेला वाचवा रे', 'आक्रोश रिकाम्या थैलीचा', 'बुढडी', 'झुला', 'झकोला' इ. सामर्थ्यवान कथा मेश्रामांची रोंगावट येणारी, घोंगावट येणारी आणि थरथरून

सोडणारी आहे. हया कथा वाचताना जणू सुरुंगाच्या स्फोटाप्रमाणे स्फोट होत आहेत आणि पारंपारिक घट्ट कल्पनांच्या ठिक-त्या ठिक-त्या उडत आहेत. असा अनुभव येतो." मेश्रामांच्या कथांचे मोठेपण हे त्यातल्या गर्भात असलेल्या जीवनवादितेत आणि मानवद्रोही चाकोरीविरुद्ध बंड पुकारणाऱ्या विद्रोही भूमिकेत आहे.

प्रकाश खरात

भूतकाळातील दलित जीवनाचा शुक आणि षौर्यप्रधान ऐतिहासिक घटनांचे मनस्वी चित्रण करणारे डॉ. प्रकाश खरात हे आजचे समर्थ कथाकार आहेत. त्यांनी 'अंधाराचा अस्त', 'अक्षरांची पहाट', 'प्रवर्तनाचा युगस्पर्श' इ. कथासंग्रहातून युद्धकथा लिहिल्या. दलितांच्या विद्रोही चळवळीचे जिवंत प्रत्यंतर आणून देणारी 'षणातील दाणे' ही क्रांतिप्रवण कथा आहे. विद्रोह करू पाहणारा दामू या कथेचा नायक आहे. तो शिक्षणाचा उजेड घेऊन परिरिस्थितीवर मात करण्याची इच्छा ठेवतो. गणराज्य दिनाला षाळतून मिळालेला पेढा सगळ्यांनी मिळून खावा यासाठी तो नदीवरून येत असलेल्या आपल्या आईकडे धाव घेतो. वर्तमान दलित जीवनांनी ओतप्रोत भरलेली ही प्रक्षोभक आणि परिणामकारक कथा आहे. स्वातंत्र्य मिळूनही दलित समाज दारिद्र्य भोगत आहे. अन्याय, अत्याचाराला सामोरे जातो आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा अशा किमान गरजा देखील त्यांच्या पूर्ण होत नाही त्यामुळे त्यांची कथा विद्रोहाकडे वळते.

डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात, "अंधाराचा अस्त" मांडणाऱ्या प्रकाश खरातांची कथा दारिद्र्याचे आक्रंदन साकार करते. षणातील दाणे खाणारी माणसे इथे भेटतात. खरातांच्या कथेत वेदनांचा आकांत जसा आहे तर विद्रोहाचा गडगडाटही आहे." आंबेडकरवादी कथेने वाचकाला गुंगवण्याऐवजी त्याला चेतवावे, जागवावे, अस्वस्थ करावे आणि पेटवावे या अपेक्षेची खरातांची कथा पूर्ती करते.

डॉ. प्रकाश खरात यांच्या एकुणच कथेतून जो नवा पुरोगामी दृष्टीकोण, नवे विज्ञाननिष्ठ, बुद्धीवादी प्रयोजन आणि नव्या युगप्रेरणा व नव्या सामाजिक जाणिवा व्यक्त होतात. त्यांचे महत्त्व इथे आहे. येथील धर्मसंस्कृतीने टाकलेल्या, उपेक्षिलेल्या गतकाळातील ऐतिहासिक जीवनाचा या कथेत नव्या दृष्टीने जसा साक्षात्कार घडविलेला आहे, त्याचप्रमाणे वर्तमान काळातील माणसा-माणसांच्या वृत्तीप्रवृत्तीचा षोधही त्यांच्या कथेने घेतलेला आहे. दलितांच्या स्थिती-गतीचे व प्रगतीचे चित्रण ती करते. त्याचवेळी त्यांच्या अधोगतीला कारण ठरलेल्या या विषमतावादी समाजव्यवस्थेची चिरफाडही करते, विद्रोह करते.

चंद्रकांत वानखेडे

अण्णाभाऊ साठे यांच्या कथेचा वारसा पुढे नेणारा कथाकार म्हणजे चंद्रकांत वानखेडे होय. त्यांनी मराठी कथेत मोलाची भर घातली. त्यांच्या नावावर 'विटाळ', 'मयतीची फुल' आणि 'भूक' इ. कथासंग्रह आहेत. वानखेडे यांच्या कथा मनाला चटका लावून जातात. दलित समाजातील षोषणाला वाचा फोडतात. त्यांनी आपल्या कथेत नायकाच्या स्वभावातील शूरता, माणूसकी, अन्यायाविरुद्धची चिड अतिषय समर्थपणे व्यक्त केली आहे.

चंद्रकांत वानखेडे यांची कथा आषयाने आणि विषयानेही समृद्ध आहे. दलितांच्या वाटयाला जातिव्यवस्थेने व अस्पृश्यतेने आलेले जगणे आणि त्यामुळे भोगावे लागलेले भोगवटे हा वानखेडे यांच्या कथाविषयाचा स्थायीभाव आहे परंतु त्याचे रडगाणे गात ही कथा थांबत नाही तर ती त्यावर प्रतिकाराचा व विद्रोहाचा उपाय सुचवितो. चंद्रकांत वानखेडे यांच्या कथेतील पात्रे गुलामगिरीने, लाचारीने, न्युनगंडाने, धार्मिक लबाड मानसिकतेने पीडीत व षोषित आहेत. ते प्रसंगी लाचारी स्वीकारीत जगतात परंतु वेळ आल्यास विद्रोह सुद्धा करतात. अन्यायाचा प्रतिकार हा मानवी व्यवहार वानखेडे यांच्या कथेतून प्रकटतो.

जालंधर सोनुने

जालंधर सोनुने या कथाकाराने आपल्या 'अषांतसागर', 'भाबडी', 'संवेदना', 'बलीदान', या कथासंग्रहातून वास्तववादी जिवन प्रकट केले आहे. त्यांच्या कथासंग्रहातील नायक परिस्थितीशी संघर्ष करतांना दिसतो.

धर्मराज निमसरकर

धर्मराज निमसरकर हे नव्या पिढीतील कथाकार आहेत. त्यांनी 'वेदनास्पर्श', 'आंदोलन', 'संकेतबंड', 'उसवलेल आकाश', आणि 'ठसठसणाऱ्या जखमा' या कथासंग्रहातून दलित कामगारांच्या मनातील विद्रोह षड्बद्ध केला आहे. भारत देशात कामगारांच्या अनेक चळवळी आणि संप झाले तरीही येथला कामगार उपेक्षितच राहीला यात मोठ्या प्रमाणात कामगारांच्या संगठन शक्तीचा वाटा आहे. तसेच युनियनच्या नेत्यांचा मोठ्या प्रमाणात कुटील डाव आहे. हे लेखकाला मुळात जाणवले याचेच हुबेहुब चित्र त्यांनी प्रस्तुत कथा संग्रहातून केलेले आहे. व त्यामध्ये विद्रोह आलेला आहे.

समारोप

आंबेडकरवादी मराठी कथांचा विद्रोह हा प्राण आहे. ते या कथेचे मूल्य आहे. या कथेने माणूस केंद्रस्थानी मानून त्याच्या जीवनवास्तवाचे चित्रण केले आहे. व मानवतावाद उभा केला आहे. दलित, आदिवासी बहुजन समाजातील अनुभव हेच तिचे आषयद्रव्य आहे. वंचितांच्या जीवनाची अभिव्यक्ती ही पहिल्यांदा दुःखाभिव्यक्ती असते. ही दुःख अनुभूती मांडणारी कथा उपेक्षित-वंचितांचे अन् शोषितांचे दुःखचित्रण करणारी, तरीही ती आपले रडगाणेच न गाता दुःख देणाऱ्या शोषक, जुलमी प्रवृत्तींच्या विरोधात आणि अपमानित, लाचारी गुलामीचे जीवन वाटयास देणाऱ्या या धर्मसंस्कृतीच्या आणि व्यवस्थेच्या विरोधात ही कथा विद्रोहाची लढावू प्रेरणा देणारी आहे. विद्रोह हे दलित कथेचे अंगभूत लक्षण आहे तिने जीवन-परिवर्तनाची प्रेरणा दिली व आपले मन क्रांतिप्रवण ठेवले. विद्रोहाचे आंदोलन निर्माण करून वाचकांच्या हृदयाला हलविले आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

- 1) बागुल बाबुराव , एक मुलाखत, माय-मराठी, दलित साहित्य विषेषांक, 1975
- 2) फडके भालचंद्र , दलित साहित्य वेदना व विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1977
- 3) निकम छाया , दलित कथा : निर्मिती आणि समिक्षा, सुविधा प्रकाशन, पुणे, 2006
- 4) मेश्राम योगेन्द्र, आंबेडकरवादी वाङ्मयीन जाणिवांची अक्षरसाक्ष, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 2000
- 5) मनोहर यशवंत , आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, 1999
- 6) खरात प्रकाश, दलित कथा:उगम आणि विकास, सुगावा प्रकाशन, पुणे, 1994
- 7) जोग. वि. स., 'जगण्याचा प्रश्न' (प्रस्तावना) योगेन्द्र मेश्राम
- 8) मनोहर यशवंत, आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, 1999

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

प्रा. स्वप्नील एस. बोबडे

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

प्रस्तावना:—

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार थोर अर्थतज्ञ, समाजतज्ञ, चाणक्य कामन्दक, व कबीर यासारख्या थोर विचारवंतांच्या मालीकेतील डॉ. भिमराव आंबेडकर हे एक भारतीय विचारवंत होते. डॉ. बाबासाहेबांनी संपूर्ण दलित वर्गाच्या उन्नतीसाठी आयुष्यभर प्रयत्न केले. त्यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९३ मध्यप्रदेशातील इंदूरजवळ असलेल्या महू या गावी एका महार कुटुंबात झाला. त्याकाळी महार ही अस्पृश्य जात होती. त्यांच्या वडिलांचे नाव रामजी सपकाळ तसेच आईचे नाव भीमाबाई असे होते. त्यांचे आंबेडकर हे आडनाव त्यांच्या गावाच्या नावावरून पडले. त्यांचे पुर्वज महाराष्ट्रातील अम्बाबाद गावचे होते. आंबेडकर हे लहानपणापासूनच प्रतिभासंपन्न कष्टाळू व संयमी होते. ते अस्पृश्य असल्याने त्यांचे बालपण सवर्णांनी केलेल्या उपश्लेला बळी पडले. लहानपणीच त्यांचे मातृछत्र हरपले. आणि मागे पडला तिन मुले आणि दोन मुली असा परिवार. प्रगती व धाडसाचा वारसा डॉ. आंबेडकरांला वडिलांकडून मिळाला. लहानपणापासूनच त्यांचे जीवन संघर्षमय होते. ब्रिटीश राजवटीत दलिताना शिक्षण घेण्यास मनाई नव्हती. परंतु सामाजीक रचना इतकी कठीण होती की, अस्पृश्यांनी शिक्षण घेणे हे अशक्य झालेले होते. जाती व्यवस्थेने अस्पृश्यांच्या विकासात अडथळे निर्माण केले होते. प्राथमिक शिक्षण घेत असतांना बाबासाहेबांना सार्वजनिक नळावर पाणी पिता येत नव्हते. न्हाव्याने अस्पृश्याचा मुलगा म्हणून केस कापण्यास नकार दिल्याने अपमानित व्हावे लागले. दहावी नंतर त्यांचा विवाह 'रमा'शी झाला. ती गरीब कुटुंबातील गुणी मुलगी होती. भीम इंटरमिडीएट उत्तीर्ण झाले. त्यानुसार भीमला दरमहा २५ रुपये शिष्यवृत्ती मिळाली.

बडोदा संस्थानाचे संस्थानिक सयाजीराव गायकवाड महाराज यांनी दिलेल्या शिष्यवृत्तीमुळे डॉ. आंबेडकरांनी परदेशात शिक्षण घेतले. कोलंबीया विद्यापिठात कार्लमार्क्सच्या खुर्चीवर बसून त्यांनी अभ्यास केला. १९१२ मध्ये बि.ए.१९१५ साली एम.ए. उत्तीर्ण झाले. त्यांनी 'एन्सेट इंडियन कॉमर्स' विषयावर प्रबंध सादर केला. त्यानंतर त्यांनी पी.एच.डी. चा अभ्यास सुरू केला. त्यांच्या थेसिसचा विषय 'नॅशनल डिव्हिडन्ट ऑफ इंडिया ए हिस्टॉरिकल अण्ड अॅनॅलिटिकल स्टडी' असा होता. कोलंबीया विद्यापिठाचे त्यांना पी.एच.डी. प्रदान केली. प्रोफेसर एडविन केनन यांनी त्यांना डी. एस्सी पदवीसाठी काम करण्याची अनुमती दिली. १९१७ साली त्यांनी लंडन स्कूल ऑफ इम्पिरियल फायनान्स इन ब्रिटीश इंडिया ' या विषयावर प्रबंध सादर केल्यानंतर १९२१ मध्ये 'मास्टर ऑफ सायन्स ही पदवी प्रदान करण्यात आली. ब्रिटीश भारतात वसाहतीसंबंधी 'क्रांती व विकेंद्रीकरण' या विषयावर डी एस्सी पदवी मिळाली. १९१८ साली सिडनेहॅम महाविद्यालयात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. ते अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. ते अर्थशास्त्राचे लोकप्रिय प्राध्यापक होते. त्यांनी लंडनमध्ये बार अॅट लॉ. ची पदवी संपादन केली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचारांचे मूल्यांकन

कार्ल मार्क्स आणि भगवान बुद्ध या उभयतांच्या विचारांचा त्यांच्या मतावर प्रभाव पडलेला होता. साम्राज्यवाद आणि भांडवलशाही व्यवस्थेला त्यांनी कडाडून विरोध केला. प्रत्येक नागरिकांच्या मूलभूत गरजा जाणून घेणे ही लोकशाही पद्धतीतली निर्णायक गोष्ट आहे. असे त्यांचे मत होते. अतिशय आदर्श परंतु व्यवहारात लोकशाही राज्यपद्धतीत अमलात आणायला कठीण अशी भूमिका त्यांनी मांडली. कोणत्याही कारणांनी आपल्या ठाम मतांशी तडजोड न करणारे असे डॉ. आंबेडकर हे त्यांच्या काळातले एक महान आदर्श विचारवंत होते. देशात संपूर्ण १०० टक्के समानता प्रस्थापित करणे शक्य नाही. त्याची त्यांना जाण होती. परंतु पराकोटीला पोहचलेली विषमता आणि संपत्तीचे केंद्रीकरण हे कमी करायला हवं हे त्यांना मान्य होत. नंतरच्या काळात तत्कालीन पंतप्रधान इंदिराजींनी संस्थानिकांचे तनखे रद्द केले. बँका कंपन्या, विमा कोळशाच्या खाणींचं राष्ट्रीयकरण केलं. बाबासाहेबांची पुरोगामीता दोन पावल पुढच होती. त्यांनी तर संपूर्ण जमीन सरकारी मालकीची बनवावी व देशातल्या शेती व्यवसायाचं राष्ट्रीयकरण व्हाव अशी भूमिका मांडली होती. त्यांनी आपल्या लेखनाव्दारे, प्रभावी भाषाशैलीमधून सुस्पष्ट अशा राजकिय व आर्थिक विचारांमधून देशातल्या सामाजिक परिस्थितीच यथातथ्य चित्रच उभ केलं.

सामाजिक सुधारणा आणि आर्थिक उन्नती या घटकापुढे आंबेडकरांना जीवितोपाय सुरक्षितता स्वातंत्र्य याबाबत घटनेत केलेल्या तरतुदींचीही मातब्बरी वाटत नव्हती. आयुष्यात या गोष्टी महत्वाच्या पददलित गरीबांचा वर्ग हा कायदा, स्वातंत्र्य, सुव्यवस्था वगैरे गोष्टीमुळे जगू शकणार नाही मीठभाकर मिळाली तरच टिकू शकेल. याची त्यांना जाण होती. 'पदोपदी ठळकपणाने जाणवणारी सामाजिक विषमता नाहीशी होणे ही लोकशाही कार्यपद्धतीतली पहिली महत्वाची अट आहे. समाजात शोषकांचा वर्ग असू नये तसेच शोषितांचा वर्गही असू नये. कोणालाही विशेषाधिकार नकोत की कुणावर इतरांचा भारही पडू नये अशा भेदभावयुक्त समाजात रक्तपाती क्रांतीला पोषक ठरणा-या परिस्थितीचा प्रादुर्भाव होऊ शकेल.

जनहित हाच अर्थचिंतनाचा मानबिंदू:-

प्राचीन भारतात आर्थिक विचारांचा विकास एक आचारसंहितेच्या स्वरूपात झालेला आहे. म्हणून आर्थिक चिंतनापासून धर्माला वेगळे ठेवणे कठिण होते. कारण भारतीय प्राचीन संस्कृतीत मानवसेवा, मानव सहयोग व आचरण हे प्रमुख भाग मानण्यात आलेले आहेत. स्वयंस्फूर्त अर्थव्यवस्थेत मूल्याच्या दृष्टीने जगात सर्वश्रेष्ठ लाभलेली एक देणगी आहे. राज्याचे नियंत्रण परंतु मुक्त अर्थव्यवस्थेचे हे स्वरूप जनहिताशी आर्थिक निगडीत आहे.

लोकांच्या गरजांचे उत्पादन प्राचीन भारतीय आर्थिक चिंतनात मुख्य भाग मानला आहे. व तिचा व्यापाराची अपरिहार्यता जनजीवनाचा अपरिहार्यतेशी निगडीत आहे. उत्कृष्ट उत्पादन, उत्पादनाचे विचार कला व संस्कृतीचे द्योतक आहे. भारतीय सामाजिक संस्कृती जिवंत ठेवतांना 'आर्थिक संस्थांचा जो विकास झाला तो अहिंसेच्या तत्वावर आधारित होता. व्यवहाराच्या विकासात जनहित व सामाजिक संस्कृतीचे रक्षण हे मुख्य ध्येय होते. उपजीवीकेचे माध्यम असलेल्या जनहितामध्ये विकास गौरवशाली मानण्यात आला आहे. त्यासाठी व्यक्तीगत स्वार्थाचा याच कारणामुळे प्राचीन भारतीय आर्थिक चिंतन वर्तमान कल्याणकारी अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत अधिक व्यापक आहे.

स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार

बाबासाहेब संपत्तीचा अधिकार महिलांसाठी व्यापक करू इच्छित होते की ज्यामुळे घटस्फोट, वैधव्या, आदी परिस्थितीमध्ये महिलांचे शोषण होणार नाही व आर्थिकदृष्ट्या त्यांना परावलंबी व्हावे लागले नसते. डॉ. आंबेडकरांनी आर्थिक अधिकार देण्यासाठी, कामगारांच्या संदर्भातील कायद्यावर प्रकाश टाकला. समान वेतन, समान लाभ असला पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार असवा असे त्यांचे मत होते. ते म्हणतात "स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार" दिल्याखेरीज स्वातंत्र्य व समानतेचा हक्क देतांना त्यांना व्यापार व्यवसाय तसेच संपत्तीमध्ये समान अधिकार देवू इच्छित होते. त्यासाठी विवाह व संपत्तीच्या संदर्भातील कायद्यात बदल करण्याची त्यांची इच्छा होती. ते अधिक सक्रीय करण्यासाठी त्यांनी हिंदु कोड बिल सादर केले व पत्नी, आई व मुलीला कौटुंबिक संपत्तीत समान अधिकार देण्याची शिफारस केली. बाबासाहेबांनी तत्कालीन पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू व अनेक काँग्रेस नेत्यांनी याबाबत उदासिनता दाखविली.

कृषि व औद्योगिक विकासात स्वावलंबित्व

औद्योगिक क्षेत्रात स्वावलंबी होण्यासाठी कृषी आणि उद्योग यांच्यात समन्वय साधला पाहिजे. कृषी उद्योगाला कच्चा माल पुरक असला पाहिजे. औद्योगिक विकासाच्या घोडदौडीत शहरीकरण वाढत असल्याने जमीनीवर पडणारा ताण कमी केला पाहिजे व शहरात नविन सुविधा उपलब्ध केल्या पाहिजेत. ग्रामीण क्षेत्रात निर्धन व बेकार लोकांना रोजगाराच्या आधिक संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. तरच औद्योगिक क्षेत्रात स्वावलंबनाबरोबर स्वावलंबी बाजारपेठेशी सामंजस्य स्थापन करता येऊ शकेल.

१५ जुलै १९४७ रोजी ब्रिटीश संसदेचे भारतीय स्वातंत्र्य अधिनियम मंजूर केला भारताच्या स्वतंत्र्य मंत्रीमंडळात डॉ. आंबेडकरांवर कायदेमंत्रीपदाची जबाबदारी सोपविण्यात आली. डॉ. आंबेडकर अर्थशास्त्रज्ञ व योजना विशेषतज्ञ होते परंतु पंडित नेहरूंनी महात्मा गांधींनी दिलेली यादी स्विकारली होती. त्यामुळे त्यांना योजना खाते नंतर देण्याचे आश्वासन दिले. भारतीय जनतेला घटना सादर करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणाले होते की, मी विधानपरीषदेत का आलो? अस्पृश्य वर्गाच्या हितासाठी मी ही जबाबदारी स्विकारलेली आहे.

भांडवलशाही विकासातून नवी अर्थव्यवस्था

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी यांत्रिकीकरण व तांत्रिक विकास जबाबदार मानले आहे. युरोपमध्ये वैज्ञानिक तांत्रिक क्रांतीमुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन घेण्यात येत आहे. व्यापारी, स्पर्धा, नफा कमविण्याचे धाडस व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर वसाहतवादाचा विकास यामुळे भांडवलवादाचा विकास होवू शकला. परंतू भांडवली अर्थव्यवस्थेचा हा विकास व्यक्तिस्वातंत्र्य, शैक्षणिक विकास व तांत्रिक परिवर्तनामुळे झाला आहे. असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. या राष्ट्रातील वाढते व्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकशाही प्रणालीमुळे जगात इतकी संपत्ती निर्माण झाली आहे. जागतिक ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत परिवर्तन होऊन सुविधापूर्ण शहरी अर्थव्यवस्थेत त्यांचे रूपांतर झाले आहे. भांडवलशाहीच्या विकासामुळे सामाजिक पाया नष्ट झाला आहे. श्रमाची गतिशीलता वाढल्यामुळे सामाजिक क्रांतीही झाली आहे. भांडवलशाही नष्ट केली जावी या मताचे बाबासाहेब नव्हते. परंतू भांडवलशाहीकडे वरदान म्हणून पाहिले नाही. त्यांच्या आर्थिक विचारमंथनातून प्रॉब्लेम ऑफ रूपी ग्रंथसुद्धा खूप काही सांगून जातो. या भारत देशाचा खरा देशभक्त जर कुणी असेल तर ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (विश्वरत्न, भारतरत्न) हे होते.

संदर्भग्रंथ:—

- १) दलितानां आर्थिक उन्नती कशी साधवी?
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर— एक व्यक्ती एक दृष्टी — व्ही. चंद्रमौली
अनुवाद— प्रा. वि. ज. गोडबोले

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राष्ट्रवादविषयकविचारांची समर्पकता

प्रा. संतोष भावार्थ

सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. शां. ध. दे. कला वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, वाडा, जि. पालघर

गोष्टवारा (Abstract) :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या राजकीय विचारांमध्ये 'राष्ट्रवाद' या संकल्पनेचे त्यांनी केलेले विवेचन महत्त्वपूर्ण आहे. थॉट्स ऑन पाकिस्तान, स्टेट्स अँड मायनॉरिटिज, रानडे, गांधी अँड जीना इत्यादी ग्रंथातून तसेच अनेक भाषणांमधून बाबासाहेबांचे राष्ट्रवादासंबंधीचे विचार व्यक्त होतात. स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील त्यांच्या राजकारणाचे आकलन होण्यासाठी तसेच त्यांच्या भूमिकेविषयी असणारे गैरसमज दूर होण्यासाठी त्यांचे राष्ट्र व राष्ट्रवादविषयक विचार समजून घेणे आवश्यक आहे. आर्थिक-सामाजिक एकसंधपणा आणि अभिसरणशीलता हे राष्ट्रवादाचे प्रमुख घटक आहेत असे बाबासाहेबांचे मत होते. त्यांचा राष्ट्रवाद मानवतावादासोबत चालणारा होता.

महत्वाचे शब्द (Keyword):- राष्ट्रवाद, राष्ट्रैक्य, धर्म, लोकशाही

प्रस्तावना :

राष्ट्रवादाकडे अनेक विचारवंत नकारात्मक दृष्टीकोनातून पाहतात. सिडने ब्रुक्स, नॉर्मन ऑनवेल राष्ट्रवादाला शांतता आणि मानवतावादापुढील संकट मानतात. तर रॉबर्टसन राष्ट्रवादाला 'एक अबौध्दीक भावना' म्हणतात. मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर त्या दृष्टीकोनाला एकांगी असल्याचे मत मांडतात. ते म्हणतात, 'राष्ट्रवाद हे असे सत्य आहे की, ज्यापासून निसटता येणार नाही. जरी त्यास कोणी अबौध्दीक भावना म्हटले, अगर भ्रम असेही म्हटले तरी राष्ट्रवाद ही एक परिणामकारक शक्ती असून तिच्यात साम्राज्य उखडून टाकण्याची सुध्दा शक्ती आहे'.^१

राष्ट्रवादाची पूर्वअट -एकात्म समाज :

डॉ. आंबेडकरांनी राष्ट्रवादाला एक नवे परिमाण दिले आहे. केवळ धर्म, भाषा, वाङ्मय, संस्कृती व जीवनपद्धती या घटकशक्ती राष्ट्रीय एकात्मता सुदृढ करू शकत नाहीत. सामाजिक-आर्थिक समानता, व न्यायाशिवाय सामाजिक एकात्मता नाही, आणि त्याशिवाय राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होऊ शकत नाही. भारतीय स्वातंत्र्यलढा ज्याकडे दूर्लक्ष करत होता. त्यावर बाबासाहेबांनी बोट ठेवले. त्यांच्यामते समान संधी देणारा व स्वतंत्र समाज ही राष्ट्रबांधणीची व राजकीय स्वातंत्र्याची पूर्वअट आहे. स्वतंत्र राष्ट्रातील लोक समाजातर्गत सामाजिक-आर्थिक संधीच्या अभावी मानवी हक्कांपासून वंचित राहतात, ते परतंत्र राहतात. त्यामुळे देश स्वतंत्र पण जनता परतंत्र अशी परिस्थिती निर्माण होते. काँग्रेस पक्षात वरिष्ठ जातींचे बहुमत व वर्चस्व असल्यामुळे राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ ही वरिष्ठ वर्ग - जातींच्या वर्चस्वासाठीची चळवळ आहे, असे आंबेडकरांचे मत होते. त्यांचा विरोध देशाच्या राजकीय स्वातंत्र्याला नव्हता तर स्वातंत्र्योत्तर संभाव्य सत्ता-रचनेतील वरिष्ठ जाती-वर्गाच्या वर्चस्ववादाला होता.

धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवाद :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना राष्ट्रवादाच्या नावाने प्राचीन भारतीय परंपरांचे पुनरुज्जीवन करणे मान्य नव्हते. देशाच्या भूतकाळाबद्दल त्यांना योग्य अभिमान असला तरी सर्वच जूने ते सोने मानणाऱ्यांपैकी बाबासाहेब नव्हते. अतिरेकी राष्ट्रवादाच्या ते विरुद्ध होते. त्यांच्यामते, असा राष्ट्रवाद सहजासहजी अविवेकी होऊन असहिष्णुतेला जन्म देतो. परिणामी तो मानवी कल्याणाचे साधन होऊ शकत नाही. पूर्वग्रहदूषित अमानुष आक्रमक आणि असहिष्णु असा राष्ट्रवाद त्यांना नको होता.^२ भारताचा स्वातंत्र्यलढा हा धर्मनिरपेक्ष राजकीय लढा होता. तो बहुसंख्य हिंदुधर्मीयांच्या धर्मसत्तेसाठी नव्हता, तर लोकसत्तेसाठी होता. दुर्दैवाने धर्माच्या आधारावर भारताची फाळणी झाली, तरी उर्वरित भारतातही अनेक धर्म असल्याने भारत धर्मनिरपेक्ष राज्य राहील अशी बाबासाहेबांची धारणा होती. त्यांच्या मते, धर्मनिष्ठ राष्ट्रवाद लोकशाही विरोधी असतो. अल्पसंख्याकांना त्यात दुय्यम नागरिकत्व मिळते.

राष्ट्रैक्यामध्ये जातीयता हा अडथळा :-

बाबासाहेबांच्या मते, जातीयता ही राष्ट्रविरोधी शक्ती आहे. मानवी गुणवत्ता व नैतिकता वस्तुतः जातीयनिरपेक्ष असते. परंतु भारतीय समाज जातीबद्ध असल्याने मानवी गुण व नीतिमत्ताही जातीबद्ध बनतात. व वरिष्ठ जाती कनिष्ठ जातींवर

वर्चस्व गाजवितात. त्यामुळे सामाजिकदृष्ट्या तुटलेपणा व वैरभाव निर्माण होतो. सामाजिक ऐक्यावर आधारित राष्ट्रवाद हा जहरी असू शकत नाही. जात, वर्ण आणि संप्रदाय यांच्याविना सामाजिक बंधुता प्रत्यक्षात आणणे, आणि समाजात सुसंवाद निर्माण करणे म्हणजेच राष्ट्रवाद होय.^३

हिंदु राष्ट्रवाद व मुस्लिम राष्ट्रवाद :-

डॉ. आंबेडकरांना या दोन्ही संज्ञा विपर्यस्त वाटतात. बहुसंख्याकांच्या धर्माशी राष्ट्रवादाची निरगाढ घालणे त्यांना अमान्य होते. अल्पसंख्याकांनी सत्तेत भागीदारी मागितली की त्याला जमातवाद म्हणायचे आणि बहुसंख्याकांनी सत्तेचा एकाधिकार चालविला की त्याला मात्र राष्ट्रवाद म्हणायचे हे आंबेडकरांना मंजूर नव्हते. याला ते 'राष्ट्रवादी पिसाटपणा' म्हणतात. त्यांच्यामते, कोणत्याच धर्माला राष्ट्राचे राष्ट्रवादी व धर्मनिरपेक्ष स्वरूप हिरावून घेण्याचा हक्क नाही. सर्व धर्मांना येथे समान स्थान आहे. मुस्लिमांच्या स्वतंत्र मतदारसंघाच्या मागणीस विरोध करणारे आंबेडकर, त्यांच्या थॉटस् ऑन पाकिस्तान या ग्रंथात पाकिस्ताननिर्मितीचा पुरस्कार करतात. त्यांच्यामते, 'मुसलमान समाज हे स्वतंत्र राष्ट्र आहे. भारतापासून ते वेगळे होण्यातच भारताचे हित आहे. भारतीय मुस्लिमांना पाकिस्तानच्या रुपात स्वतंत्र राष्ट्र स्थापवयाचे आहे. त्यामुळे भारताची फाळणी करून पाकिस्ताननिर्मिती करणे योग्य होईल. अखंड भारत जिवंत ज्वालामुखी ठरेल.'^४

हिंदु समाजाबद्दल डॉ. आंबेडकर असे मत व्यक्त करतात की, हिंदु हे राष्ट्रही आणि समाजही नाही. जातीय जीवन हेच त्याचे स्वरूप आहे. परस्पर जिहाळा व जवळीक यात निर्माण होत नाहीत.

परकीय राज्यकर्त्यावर कठोर टीका :-

डॉ. आंबेडकरांनी स्वातंत्र आंदोलनाला सहकार्य केले नाही, असा आरोप त्यांच्यावर केला जातो. मात्र त्यांनी परकीय राज्यकर्त्यावर केलेल्या कठोर टीकेतून हा आरोप चुकीचा आहे हे सिद्ध होते. त्यांच्या मते, परकीय राज्यकर्ते स्वतःच्या अंगभूत मर्यादांमुळे भारतीय समाजाच्या अंतःप्रवाहाचा वेध घेऊ शकत नाहीत. व त्यामुळे या देशवासीयांच्या आकांक्षा व शिक्षणाबद्दल ते उदासीन राहतात. त्यांना या समाजातील विषमता जाणवते, जमीनदारांकरवी होणारे जनतेचे शोषण दिसते, तरीही आपल्या सिंहासनाच्या स्थैर्यासाठी या दूषणांना हात लावायला ते धजत नाहीत. अनुसूचित जातीजमातींना मानवी हक्क नाकारणाऱ्यांच्या विरुद्ध ते आपली सत्ता वापरीत नाही. यावर एकच उपाय असल्याचे बाबासाहेबमानीत व तो म्हणजे, या जनतेला स्वातंत्र्य प्राप्त होणे.

गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या निम्न वर्गांना जोपर्यंत स्वातंत्र्य मिळत नाही. तोपर्यंत राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याला खरा अर्थ प्राप्त होणार नाही. न्याय्य तत्वांच्या आधारे सामाजिक व आर्थिक नियमनांना समाजसापेक्ष बदलण्याची धमक असलेले शासनच जनतेला स्वातंत्र्याचा प्रत्यय देऊ शकते. परकीय-ब्रिटीश शासनाला हे शक्य होणार नाही. असे आंबेडकरांचे ठाम मत होते. त्यांचा एकूण दृष्टीकोन राष्ट्रवादी व मानवतावादी असा दुहेरी होता. म्हणून केवळ पाश्चात्यांच्या वर्चस्वापासून मुक्त होणे एवढेच त्यांना अभिप्रेत नव्हते. हिंदु समाजातील कमकुवत घटकांची अंतर्गत गुलामगिरीतून मुक्तता होणे असा स्वातंत्र्याचा त्यांना अभिप्रेत असलेला अर्थ होता.

भाषावार प्रांतरचनेचे समर्थन :-

स्वातंत्र्योत्तर काळातील राज्यपुनर्रचनेच्या संदर्भात बाबासाहेबांनी मांडलेल्या मतांमधून त्यांची राष्ट्रनिष्ठा दिसून येते. त्यांच्या मते, भारताचे राष्ट्रैक्य व लोकशाही शासन दृढतर होण्यासाठी प्रांतरचना भाषावार व्हायला हवी. अर्थात त्यातील संभाव्य धोक्यांचीही जाणीव आंबेडकरांना होती. राष्ट्रैक्याची भावना प्रगल्भ व स्थिर होईपर्यंत भाषिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व वांशिक प्रश्न व प्रादेशिकता यांचा मोठा प्रभाव जनसमूहावर असतो. या प्रश्नांना राजकीय स्वरूप प्राप्त होऊन संघर्ष उद्भवतो. राज्यपुनर्रचना आयोगाच्या शिफारशींच्या आधारे झालेल्या राज्यनिर्मितीतून भारताच्या राजकीय जीवनातील तणाव कमी होणार नाहीत, असे इशारे आंबेडकरांनी दिले होते.

राज्यपुनर्रचना आयोगाने 'एका भाषेचे एकच राज्य असा' भाषावार प्रांतरचनेचा अर्थ घेतल्याने क्षेत्र, लोकसंख्या व प्रतिनिधीत्वाच्या बाबतीत असमान राज्ये अस्तित्वात आली. त्यातून उत्तर भारत x दक्षिण भारत, केंद्र x राज्ये असे संघर्ष निर्माण होऊ लागले. या असमतोलाच्या प्रवृत्तीचे निर्मूलन होण्याच्या दृष्टीने आंबेडकरांनी लहान भाषिक राज्यांचे समर्थन केले. घटकराज्यांना स्वायत्तता असावी पण त्याची परिणती संघराज्यातून फुटून जाण्यात होऊ नये असे त्यांना वाटे. आर्थिकदृष्ट्या समक्ष असणारी एका भाषेची एकापेक्षा अधिक राज्ये निर्माण केल्यास राजकीय समतोल साधला जाईल तसेच

लोकशाही प्रशासन अधिक कार्यक्षम होईल. यातून आत्मीयतेची भावना विकसीत होऊन राष्ट्रजीवनाला सहजीवनाचा पाया लाभेल. शिवाय जातीय व सांस्कृतिक संघर्ष टाळणे सोयीचे होईल. भारतीय राष्ट्रीयतेचे संवर्धन व्हावे म्हणून भाषिक राज्याची प्रशासनभाषा हिंदी ठेवावी असे आंबेडकरांचे मत होते. लहान आकाराच्या भाषिक राज्यातील सत्तारचनेत अल्पसंख्याकांनाही सहज सहभाग मिळू शकेल. मोठ्या भाषिक राज्यात त्या राज्यातील जातीय बहुसंख्याकांचे वर्चस्व राहील. म्हणून अशी राज्ये विकासाच्या व अल्पसंख्याकांच्या दृष्टीने फारशी उपयुक्त नाहीत. असे बाबासाहेब आंबेडकरांना वाटत होते.^५

निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रवादविषयक विचार स्वातंत्र्यपूर्व काळाप्रमाणेच सद्य परिस्थितीतही उपयुक्त आहेत. जेव्हा सत्ताधारी आपल्या बहुसंख्यात्वाच्या बळावर स्वार्थप्रेरीत राष्ट्रवाद टिकविण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा त्यातून राष्ट्रवैक्य धोक्यात येते.

संदर्भ :

- १) बाचल, वि.म. व गोळवलकर स.म. भारतीय राजकीय विचारवंत; अनिरुद्ध पब्लिशिंग हाऊस पुणे (२००२)
- २) भोळे, भास्कर; आधुनिक भारतातील राजकीय विचार; पिंपळपुरे प्रकाशन, नागपूर (२००३)
- ३) कुबेर, वा.ना.; डॉ. आंबेडकर; विचारमंथन, केसरी प्रकाशन, पुणे (१९७२)
- ४) देशपांडे, म.द. डॉ. आंबेडकर यांचे राजकीय विचार; लोकवाङ्मय गृह मुंबई (१९९८)
- ५) देशपांडे, म.द.; डॉ. आंबेडकर यांचे राजकीय विचार; लोकवाङ्मय गृह मुंबई (१९९८)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हयांचे स्त्री विषयक कार्य आणि मानवमुक्ती लढयात विदर्भातील दलित स्त्रियांचे योगदान

डॉ. व्ही. एन. लाखे

भुगोल विभाग प्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

प्रा. कु. दिपाली दांडेकर

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश :-

भारतातील पुरुषप्रधान कुटूंबव्यवस्था व संस्कृतीमूळे शतकानुशतके स्त्रियांना समाजात गौण स्थान मिळाले. स्त्रिला कसलेच स्वातंत्र्य नव्हते. सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा समस्या शिक्षणापासून वंचित अज्ञान अशा प्रकारच्या स्त्रीविषयक समस्या भयावह होत्या. एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकात ज्या विविध धर्म सुधारणा आणि सामाजसुधारणा झाल्यात त्यामध्ये स्त्री मुक्ती चळवळ हा एक विषय होता. आपल्या देशात अनेक वर्षे स्त्री ही गुलामगिरीत जखडलेली होती. अनेक धर्मग्रंथांनी स्त्रिला दुय्यम दर्जा दिला होता. तेव्हा स्त्रियांची गुलामगिरीची स्थिती सुधारून त्यांना समाजात प्रतिष्ठा व सन्मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हयांनी स्त्री मुक्तीसाठी केले कार्य फार मौलाचे आहे.

प्रस्तावना :-

स्त्री मुक्तीचे आद्यप्रणेते भगवान गौतम बुद्धानंतर महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई यांनी स्त्री शिक्षणाच्या स्त्री उध्दाराच्या कार्याला सुरुवात केली. १९२० च्या सुमारास ज्यावेळी बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मातोश्री रमाईला लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी स्त्रियांच्या उन्नती संबंधी चर्चा केली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य, समता बंधुता या तत्वाची अमलबजावणी प्रत्येकच क्षेत्रात केलेली होती. भारतीय प्रथा, परंपराच्या व पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या चक्रात पिंजत पडलेल्या स्त्रियांना गुलामगिरीतून मुक्तता देण्याचे कार्य त्यांनी केले. स्त्रि अधिकार तिचे स्वातंत्र्य, विकास ह्या बाबीवर केवळ चर्चा करून भागणार नाही तर त्याला कायद्याचे अधिकार मिळायला पाहिजे. त्यासाठी त्यांनी कायदे बनविले. कायद्याच्या माध्यमातूनच स्त्रियांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा होईल असा त्यांचा विश्वास होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हयांचे स्त्री विषयक कार्य :-

स्त्री मुक्ती म्हणजे मानवमुक्ती! स्त्रियांचा विकास झाल्याशिवाय मानवी समाजाचा विकास होवू शकत नाही त्या साठी स्त्रियांना पुरुषाइतकाच प्रत्येक क्षेत्रात समता, स्वातंत्र्य तेव्हाच त्या सक्षम होऊन स्वउध्दार, कुटूंबोध्दार व राष्ट्रोद्वार करू शकतात. स्त्री स्वातंत्र्याचे पहीले जनक भगवान गौतम बुद्ध होते. त्यानंतर राजाराममोहन रॉय, न्या. रानडे तसेच स्त्रीला पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ समजून तिच्या शिक्षणाला अग्रक्रम देणारे ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले व स्त्री स्वातंत्र्याच्या कैवार घेऊन मनुप्रणीत धर्माच्या जाचक बंधनातून मुक्त करून स्त्रिला राज्यघटनेच्या माध्यमातून व हिंदु कोड बिलाव्दारे तिचे मुलभूत हक्क प्रदान करणा-या स्त्रिला सक्षम करणा-या डॉ. आंबेडकरांच्या स्त्री विवादाचे समानसुत्र लक्षात ठेवून या महा पुरुषाच्या विचाराची चर्चा केलेली आहे. आजच्या स्त्रीमुक्तीच्या युगातही ज्यांचे विचारधन आदर्शवत ठरतात.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक मोठे दृष्टे पुरुष होते. आखिल भारतीयांच्या आणि विशेषत दलित वर्गातील स्त्रीजातीच्या सुधारणा विषयक आणि उत्थाना विषयक त्यांचे कार्य.

१. दि. २० जुलै १९४२ रोजी नागपूरात डॉ. आंबेडकरांनी दलित स्त्रियांची परिषद भरवली होती. त्यात डॉ. आंबेडकर यांनी सांगितले होते की, स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरून एखाद्या समाजाची प्रगती मी मोजत असतो.
२. दि. १९ एप्रिल १९४२ रोहिदास तरूण सुधारक संघ महीला शाखेचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हस्ते उद्घाटन करण्यात आले.
३. स्त्रियांच्या उन्नती व मुक्तीसाठी लढणारा मी एक योद्धा आहे असे आंबेडकर म्हणत असत.
४. १९२८ साली सायमन कमिशन समोरील साक्षीत त्यांनी सर्वासाठी मतअधिकाराची मागणी केली.

५. स्त्री खान कामगारांना प्रसुती भत्ता, खान कामगार प्रसुती लाभ कायदा १९४९ मध्ये सुधारणा करणेसाठी १९४३ साली मंत्रीमंडळात बिल चर्चेला घेऊन त्यात प्रसुतीपूर्व ४ आठवड्यांच्या काळात स्त्रीला भरपूर भत्ता मिळवण्याची हक्काची तरतुद केली.
६. १९५२ नंतर आंबेडकरांच्या प्रयत्नातून ४ अॅक्ट पारीत केले.
 १. हिंदु मॅरेज अॅक्ट १९५६
 २. हिंदु अॅण्ड गार्डियनशिप अॅक्ट १९५६
 ३. हिंदु अॅडॉप्शन अॅण्ड मेन्टेनन्स अॅक्ट १९५६
७. स्त्रियांवरील लेख :-
 १. स्त्रिया व प्रतिक्रिया
 २. हिंदु स्त्रियांची उन्नती व अवनती महाबोधी सोसायटीच्या मासिकातील लेख सप्टेंबर १९५१.
 ३. मनुचे वेड

मानवमुक्ती लढयातील विदर्भातील दलित स्त्रियांचे योगदान :-

बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांनी ज्यांच माणुसपन नाकारलेल होतं अशा दलित म्हणजे ओळखल्या जाणा—या कोटयावधी मानवांच्या मुक्तीसाठी युगवर्तक संघर्ष उभा केला या संघर्षात दलित—स्त्रीसुद्धा पुरुषांच्या खांद्याला खांदी लावून समर्पणाच्या भावनेने अनेक आघड्यांवरून लढलेली आहे.

हया कार्यातील विदर्भातील जागृत समाज भगिनींचे कर्तृत्व देखिल अशाच तोला मोलाचे आहे. १९३१ सालीच नागपूर येथे डॉ. बाबासाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली एक दलित महीला परिषद संपन्न झाली ही दलित महीलांची बहुधा पहीली परिषद असावी. अमरावतीच्या सौ. शेवंताबाई ओगळे, नागपूरच्या सौ. तुळसाबाई बंदिसोडे पाटील, जाईबाई चौधरी, अकोल्याच्या काशीबाई मांडवधरे इ. स्त्रियांचा या परिषदेत महत्वाचा सहभाग होता.

१. दि. २८ मार्च १९३४ रोजी बुलढाणा जिल्ह्यात मलकापुर येथे दलित स्त्रियांची जिल्हा पातळीवरील परिषद आयोजित करण्यात आली होती. या परिषदेत बाबासाहेबांच्या दलित मुक्तीच्या कार्याची प्रशंसा करून स्त्रियांनी देखील या चळवळीत जास्तीत—जास्त संख्येने व नेटाने सहभाग घेण्याचा निर्धार व्यक्त करण्यात आला.
२. हयाच परिषदेत शारदा बिलाची अंमलबजावणी करणे, अस्पृश्यांच्या मुला—मुलीच्या नॉर्मल स्कुलमध्ये जादा सवलती देणे इ. ठराव संमत करण्यात आले. श्रीमती कमलाबाई रेगे. हया परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी होत्या. या परिषदेत सौ. कांताबाई, इंगळे, राईबाई, केशरबाई वाकडे, अहिल्याबाई, काशीबाई भगत, राधाबाई, सखुबाई तायडे, हयांचा सहभाग होता.
३. तुमसर (जि. भंडारा) येथे ही एप्रिल १९३४ मध्ये अशीच अस्पृश्य महिलांची एक परिषद झाली. सौ. सुभद्राबाई रामटेके या परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी होत्या या परिषदेत सर्व स्त्रियांनी आपापल्या मुलांना शिक्षणाची गोडी लागेल असे प्रयत्न करून आपणही थोडेफार शिक्षण घेण्याचा प्रयत्न करून आपणही थोडेफार शिक्षण घेण्याचा प्रयत्न करावा असा ठराव पास करण्यात आला होता.
४. १९३२ साली कामठी (नागपूर) येथे झालेल्या अ.भा. दलित काँग्रेसच्या अधिवेशनात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी डिप्रेस्ड क्लासेस फेडरेशन ची स्थापना केली यात दलित फेडरेशनच्या कार्यकर्त्या कु विरेंद्राबाई तीर्थकार ह्यांनी महिला दलित संघटक म्हणून कार्य केले. त्या मध्यप्रांत व—हाड दलित फेडरेशनच्या एक प्रान्तिक सेक्रेटरीसुद्धा होत्या.
५. या शिवाय २४ व २५ मे १९३६ ची नागपूरातील कॉटन मार्केट येथील सौ. अखनाबाई देशभ्रतार यांच्या पुढाकाराने संपन्न झालेली परिषद १ मार्च १९३७ रोजी पांचपावली (नागपूर) येथे सौ. भागीरथी थोरात यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेली जिल्हा पातळी परिषद १ जाने १९३८ ला धरमपेठ (नागपूर) येथे श्रीमती सखुबाई मेश्राम यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेली सभा नागपूरजवळील उमरखेड तालुक्यात १९४० साली सौ. सुलोचनाबाई डोंगरे हयांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न झालेली महिला परिषद, अशा अनेक सभा आणि परिषदा भरवून विदर्भातील दलित भगिनींची स्त्री जागृती बरोबरच डॉ. बाबासाहेबांच्या मानवमुक्तीच्या कार्याला हातभार लावलेला आहे.

१९४२ मध्ये नागपूर येथे एक भव्य अस्पृश्य महिला परिषद आयोजित करण्यात आली होती या परिषदेच्या अधिवेशनाला स्वतः बाबासाहेबांनी उपस्थित राहून मार्गदर्शन केले होते या परिषदेच्या अध्यक्षस्थानी सौ. सुलोचनाबाई डोंगरे हया होत्या स्वागताध्यक्ष सौ. किर्तीबाई पाटील हया होत्या तर जनरल सेक्रेटरी सौ. इंदिराबाई पाटील होत्या या परिषदेला २५ हजारावर दलित भगिनी उपस्थित होत्या त्या वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले “स्त्रीवर्गात जागृती झाली तर अस्पृश्यवर्गात फार मोठी प्रगती घडवून आणू शकता याची मला जाणीव आहे महिलांची संघटीत संस्था असावी यावर माझा विश्वास आहे. म्हणूनच पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही पुढे नेले पाहिजे यावरून मी दलित समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करतो.

दलित मुक्तीच्या चळवळीच्या इतिहासात ज्यांची अपरिहार्यपणे नोंद घ्यावीच लागेल अशी समाजभगिनी शांताबाई दाणी यांचे कार्य सर्वज्ञात आहे. नागपूर येथील एतिहासीक धर्मांतर सोहळ्यात देखील दोन लाख स्त्रियांनी एकाचवेळी बौद्ध धर्माची दीक्षा घेऊन डॉ. बाबासाहेबांच्या धर्मांतराच्या कार्यात देखिल बळ ओतलेले आहे. डॉ. बाबासाहेबांच्या मानवमुक्तीच्या संघर्षात असा ज्या ज्ञान—अज्ञात भगिनींनी प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष सहभाग घेतला त्यांचे उपकार पुढच्या अनेक पिढ्यांनी कृतज्ञतेने जपले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. भगवान बुद्ध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री — प्रा. सुशिला मूलजाधव
२. भारतीय समाज सुधारक — डॅब्ल्यू जीवन्हीजे
३. लोकमत वृत्तपत्र संकलन

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक सुधारणेमधील योगदान

प्रा. सिध्दार्थ नारायण वाकुडे

एम.कॉम., एम.लिब (सेट,नेट)

ग्रंथपाल

एस.आर.एम कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, चंद्रपूर.

सारांश

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात भारताच्या सामाजिक व राजकीय जीवनावर आपल्या विचारांचा व कर्तृत्वाचा ठसा ज्यांनी उमटविला, असे तत्त्वचिंतक व समाजसुधारक म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची गणना होते. डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक जिवनात वेळोवेळी निर्माण होणा-या प्रश्नांचा शास्त्रशुद्ध पद्धतीने व सखोल अभ्यास करून त्यावर भाष्य केले आणि सामाजिक परिस्थितीत आमूलाग्र बदल घडवून आणले. तथागत भगवान बुद्ध, संत कबीर आणि महात्मा ज्योतीबा फूले या तीघांना ते आपले गुरु मानत. त्यांनी आपल्या विचारात "सामाजिक समतेचा" आग्रह धरला. आपले विचार समाजात मान्य व्हावेत म्हणून डॉ. बाबासाहेबांनी कधीही हिंसाचाराचा, दडपशाहिचा मार्ग स्विकारला नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांच्या मुक्तीसाठी अनेक लढे दिले. त्यावरून केवळ अस्पृश्यांसाठीच त्यांचे कार्य होते असा एक समज पूर्वग्रहातून पसरलेला आहे. तो धादांत असत्य आहे. पारंपारिक विषमतेचे निर्मूलन होउन स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या मूल्यांवर आधारलेल्या समाजाची रचना ते करू इच्छित होते. माणूस आणि माणसाची प्रतिष्ठा जोपासली जावी. त्याच्या सर्वांगीण विकासाची संधी त्याला मिळावी. यासाठी शोषणमुक्त, निर्भय व सुसंस्कृत असा समाज निर्माण झाला पाहिजे. केवळ शब्दोत्सव साजरे करून माणसांची प्रतिष्ठा वाढत नाही. त्यासाठी प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरुद्ध दीर्घकाल संघर्ष करावा लागतो. या जाणिवेने बाबासाहेबांनी जन्मभर संघर्ष केला. प्रस्तूत लेखामध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी केलेल्या समाजातील वाईट प्रथांविरुद्धचा उठाव आणि सामाजिक विकासाचा उल्लेख केलेला आहे.

मुख्य शब्द :- सामाजिक, समता, दलित

भारतीय संस्कृतीचे राजकीय किंवा सामाजिक वा धार्मिक क्षेत्र पूर्णतः पृथक् नाहीत, तर ती परस्परपुरक व परिणामकारक अशी महत्वाची असे आहेत. परंतु आपल्या जगावेगळ्या वैशिष्टपूर्ण हया अंगानी फ्रेंच क्रांतीप्रमाणे जगाला हादरा देणारी सर्वकष अशी राजकीय किंवा सामाजिक क्रांती भारतभूमीत घडू दिली नाही. त्यात सामाजिक क्रांतीला अनुकूल असे वातावरण त्यामुळे येथे निर्माण होवू शकले नाही. अलिकडील भारताच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासात मात्र लहानमोठे क्रांतीचे उठाव झालेले दिसतात. परंतु मुलभुत मानवी मुल्यांची प्रस्थापना करण्याचे ध्येय मात्र त्या उठावामागे नव्हते किंबहुना ते ध्येय डावलले जावून आधी स्वातंत्र, नंतर समता, नंतर बंधुता, नंतर एकात्मता असे होत गेले. हा या देशाचा ताजा इतिहास आहे. तरी सुद्धा याच भारतभूमीत स्वातंत्र-समता-बंधुता हया मानवी मुल्यांच्या प्रतिष्ठापणसाठी सामाजिक-धार्मिक क्रांतीचा आणि समाज परिवर्तनाचा सुवर्ण प्रयत्न यशस्वीपणे झाल्याचा स्वच्छ निर्वाळा प्राचिन संस्कृतीचा इतिहास देतो.

दलित-पिडित-उपेक्षितांना वर्णजातीभेदाच्या व इश्वरी-धर्माच्या धार्मिक-सामाजिक-आर्थिक बेडयातून बंधमुक्त करण्याचा यशसिद्ध प्रयत्न पहिल्यांचा एकट्या भगवान बुद्धानेच केला. आपल्या कृतीपर आचरणाने तो प्रयत्न यशसिद्ध केला असा इतिहासाचा स्वच्छ निर्वाळा आहे. म्हणून भगवान बुद्ध हे भारतीय इतिहासात पहिले क्रांतीकारी परिवर्तन वादी महापुरुष ठरतात. त्यांनी केलेली ही सामाजिक-धार्मिक होती. अंतिम मानवातेच्या दृष्टीने विचार केला असता, रक्ताचा एकही थेंब न सांडविता विशुद्ध मानवतावादी विचाराच्या तत्वज्ञानाच्या अमोघ शस्त्र प्रभावाने मिळविलेला भगवान बुद्धाचा हा विजय या जगात केवळ असामान्य समजला पाहिजे (Kir, 1992). भगवान बुद्धाचे तत्वज्ञान सर्व अंतिमतः सामाजिक लोकशाही स्थापन करण्याचे असून ते स्वातंत्र-समता व बंधुभावाच्या वैश्विक पायावर उभे आहे. ते कालातीत आहे. चिरंजिवी झाले आहे.

प्रज्ञा, मैत्री, शील आणि करुणामय अशा धम्मक्रांतीचा पहीला प्रवर्तक आणि लोकशाहीचा पहीला प्रवक्ता भगवान बुद्ध हे दलितांचा म्हणजेच बहुजन समाजाचे पहीले मुक्तीदाते होते, हे निर्विवाद सत्य आहे. महाराष्ट्राच्या पवित्र भुमित फुले-शाहू महाराजापासून ते डॉ आंबेडकर पर्यंत अनेक विचारवंत समाजसेवक होवून गेलेत. काही अपवाद वगळता त्यांनी तळमळीपासून सामाजिक विषमता, जातीभेद आणि अस्पृश्यता निमूलनाचा प्रयत्न करून नवी समाजरचना निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला त्यात फुले-आंबेडकर हयांना क्रांतीकारक सुधारकांचे मुकुटमणी मानण्यात येत (Meshram, 2001).

गो. ग. आगरकर, छत्रपती शाहू, महर्षी शिंदे हे अन्य काही तळमळीचे समाजसेवक, चिंतक व सच्चे सुधारक होते. तरीपण दलितांचा उध्दार करण्याच्या किंवा जातिभेद-अस्पृश्यता निवारण्याच्या संदर्भात त्यांना आपल्या व्यक्तित्वाचा धर्मकर्माच्या मर्यादाही पडल्या होत्या असे दिसते. केवळ भूतदया व सहानुभुतीपर कार्याने कुणाचाच उध्दार होत नसतो तर मुलभूत मानवी अधिकाराची जाणीव करून दिल्या नंतर ज्याचा तोच उध्दार करीत असतो. हा त्या पुढील आंबेडकरी चळवळीच्या इतिहासाचा निर्वाळा आपण लक्षात घेतला पाहिजे. पेशवाईचा काळ संपल्यानंतर समाजात तळापर्यंत पेरले गेलेले वर्ण, अहंकार व जातिभेदाचे, आर्थिक-सामाजिक-धार्मिक विषमतेचे संस्कार अत्यंत विषारी होते. ब्राम्हणग्रस्त वृत्ती शिरजोर होती. स्त्री-शुद्र-दलितांचे दास्य धर्मरुढीच्या शृंखलेने अधिकच घट्ट केले गेले होते. देश पारतंत्र्यात असतांना सुध्दा हे लोक 'गुलामाचे गुलाम' म्हणून लाचारीच्या अतिशय हीन अवस्थेत जगत होते. अशा दलीत शुद्र समाजाला कोंडून टाकणाऱ्या, त्यांच्या उठावाला वा विकासाला जागाच न ठेवणाऱ्या अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीवर शुद्र जातीत जन्मलेल्या म. फुले यांनी मात केली. दलित स्त्री शुद्राच्या विकासाची दारे स्वतःच्या हाताने उघडली हे त्यांचे कार्य विशेष आणि असामान्य दर्जाचे ठरले.

समता-बंधुभावावर व सामाजिक न्यायावर उभारलेल्या सत्यशोधक चळवळीला म. फुलेंच्या हयातीत थोडे फार यश आले. त्यात सर्वात जास्त म्हणजे मूलभूत मानवी हक्काची जाणीव जनमानसामध्ये निर्माण झाली. समाज जागरणाच्या व प्रबोधनाच्या प्रक्रीयेने मुळ धरले. त्याचे रोपटे झाले पण ते रोपटे म. फुलेंच्या निधनानंतरच्या कालखंडात योग्य मशागत करणारा माळी न मिळाल्यामुळे वाढले नाही. त्यामुळे मानवी विकासाचा मानवतावादी मूळ गाभाच हरविला. चळवळ निस्तेज झाली. तिला लाभलेले बंधुभाव, समता व मानवी न्यायाचे विश्वव्यापक ध्येय पुढे संकुचित होत गेले. पण चळवळीच्या मुळ ध्येयाचे बीज मात्र या भुमीत कुठेतरी पक्के रुजले गेले होते (More, 1998)

नेमक्या अश्या वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा उदय झाला. म. फुलेंची चळवळ जी लयास गेली होती, तीचे मुळबीज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नेमके हेरले. त्यातील मुख्य विचारसुत्र घेवून समाजोद्धाराची चळवळ त्यांनी अधिक भक्कम पायावर उभी केली. हिंस्त्र श्वापदाप्रमाणे भयंकर रक्तशोषणाचा आणि विषमतेच्या जबड्याचा वाघाला म. फुलेंनी पहिल्यांदा वार करून जागविले, तर डॉ. बाबासाहेबांनी अधिकच सजग असलेल्या अती भयंकर प्रतिगामी प्रवृत्तीवर जाणीवपूर्वक प्रहार केले. म. फुले प्रमाणेच डॉ. आंबेडकरांनी इथल्या सामाजिक, आर्थिक विषमतेचे, उन्मत्त जातीवादाचे, अस्पृश्यतेचे पोषण करणाऱ्या समाजव्यवस्थेचे कंबरडे मोडून काढले. आणि सामाजिक अभिसरणाच्या प्रक्रियेने एकदाचे या भुमीत मूळ धरले. त्यांच्या अशा झंझावाताची सुरुवात महाडच्या सत्याग्रहाने झाली (Mal, 2002). त्यानंतर त्यांनी मनुस्मृतीचे दहन करून विषाप्रमाणे जहाल अशा हिंदूधर्ममार्तंडांना धक्का दिला. 1930 ते 1932 च्या काळात डॉ. आंबेडकरांनी गाजलेल्या इंग्लंडच्या गोलमेजच्या परिषदाच्या निमित्ताने सामाजिक समता व सामाजिक स्वातंत्र्यासंबंधीची मागणी केली. सोबतच पुणे करार, काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह करून देशातील सर्व हिंदूंची मंदिरे अस्पृश्याकरीता खुली झाली.

डॉ. बाबासाहेबांनी तब्बल 20 वर्षे हिंदू समाज परिवर्तनाची, रुढी धर्माच्या अंगाने सुधारण्याची व त्याच्या पुरोगामी बनण्याची वाट पाहीली नाही तर, राजकिय क्षेत्रात सिंहाचा वाटा घेवून राजकारणाप्रमाणेच सामाजिक-धार्मिक सुधारणेच्या दृष्टीने प्रत्यक्ष कृतीची पावले उचलली. त्यात हिंदू कोड बील, भारताची राज्यघटना, स्वतंत्र पहीले विधी मंत्रीपद अशा विविध प्रमुख व विशेष एतिहासिक महत्वाच्या घटना त्यांच्या कर्तृत्वाच्या साक्षिदार आहेत. परंतु डॉ. बाबासाहेबांच्या हया 'उत्तुंग' कर्तृत्वाला अपेक्षित परिवर्तनाची पावती सनातन हिंदू समाजाकडून शेवटपर्यंत मिळालीच नाही. घटना लिहून, कायदा करून हिंदूची मानसिकता सुधारावयाची नाही असे त्यांना कटू अनुभव येवू लागले.

13 ऑक्टोबर 1935 रोजी येवले येथे डॉ. बाबासाहेबांनी "मी हिंदू धर्मात जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही" ;ज्ञापत 1992इ ही प्रतिज्ञापूर्वक व अधिकृत घोषणा केली. हि घोषणा करण्यामागे त्यांचा मुळ उद्देश होता की, हिंदू धर्मात होणारी अनन्य अशी अस्पृश्यता. एकाच धर्मात असणाऱ्या विविध जाती व त्यांच्या मध्ये उच्चनीच हयामुळे होणारे समाजावरील विपरीत परिणाम. एकाच धर्मातील समाज त्याच धर्मातील काही व्यक्ती समुहाला माणूस म्हणून समाजातील मुलभूत हक्का पासून दूर ठेवत होता.

अशा संपूर्ण परिस्थितीचा आणि हिंदूच्या रुढीग्रस्त चिवट मानसिकतेचा दिर्घकाळ शांत-संयमाने व डोळसपणे अभ्यास केल्यानंतर डॉ. बाबासाहेबांनी प्रत्यक्ष धर्मांतराचा निर्णय घेतला आणि 14 ऑक्टोबर 1956 रोजी तो निर्णय घेतला व धर्मांतरामुळेच दलित-बौध्दांना त्यांची आपली "अस्मीता" ही वेगळी ओळख मिळाली (www.wikipedia.org, 2018)- त्यांच्या मधील

स्वाभिमान व स्वत्वाची भावना वाढीस लागली. या धम्म संस्कृतीचा स्विकार करून आज दलित समाज सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्य क्षेत्रात झपाट्याने पुढे गेला व जात आहे. त्याला कारण दलितांच्या चळवळीला डॉ. आंबेडकर प्रणित विश्वव्यापी बुद्ध तत्वज्ञानाची लाभलेली बैठक होय. त्यास प्ररणेतून आज या समाजात अनेक विचारवंत, धडाडीचे कार्यकर्ते, लेखक-साहित्यिक, राजकारणी व मोठे अधिकारी निर्माण झाले व होत आहेत. त्या सर्वांमुळे समाजात सर्जनाची तशी सृगताची, संघर्ष, विद्रोहाची तशी विधायक मुल्य-निर्मितीची आणि नवनिर्माणाची, एक सतत प्रक्रीया सुरु झालेली आहे आणि या सर्वांमागची प्रेरणा म्हणजे "भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर" हीच आहे.

संपूर्ण समाजात शिक्षणाचा सर्वत्र प्रसार झाला पाहिजे. किमान प्राथमिक शिक्षण सर्वोना मिळाले पाहिजे. त्यातही प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे झाले पाहिजे असा आग्रह त्यांनी धरला. पण या आग्रहात त्यांनी काही दुरुस्त्या केल्यात. उदा. प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रीक असावे. पण काही लोकांना मोफत व ज्यांना शैक्षणिक फी देणे शक्य होईल त्यांच्याकडून फी वसूल करावी. पण जे शैक्षणिक फी देऊ शकत नाहीत, तसेच आपल्या वेळ शाळेत गेला म्हणून आपल्या मिळकतीवर परिणाम होतो, या कारणाने मुलांना शाळेत पाठवत नाहीत, अशा पालकांच्या मुलांना विशेष शैक्षणिक सवलती दिल्या जाव्यात अशी त्यांची प्रारंभापासूनची धारणा होती.

Ref/ संदर्भ :- (Marathi books – Sr.No. 1,2,4,5) (Hindi book – Sr. No. 3) (Web – Sr. No. 5)
Gayakwad, (. Y. (2007). *Bharataratna Dr. Babasaheb Ambedkar*. Aurangabad: Kailash Publication.

Kir, D. (1992). *Dr. Babasaheb Ambedkar (M)* (1st ed.). Mumbai, Maharashtra, India: Popular Publication.

Mal, P. (2002). *Dalit Sangharsh Aur Samajik Karya (H)* (1st ed.). Jaipur: Avishkar Publication.

Meshram, (. Y. (2001). *Dr. Ambedkar ani samajik-Sansrutik Abhisaranache Krantisandarbha (M)* (1st ed.). Nagpur: Shri Mangesh Prakashan.

More, s. (1998). *Dr. Ambedkaranche Samajik Dhoran : Ek Adhyay (M)* (1st ed.). pune: Rajhans Prakashan.

www.wikipedia.org. (2018, March 26). Retrieved March 26, 2018, from mr.m.wikipedia.org:
mr.m.wikipedia.org

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री विषयक चिंतन

प्रा. डॉ. संजय गोरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख व संशोधक मार्गदर्शक
शरदराव पवार महाविद्यालय गडचिंद्र जि. चंद्रपूर

सारांश : महात्मा फुलेंच्या नव समाज निर्मितीच्या पायावर संविधान रूपी कळस चढविणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे फुल्यांच्याच विचारांचे अधिक शास्त्रीय व प्रगत रूप होय. डॉ. आंबेडकरांनी प्रस्तापित समाजरचने विरुद्ध क्रांतीकारी परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी अथक परिश्रम केले. वर्ग विहीन, जातीविहीन, समाज रचना निर्माण करून माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठा देण्यासाठी आपले आयुष्य वेचले. भारतातील ब्रिटीश साम्राज्याच्या शेवटच्या कालखंडात भारतीय समाजामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, आणि राजकीय परिवर्तन घडवून आणण्यात बाबासाहेबांचे महत्वाचे योगदान होते. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून त्यांच्या कार्याची दखल जगाने घेतली. भारतीय जनमाणसात रूढ भेदाभेदा विरुद्ध त्यांनी लढा उभारला, निद्रीस्त शुद्राती शुद्र समाजाला चेतवण्याचे कार्य केले, ते व्यापाक मानवी हक्काचा विचार करणारे होते म्हणून केवळ दलितांचे नव्हे तर समग्र वंचीत, शोषित जनसमुदायाचे ते पुढारी होते. स्वाभावीक पणे पिढ्यानपिढ्या हक्क वंचित व शुद्राती शुद्र स्त्रीयांच्या हक्कासाठी लढणारे ते लढवय्ये शिपाई होते. स्त्री मुक्तीचे ते कैवारी होते. भारतीय स्त्रीच्या दास्याची परखड चिकीत्सा करून गुलामगिरीतून तिची मुक्तता व्हावी म्हणून त्यांनी सर्वातोपरी योगदान दिले.

बाबासाहेबांच्या स्त्री विषयक विचारांची बैठक बुध्द, कबीर, व फुले या तीन गुरुच्या विचारातून निर्माण झाली होती. बुध्दाने दिलेल्या स्त्री, पुरुष समतेचा संदेश बाबासाहेबासाठी अतिशय प्रभावी ठरला म्हणून त्यांनी स्त्री मुक्तीचा लढा उभारला, स्त्री दास्यत्वाचा अंत या दृष्टिने स्त्री ची मानसीक गुलामगिरीतून सुटका करणे, हे बाबासाहेबांचे अस्पृश्योद्धाराचे कार्य साधारणतः गांधी व सावरकरांच्या समकालीन होते. त्यांचे कार्य समान असले तरी वृत्ती आणि याच यात भिन्नता होती.

प्रस्तावना : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय संविधान संबंधीच्या अखेरच्या भाषणात स्त्री मुक्ती चा व स्त्री प्रतिष्ठेचा विचार मांडला. बाबासाहेबांच्या स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार केवळ अस्पृश्य निवारण्यापूरती मर्यादीत नव्हता, तर या देशातील सकल स्त्रीच्या मुक्तीचा विचार ते करित होते. विविध जाचक अटीतून सुटका करून तिला स्वातंत्र मिळवून देणे व तिची प्रतिष्ठा व अस्मीता या घटकांचा विचार जाती व्यवस्थेच्या माध्यमातून व निर्मुलनातून त्यांनी केला. बाबासाहेब फुल्यांना गुरु स्थानी मानत असत. त्यांनी स्त्रीपुरुष समतेसाठी केलेल्या सुधारणावादी प्रयत्नांचा प्रंचड प्रभाव बाबासाहेबांवर झाला. कुटूंब प्रमुखाची हुकूमशाही आणि स्त्रीयांची गुलामगिरी हाच सामाजिक विषमतेला गुलामगिरीला खतपाणी देणारा मोठा आधार आहे. या आधाराला हादरे दिल्याशिवाय कुटूंबात व पर्यायाने समाजातही स्त्रीपुरुष समतेच्या गप्पा मारणे फोल आहे. समाज प्रबोधनाचे ध्येय समोर ठेवून मुकनायक या पाक्षिकेतून बाबासाहेबांनी अतिशय सुत्रबद्ध पद्धतीने स्त्रींच्या अवनतिस कारणीभूत ठरलेल्या कारणांची परखड मांडणी केली. फुल्यांच्या आधी या देशातील अपृश्य स्त्रीयांचा विचार सुधारणांच्या दृष्टिने केला जात नसे. परंतु फुल्यांचा वारसा आंबेडकरांनी पुढे चालवला भारतीतील जाती, हिंदु स्त्रियांची उन्नती व अवनती, द थॉटस ऑन पाकिस्तान 'पाकिस्तान अर्थात भारताची फाळणी' तसेच 'भगवान बुध्द अँड हिज धम्म' या ग्रंथातून सकल स्त्री वर्गाच्या उध्दारासाठी विचारांची प्रेरक मांडणी करून मोलाचे योगदान दिलेले आहे.

स्त्री दास्याची धर्म निरपेक्ष चिकीत्सा व स्वाभीमानाचे आवाहन : बाबासाहेबांनी केवळ हिंदु वा अस्पृश्य दलीत स्त्रीयांचा विचार केला असे नव्हे तर एकूणच भारतीय स्त्रीयांचा विचार केला. त्यांनी मुस्लिम स्त्रीयांच्या अवस्थेवर प्रकाश टाकला मुस्लिम स्त्रीयांच्या पडदा पद्धती व त्याच्या दृष्परिणामाबाबत विचार मांडले. आंबेडकरांचे विचार हे धर्मविहीन, जातीविहीन व लिंगभेद विहीन अशा कल्याणकारी समाजाची मांडणी करतात. धर्म, संरजामी मुल्ये, भांडवलशाही मुल्ये, या सर्वानी स्त्रीया सकट जिवनातील असंख्य लोकांना माणुसकीचे जगणे नाकारले आहे. बाबासाहेबांनी स्त्रीयांच्या परिस्थितीचा दोन पातड्यांवर विचार केला, हिंदु समाजातील स्त्रीयांची परिस्थिती काय आहे, तर दुसऱ्या बाजुने अस्पृश्य समजल्या गेलेल्या स्त्रीयांची परिस्थिती काय या दोन्हीही घटकांचा विचार केला. भारतीय समाजातील स्वर्ण महीलांपेक्षा दलीत महीलांना सर्वाधिक अन्याय अत्याचार सहन करावा लागला. त्यामुळे स्त्रीयांमध्ये गुलामीची व न्युनगंडाची भावना निर्माण झाली. ज्या देशात 50 टक्के स्त्रीयां स्वतंत्र नाही तो देश तसाच अर्ध गुलाम असतो. म्हणून देशाचा विकास करायचा असेल तर सर्व प्रथम स्त्रीयांना मानसीक गुलामगिरीतून बाहेर काढणे गरजेचे आहे. त्यांनी स्त्रीयांना गुलामगिरीतून मुक्त होण्याचे आवाहन केले, त्यांचे मते स्त्रीला तिच्या पारंपारीक

गुलामगिरीची जाणीव करून देणे गरजेचे आहे, त्या शिवाय त्यांना त्यांच्या अस्तित्वाची जाणीव होणार नाही. त्यांच्यातील कर्तृत्वाला जागे करून गुलामगिरीच्या जोखडातून स्त्रीयांना बाहेर काढण्यासाठी त्यांचा आत्मसंमान जागवणे गरजेचे आहे.

बाबासाहेबांनी स्त्री मुक्तीचा विचार देत असतांना स्त्री शिक्षणाचे महत्व विशद केले, स्त्रीयांना अन्यायाच्या आणि अज्ञानाचा गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी शिक्षणाची समान संधी देणे गरजेचे असल्याचे सांगितले, ज्या ठिकाणी शाळा असेल तेथील लोकांनी मुला मुलीस शिक्षण दिलेच पाहिजे अशी पंचानी ताकीत द्यावी. नियम मोडल्यास दोषास पात्र व्हावे लागेल असा नियम करावा, असा ठराव 19 मार्च 1927 रोजी अखिल भारतीय बहिष्कृत हितकारणी परिषदेत मांडला. तसेच बालविवाहाच्या प्रथेला विरोध करण्याचा ठराव मांडला. 27 डिसेंबर 1927 रोजी महाड येथील दुसऱ्या सत्याग्रह परिषदेमध्ये स्त्री पुरुष समतेचा व अस्पृश्यता निवारणातील स्त्रीयांचे महत्व व भुमिका विषय केली. शतकानुशतके माणूस म्हणून दर्जा नाकारलेल्या समुदायाला त्यांनी अस्तित्वाची जाणीव करून दिली.

भारतीय समाजात कर्मकांडे, शुद्रांदी, सामाजिक, आर्थिक मानसिक गुलामगिरी थोपविणारी मनुस्मृती ही या अवस्थेस कारणीभूत असल्याचे बाबासाहेब स्पष्ट करतात. मानवाचा दर्जा नाकारणारी, त्यांना पायी दुराचारी ठरविणारी मनुस्मृतीतील वचने ही धर्मग्रंथ या पवित्र नावास शोभत नाहीत म्हणून लोकविग्रही व माणुसकीचा उच्छेद करणाऱ्या धर्मग्रंथांचा दफनविधी ठराव संमत करण्यात आला.

स्त्री अस्मितेची जाणीव करून देणे आवश्यक : स्त्री शक्तीच्या सामर्थ्याची पुरेपूर जाणीव करून देणे, या वर बाबासाहेबांचा भर होता. स्त्री पुरुष दोघांचीही सामाजिक जिवनातील भुमिका कशी महत्वाची आहे, हे त्यांनी वेळोवेळी परिषदेच्या माध्यमातून पटवून दिले, स्त्री ने केवळ घरापुरते मर्यादीत न राहता तिने सार्वजनीक जिवनात सहभागी होणे, कसे गरजेचे आहे, हे बाबासाहेबांनी स्पष्ट केले, घर प्रपंचाच्या अडचणी ज्याप्रमाणे स्त्री पुरुष मिळवून सोडवितात त्याचप्रमाणे समाजाच्या संसारातील अडचणी स्त्री पुरुषांनी मिळून सोडवायला पाहिजे, स्त्रीयांनी एखादे काम हाती घेतल्यास ते परिश्रमाने मार्ग काढतात. असे आंबेडकरांचे मत होते. स्त्रीयांच्या क्षमतेबाबत आंबेडकरांना सार्थ अभिमान होता. कुणी परक्याने येवून आपला उध्दार करणे हे आंबेडकरांच्या लेखी नव्हते तर स्वप्रयत्नांवर त्यांची निष्ठा होती. म्हणून ते स्त्रीयांना आवाहन करतात की, तुम्ही सर्वांनी जुन्या आणि चालीरिती सोडून दिल्या पाहिजे, ज्या गोष्टी मुळे तुमच्या अस्पृश्यतेची ओळख पटेल, त्या गोष्टी बंद केल्या पाहिजे.

शिल, चारित्रि नितीमत्ता यांचे जिवनातील महत्व बाबासाहेबांनी अनेकदा ठासून सांगितले आहे, स्त्रीयांचे शिल चारीत्र याबाबत त्यांच्या मनात अत्यंत आदराची भावना होती. म्हणून वेश्या व्यवसाय वा परंपरेच्या नावाखाली देवतांना वाहीलेल्या स्त्रीया – मुरळी, देवदासी, जोगतीनी, याबाबत विशेष काळजी वाटत असे. त्यांना या दृष्ट चक्रातून बाहेर काढून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांनी तो व्यवसाय सोडून दुसरा व्यवसाय करून उदरनिर्वाह करण्याचा ते सल्ला देतात. स्त्री जात ही समाजाचा अलंकार आहे. प्रत्येक समाजाने तिला सन्मान दिला पाहिजे, कारण कुटूंबाचा आणि मुलांबाळाचा नाव लौकीक स्त्रीयांच्या शिलावर अवलंबून असतो.

भारतातील स्त्री जिवनाची अपमानित स्थिती नष्ट करण्यासाठी आणि त्यांचे केविलवाणे आणि लाचार जिवन बाजुला सारून हिंदु संहिता तयार करण्याची जबाबदारी त्यांनी स्वतःकडे घेतली. हिंदु कायद्याच्या विखुरलेल्या नियमांमुळे निर्णयासाठी उच्च न्यायालयामध्ये अनेक खटले तातकळत आहे. त्यामुळे सामान्य माणूस गोंधळात पडतो. अशा सर्व कायद्यांना एकत्र आणून एकाच ग्रंथात ग्रंथी करून लोकांना उपलब्ध करून देणे, हे संहितीकरणाचे साध्य आहे. बाबासाहेब स्त्री दास्यांचा विचार करतांना ते एकूण आर्थिक व्यवस्थेत बंदीस्त भारतीय जीवन व त्यातही शुद्रातीशुद्र दलीत स्त्रीयांचे जिवन अशा दोन पातड्यांवर विचार करतात. स्त्री दास्यांचे मुळ धर्म व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या जाती व्यवस्थेत असून तिचे निर्मूलन झाल्याशिवाय स्त्री स्वातंत्र्य येणार नाही. आणि स्त्री पुरुष समानाता शक्य नाही.

समारोप : बाबासाहेबांनी स्त्री पुरुष समानतेचा विचार करून स्त्रीयांच्या सबलीकरणाची वाट मोकडी करून दिली. त्यांच्या या कार्यामुळे मुलींना शिक्षणासाठी प्रोत्साहीत केले जाऊ लागले. अस्पृश्यता निवारण कार्यामध्ये स्त्रीयांचा सहभाग हळूहळू वाढीस लागला. बाबासाहेबांच्या विचारांनी स्त्री जिवनात सुधारणावादांची ज्योत पेटवल्या गेली. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही मुल्ये बाबासाहेबांच्या चिकीत्सेचा पाया होती. स्त्री पुरुष समता व जातीविहीन समाजरचना हा त्यांचा आदर्श होता. म्हणूनच इतिहासकाळात स्त्रीचे नेमके स्थान काय होते व ते कसे बदलत गेले याचा शोध त्यांनी घेतला. जातीव्यवस्था व मनुद्वारे रचित कायद्यांनी स्त्रीजिवनाची झालेली अवनती याची कारणमीमांसा करून त्यातून बाहेर पडण्यासाठी हिंदुकोडबिलाची रचना केली. सोबतच संविधानाच्या माध्यमातून सबळ कायद्याची उभारणी करून स्त्रीजिवनाची कोंडी फोडण्यासाठी समक्ष आधार दिला.

संदर्भग्रंथ सूची :

- 1) धनंजय कीर : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई 2014
- 2) Dr. Babasaheb Ambedkar : Writing & Speeches Govt. of Mah. Vol. 13
- 3) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, हिंदु स्त्रीयांची उन्नती आणि अवनती
- 4) प्रा. शाम अत्रे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आणि स्वामी विवेकानंद, विवेकानंद केंद्र प्रकाशन पूर्ण 2014
- 5) डॉ. भि. रा. आंबेडकर, पाकिस्तान – अर्थात भारताची फाळणी
- 6) द. न. गोखले डॉ. बाबासाहेब अंतरंग, मौज प्रकाशन गृह मुंबई 2006
- 7) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, – भाषणे आणि विचार खंड – 1 स्त्री, संपादक डॉ. धनराज डाहट
- 8) डॉ. नरेंद्र जाधव, अध्यक्षीय भाषण, महाड सत्याग्रह परिषद, बोल महामानवाचे, ग्रंथ आणि प्रकाशन मुंबई 2012

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर — शिक्षणतज्ज्ञ

डॉ. राजेश शंकरराव पत्तीवार

सहाय्यक प्राध्यापक,
जनता शिक्षण महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश :

“शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा” सुप्रसिद्ध व प्रेरणादायी नारा यात शिका म्हणजेच शिक्षणाला सर्वात प्रथम स्थान देण्यात आले आहे. मानवीय व्यक्तिमत्व आणि चैतन्य निर्माण करण्यात शिक्षणाची भूमिका निर्विवाद आहे. शिक्षण ही व्यक्तीला निर्भय बनविते, एकत्र ठेवते, आपल्या अधिकारांप्रती जागरूक ठेवते. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजात न्याय, समता, बंधुता, स्वतंत्रता व निर्भयतेची स्थापना त्यांना करावयाची होती. त्याच माध्यमातून जन्माधारित समाजरचनेतून मुल्याधारित समाजरचना करण्याची त्यांची इच्छा होती.

प्रस्तावना :—

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून आपणास परिचित आहेत. ते विद्वान कायदेतज्ज्ञ, अर्थतज्ज्ञ, कृषितज्ज्ञ, राजकारणी तर होतेच परंतु ते उत्कृष्ट शिक्षणतज्ज्ञ देखील होते. समाजबांधवांच्या उध्दारासाठी त्यांनी मोलाची कामगिरी केली. शिक्षणाद्वारे भारतीय समाजव्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणण्याचे महत्वाचे कार्य त्यांनी केले.

शिक्षणामूळे माणसांत विधायक परिवर्तन घडून येते हे महात्मा ज्योतीराव फुलेंनी ओळखले होते. महात्मा फुले हे डॉ. आंबेडकरांचे गुरू असल्यामुळे त्यांचा संबंध विचारांचा प्रभाव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवर होता. महात्मा ज्योतीराव फुले नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हा शैक्षणिक विचार सर्वत्र पोहचविला. त्यांनी शिक्षणासंबंधी अतिशय गांभिर्याने विचार मांडला. सामाज्यामध्ये जो बदल अपेक्षित आहे, जी समता आवश्यक आहे, जो सद्भाव हवा आहे ते केवळ शिक्षणाच्या माध्यमातूनच होणे शक्य आहे. शिक्षण ही एका स्वातंत्र्याची प्रेरक शक्ती आहे. असे त्यांना वाटले म्हणूनच शैक्षणिक विचार मांडतांना अतिशय मुलभूत पातळीवरून विचार करतांना ते दिसतात.

शिक्षण समाज परिवर्तनाचे साधन :

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे शस्त्र आहे. त्याचा योग्य उपयोग झाला पाहिजे. कारण जो समाज अशिक्षित असतो, तो आपले सर्वस्व गमावलेला असतो. जोपर्यंत तो शिक्षित होत नाही तो पर्यंत त्याच्यात कर्तव्याची व हक्काची जाणीव निर्माण होत नाही. ज्यावेळी तो शिक्षित होतो तेव्हा हक्काची जाणीव निर्माण होते. देशाचा जागरूक व जबाबदार नागरिक घडवायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. त्याच बरोबर स्त्रियांना शिक्षण दिले पाहिजे. त्यातून बालकांमध्ये चांगले संस्कार रुजविल्या जावू शकते. देश जर घडवायचा असेल तर प्राथमिक शिक्षणाकडे विशेषत्वाने लक्ष देणे फार गरजेचे आहे असे ते म्हणत.

शिक्षण हे फुक्त लिहिता वाचता येण्याचे नसावे तर संपूर्ण आयुष्यभर त्याने ज्ञानार्जन करित राहावे. उच्च शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देऊन उच्च शिक्षित होऊनच बाहेर पडावे असा संदेश डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर देतात. समाजाच्या सर्वच थरांपर्यंत व थरातील सर्वच घटकांपर्यंत शिक्षणाचे लोन पोहचले पाहिजे अशी त्यांच्या मनात कळकळ होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एका प्रसंगी म्हणतात की, विजेचा बल्ब कळ दाबताच अंधाराच साम्राज्य नष्ट करून प्रकाशाच साम्राज्य निर्माण करतो. त्याच प्रमाणे शिक्षण संपादन केलेल्या प्रत्येक मानसाने समाजातील अज्ञान दूर करण्यासाठी उपयुक्त ठरले पाहिजे. त्याने अर्जन केलेल्या ज्ञानाचा समाजासाठी वापर झाला पाहिजे. अशिक्षित माणुस, अडानी माणूस हा मनाने गुलाम असतो, त्याला दैनंदिन जीवन जगण्यासाठी लाचारी पत्करावी लागते. त्याच्यात न्युनगंड निर्माण होतो. म्हणून तळागाळातील समाजाचा न्युनगंडाचे निर्मुलन करावयाचे असल्यास प्रथम शिक्षणाचे दरवाजे उघडी करून दिलीच पाहिजे. असे त्यांचे मत पक्के होत गेले. त्यातुनच शिक्षणाचे महत्व समाजासमोर अधोरेखित करण्याचे काम त्यांनी केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक थोर विद्याव्यासंगी व विद्याप्रेमी होते. आयुष्यभर त्यांनी ज्ञानाची उपासना केली व इतरांना ज्ञानाचे उपासक बनविले. मानवाने आपल्या ज्ञानाचा गर्व बाळगता कामा नये तर ज्ञानाने तो विनयशिल बनावे असे त्यांचे मत होते. त्यांनी भारतात बौद्धिक, नैतिक, सामाजिक लोकशाही ज्या व्दारे विकास होईल अशी मनोभावना घडवून आणण्यासाठी शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी आवश्यकता प्रतिपादली. म्हणून त्यांनी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी नावाची संस्था १९४६ साली काढली. त्या अंतर्गत मुंबईला सिध्दार्थ महाविद्यालय तर औरंगाबादेत मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. या शैक्षणिक संस्थांद्वारे शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करणे, व वंचित घटकांना ज्ञानाची कवाडे उघडून देणे हे मोठे कार्य त्यांनी केले.

डॉ. आंबेडकरांनी शिक्षणाचे महत्व कळण्यासाठी शिक्षणाच्या सक्तीचा कायदा असावा असे म्हटले. शिक्षण हे सरसकट सर्वांसाठी मोफत न ठेवता समाजातील जे घटक फी देऊ शकतात त्यांच्या कडून शिक्षण शुल्क म्हणजेच फी घ्यावी म्हणजेच सक्तीच्या शिक्षणाचा खर्च भागविता येवू शकतो. व मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना स्कॉलरशिप देण्यात यावी. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाचा खर्च भरून निघेल. दिलेला पैसा व मदत कुटूंबाला थेट न दिल्यामुळे त्याचा दुरुपयोग होणार नाही. विद्यार्थ्यांना शिक्षण देतांना फक्त बाराखडया शिकविणे म्हणजे शिक्षण नसून शाळांनी व संस्थांनी विद्यार्थ्यांना दर्जेदार, सुसंस्कृत करणारे शिक्षण दिले पाहिजे. असा विचार बाबासाहेबांनी केला.

शिक्षक कसा असावा :

शिक्षकांविषयी मत मांडतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, शिक्षक हा शालेय असो वा महाविद्यालयीन असो त्याचे कर्तृत्व उत्तुंग असावे व विद्यार्थ्यांना ते अनुकरणीय वाटले पाहिजे. प्राध्यापकांनी अध्यापन आणि अध्ययनात स्वतःला इतके गुंतवून घ्यावे की आपल्या घराकडे बघण्याची सवड त्यांना मिळू नये. त्यांनी ते काम त्यांच्या पत्नीकडे सोपवावे. त्यांनी संशोधन करावे, त्याने बहुश्रुत असावे, आपल्या विषय अधिकाधिक माहितीपूर्ण आणि मनोरंजक करण्याची क्षमता त्यांच्यात असली पाहिजे. विद्यमान शिक्षण प्रणालीमूळे चांगले प्राध्यापक तयार होऊ शकत नसल्याचे त्यांचे मत होते. ते आजच्या काळातही व संदर्भातही तितकेच प्रासंगिक आहे. प्राध्यापक हा नुसता पढीक विद्वान असू नये त्याने स्पष्ट आवाजात बोलले पाहिजे, विद्यार्थ्यांमधले सुप्त गुण वाढीस लावले पाहिजे. अशी त्यांची तळमळ होती.

एल्फिस्टन महाविद्यालयाच्या संमेलन प्रसंगी प्रमुख पाहुणे म्हणून केलेल्या भाषणात त्यांनी बदलल्या काळाच्या गरजेप्रमाणे विद्यापीठीय शिक्षणाची पुनर्रचना करण्याची आवश्यकता प्रतिपादित केली. विद्यापीठ म्हणजे 'ज्ञानागृह' असावे. ते कारकून तयार करण्याचे केंद्र किंवा कारखाने नसावे. असे ते म्हणतात. ज्ञानाशिवाय त्यांना दुसरे काहीही पवित्र वाटत नव्हते. रानडे, गोखले, टिळक, मेहता त्यांची उज्वल परंपरा अखंड परिश्रम, उच्च ध्येय आणि सार्वजनिक जीवनाविषयीची उच्च जाणीव यांची त्यांनी विद्यार्थ्यांना आठवण करून दिली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार हे त्या काळाच्या कितीतरी पुढे होते. त्यांनी शिक्षण व शिक्षकांविषयी मांडलेले मत हे त्यांच्या अनुभवातून व अव्दीतिय अश्या विद्वत्ततुन बाहेर आले आहे. त्यामुळेच त्यांनी मांडलेले मत आजही तितकेच प्रासंगिक आहे.

संदर्भ :-

१. www.marathi-unlimited.in/2012/01/dr-babasaheb-ambedkar-suvichar
२. oldhistoricity.lbp.world/ArticleDetails.
३. <https://maharashtratimes.indiatimes.com> › Editorial › Samwad
- 4- [mr.vikaspedia.in/...](http://mr.vikaspedia.in/)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय कामगारांसाठी केलेले ऐतिहासिक कार्य

डॉ. प्रकाश आर. शेन्डे

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश— भारताच्या इतिहासात ध्रुव ताऱ्यासारखे अढळ स्थान प्राप्त करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निवारणाच्या चळवळीची सूत्रे हाती घेतली आणि या मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासात एक नवे पर्व उदयास आले. बाबासाहेब बहुआयामी, द्रष्टे नेते होते. जुलै 1942ते 1946 ला व्हाईसरॉय कौंसिलमध्ये कामगार मंत्री असतांना त्यांनी कामगारांच्या हिताची अनेक विधेयके मांडली व मंजूरही करून घेतली. आज भारतीय कामगारांच्या वाट्याला जे चांगले दिवस आले, त्यांच्या कामाचे तास 8 झाले. ह्याचे पूर्ण श्रेय जर कुणाला जात असेल तर ते बाबासाहेबांना. प्रत्यक्ष त्यांनी कामगार चळवळीत सहभाग घेतला नसला तरीही त्यांनी कामगारांसाठी केलेल्या कार्यामुळे ते भारतीय कामगारांचे दैवत ठरले.

महत्त्वपूर्ण शब्द— व्हाईसरॉय कौंसिलमध्ये, माईन्स मर्टिनेटी बेनिफीट ॲक्ट, वूमेन लेबर वेल्फेअर फंड, वूमेन ॲन्ड चाईल्ड, लेबर प्रोटेक्शन ॲक्ट

भारतातील कामगार चळवळीचा संक्षिप्त इतिहास— ब्रिटीशांच्या शासनकाळात भारतात औद्योगिकीकरणाला सुरवात झाली. इ.स. 1813 च्या कायद्यानुसार इस्ट इंडिया कंपनीचा एकाधिकार समाप्त करण्यात आला आणि सर्व ब्रिटीशांना हिंदुस्थानचे लचके तोडण्याची परवानगी देण्यात आली. त्यामुळे भारताला ब्रिटीशांच्या वसाहतीचे स्वरूप प्राप्त झाले. एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरवातीलाच भारतात आधुनिक सूती कपडा उद्योगाच्या स्थापनेकरिता अनेक प्रयत्न केले गेले. इ.स. 1857 च्या उठावानंतर ब्रिटीश व्यापाऱ्यांना ज्या क्षेत्रात कोणताही प्रतिस्पर्धी नाही अशा क्षेत्रात त्यांनी भांडवल गुंतवायला सुरवात केली. त्यामध्ये रेल्वेमार्ग, कोळसाखाणी, ज्युट उद्योग, बागवानी, तारायंत्र, इत्यादी. हळूहळू भारतातील पारशी समुदायही मोठ्या उद्योगाकडे आकर्षित झाला. इ.स. 1854 मध्ये मुंबई मध्ये पहिली कापड गिरणी कावसजी नानाभाई डावर यांनी सुरू केली. त्यांनी 'बॉम्बे स्पिनिंग ॲन्ड विविंग कंपनीची' स्थापना केली. तर इ.स. 1858 मध्ये बंगाल प्रांतात हुगळी नदीच्या किनाऱ्यावर रिसरा येथे पहिल्या ज्युट मिलची सुरवात झाली. औद्योगिक विकासोबतच भारतात औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या दिवसेंदिवस वाढू लागली. त्याकाळात कारखान्यात जंगलाचे कायदे मानले जात असे. कामाच्या वेळेची कोणतीच सिमा नव्हती. पुरुष, स्त्रिया व मुलांना कारखान्यात 12, 16, तर कधी 18 तास काम करावे लागत असे. रविवारची सुटीही मिळत नसे. काम सुरू होण्याची व संपण्याची कोणतीच वेळ नव्हती. सहा सात वर्षांच्या मुलांकडून तरुणासारखे काम करून घेतल्या जात असे. विजेची सुरवात झाल्यामुळे सूर्योदय ते सूर्यास्त हे मापदंड समाप्त झाले होते. त्याकाळी कोळश्याच्या खदानींना तर मरणचा गड्डा समजला जात असे. खदानीत काम करणाऱ्या कामगारांचा पगार अतिशय कमी होता. कामगारांच्या व्यथा वेदनांचा कुणी वालीच नव्हता. त्यामुळे कामगारांची स्थिती हलाखीची होती. अशा परिस्थितीत कामगारांजवळ एकच शस्त्र होते ते म्हणजे संप; परंतु संप करण्यासाठी कामगार वर्गात एकजूटता असणे गरजेचे होते.

भारतात कारखानदारांसाठी हा काळ सुगीचा ठरला दिवसेंदिवस कापड गिरण्यांची संख्या भारतात वाढू लागली. याचा धसका इंग्लंड मधील मॅचेंस्टर शहरातील "मॅचेंस्टर ओनर्स ऑफ टेक्सटाईल" संघटनेच्या मालकांनी घेतला. अतिशय कमी पगारावर काम करणारा मजूर वर्ग, कामाचे तासही निश्चित नाही, उपलब्ध असणारा कच्चा माल, त्यामुळे वाढणारी गिरण्यांची संख्या असेच राहिले तर त्यांच्या उद्योगांवर याचा विपरीत परिणाम होणार होता. याची जाणीव झाल्यावर त्यांनी इंग्लंडच्या संसदेत हा प्रश्न मांडला त्याचाच परिणाम म्हणूनच उद्योजकांच्या समाधानासाठी ब्रिटीश सरकारने तत्कालीन व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपणच्या कार्यकाळात इ.स. 1881 मध्ये एक कामगार विषयक कायदा पारित करण्यात आला. त्यामध्ये कामाचे तास, महिन्यातील सुट्या आणि कामगारांची सुरक्षा यावर भर देण्यात आला.

भारतात औद्योगिकीकरणाला सुरवात होतांना शंभर वर्षांपूर्वी ब्रिटनमध्ये जी परिस्थिती होती तीच भारतातही होती. या परिस्थितीकडे ब्रिटीश सरकारचे लक्ष वेधण्यात आले. सरकारने चौकशी करण्याकरिता एक आयोग नेमले. या आयोगाला सादर करण्यासाठी सप्टेंबर 1884 मध्ये श्री. एन. एम. लोखंडे यांनी मिल कामगारांची एक सभा आयोजित केली. सभेत पारित करण्यात आलेल्या ठरावानुसार श्री. एन. एम. लोखंडे यांनी 5300 कामगारांची स्वाक्षरी असलेले एक निवेदन तयार केले. त्यामध्ये कामगारांना साप्ताहिक सुट्टी मिळावी, अर्धा तास मधली सुट्टी मिळावी, असमर्थतेबद्दल नूकसान भरपाई मिळावी, दर महिन्याच्या किमान पंधरा तारखेला तरी पगार मिळावा, कामाची वेळ सकाळी 7.30 ते सूर्यास्तापर्यंत असावी. या मागण्या करण्यात आल्या व हे निवेदन आयुक्ताला सादर करण्यात आले. इ.स. 1920 मध्ये तर भारतात जवळपास 200 संप पुकारल्या गेले व त्यात

जवळपास 15 लाख कामगार सहभागी झाले होते. या संपाच्यावेळी कामाचे तास 10 असावे व महागाई भत्ता देण्यात यावा. या सारख्या कामगारांच्या मागण्या होत्या. एकतेच्या बळाची जाणीव कामगारांना झाल्यामुळे इ.स. 1909 ते 1920 या कालावधीत जास्तीत जास्त मजूर संघटना भारतात स्थापन करण्यात आल्या.

पहिल्या विश्वयुद्धानंतर जागतिक शांततेसाठी राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रसंघाच्यावतीने जगभरातील कामगारांची स्थिती सुधारावी या दृष्टीने त्यांना एकत्र करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेची स्थापना करण्यात आली. व भारतात 'ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेसची' स्थापना 31 ऑक्टोबर 1920 ला मुंबईला करण्यात आली. कामगारांच्या एकतेमुळेच भारतातील असंघटीत कामगार क्षेत्रात कामगारांचे संघटन निर्माण झाले. याकाळात भारतातील अनेक कामगार नेत्यांनी कामगारांच्या न्याय मागण्यांसाठी लढा दिला व काही प्रमाणात ते यशस्वीही झाले.

कामगार मंत्री बाबासाहेब— बाबासाहेबांनीही जुलै 1942 ते 1946 या काळात व्हाईसरॉय कौन्सिलमध्ये कामगार मंत्री असतांना कामगारांच्या हिताचे अनेक कायदे मंजूर करून घेतले. 19 व्या शतकात जगभरात कामगार क्षेत्रात असंतोष पसरलेला होता. कामगारांना असुरक्षित ठिकाणी 10 ते 16 तासांपर्यंत कारखान्यात काम करावे लागत होते. दरवर्षी कारखान्यातील हजारो पुरुष, महिला, बालकामगारांना गंभीर जखमा होत व कधीकधी प्राणही गमवावे लागत होते. कामगारांचा कामाचे तास 8 असावे या करिता संघर्ष सुरू होता. इ.स. 1886 मध्ये अमेरिकेतील शिकागो शहरातील 'हायमार्केट' मध्ये कामगार नेते, व्यापारी व पोलिसांचा संघर्ष सुरू होता. कामगारांच्या दीर्घ ऐतिहासिक संघर्षांमुळे त्यांच्या कामाचे तास 8 करण्यात आले होते. बाबासाहेबांना कामगारांच्या दुःखाची जाणीव होती. भारतीय कामगारांना 14 तास काम करावे लागत होते. अमेरिकेप्रमाणेच भारतीय कामगारांच्या कामाचे तास 8 व्हावे यासाठी बाबासाहेबांनी प्रयत्न केले. 27 नोव्हेंबर 1942 ला दिल्लीला आयोजित झालेल्या भारतीय कामगार परिषदेच्या 7 व्या अधिवेशनात हा प्रस्ताव मांडला.

कामगार क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या मोठ्या प्रमाणात होती. स्त्रियांच्या समस्याही भरपूर होत्या. गरोदर असतांना त्यांना पगारी रजा मिळत नव्हत्या. स्त्री वर्ग म्हणजे भारतातील उपेक्षित वर्ग त्यांच्या विकासासाठी फंड तसेच कोळश्याच्या खदानीत खदानीच्या आत स्त्रियांना काम करावे लागत असे म्हणून त्यांनी माईन्स मर्टेनिटी बेनिफीट ॲक्ट, वूमेन लेबर वेलफेअर फंड, वूमेन ॲन्ड चाईल्ड, लेबर प्रोटेक्शन ॲक्ट, रेस्टोरेशन ऑफ बॅन ऑन एम्प्लॉयमेंट ऑफ वूमेन ऑन अंडरग्राउंड वर्क इन कोल माईन्स हे कायदे मंजूर करून घेतले व स्त्री कामगारांना न्याय मिळवून दिला.

देशातील बेरोजगारांना त्यांच्या कौशल्यानुसार काम मिळावे म्हणून दुसऱ्या विश्वयुद्धानंतर 'राष्ट्रीय रोजगार विभागाची' स्थापना केली व देशातील बेरोजगारीची समस्या दूर करण्याचा प्रयत्न केले. त्याचप्रमाणे सरकारी कर्मचाऱ्यांना कामावर असतांना अपघात झाल्यास मोबदला, वैद्यकीय रजा, वैद्यकीय सुविधा यासाठी बाबासाहेबांनी इम्पलाई स्टेट इन्सुरन्स आणले. कर्मचाऱ्यांना दैनिक भत्ता, ठराविक वर्षानंतर कर्मचाऱ्यांच्या पगारात वाढ करण्यात यावी. तसेच खणीज संपत्तीचे भारताच्या अर्थव्यवस्थेत मोलाचे योगदान असल्यामुळे त्यांनी कोळश्याच्या व अभ्रकाच्या खदानीत काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना वेळेवर भविष्य निर्वाह निधी मिळावा याकरिता 31 जानेवारी 1944ला 'कोल माईन्स सेप्टी सुधारणा' प्रस्ताव मांडला. तर 8 एप्रिल 1946 ला मिका (अभ्रक) माईन्स लेबर वेलफेअर फंडाची स्थापना केली त्यामुळे अभ्रकाच्या खदानीत काम करणाऱ्या कामगारांसाठी शिक्षण, घरे, सहकारी संस्था पाणी सुविधा व मनोरंजनाची साधने उपलब्ध करून देण्यात आली.

भारतात इ.स. 1926 च्या कामगार कायद्यानुसार कामगार संघटनांची नोंदणी करण्यात येत होती परंतु त्या कामगार संघटनेला सरकारी मान्यता मिळत नव्हती म्हणून बाबासाहेबांनी 8 नोव्हेंबर 1943 ला भारतीय कामगार संघ सुधारणा विधेयक आणले ज्यामुळे कामगार संघटनांना सरकारी मान्यता मिळू लागली.

बाबासाहेबांचा आधुनिक तंत्रज्ञानावर विश्वास होता म्हणूनच मजूर मंत्री असतांना त्यांनी देशातील कृषी सुधारणा व वीजेची समस्या सोडविण्यासाठी दूरदृष्टीकोणातून इंडियन वाटर पॉलीसी व इलेक्ट्रीक पावर प्लॅनिंग योजना कार्यान्वित करून घेतली. त्यासाठी सेंट्रल टेक्नीकल पावर बोर्डाची स्थापना केली. विद्युत संयंत्र चालविण्यासाठी तंत्रज्ञांची आवश्यकता असल्यामुळे त्यांनी अभियंत्यांना विदेशात जाऊन विशेष प्रशिक्षण देण्याची शिफारस केली.

भारताला आर्थिक दृष्ट्या सक्षम व्हायचे असेल तर औद्योगिक क्षेत्रात शांतता असणे गरजेचे आहे अशी भूमिका बाबासाहेबांची होती. कामगार औद्योगिक क्षेत्रातील महत्वाचा घटक आहे. कामगारांच्या हाती असणाऱ्या हरताळ या शस्त्राची जाणीव बाबासाहेबांना होती म्हणूनच त्यांनी त्रिपाठी समितीतील सरकारी सदस्यांना, कामगार नेत्यांना व इतर सदस्यांना कामगार

क्षेत्रातील कामगारांच्या मनातील असंतोष कमी व्हावा यासाठी प्रयत्न करावे अशी सूचना केली. इतकेच नव्हे तर स्त्रीयांना गरोदरपणाच्या काळात सवेतन सुट्या मिळाव्या तसेच इतर फायदे मिळावे यासाठी मॅटर्निटी बील मांडले.

लोकनिर्माण विभागातील कार्य- बाबासाहेब कोणावरही अन्याय झालेला सहन करित नसतं. प्रत्येकाला त्याच्या कामाचा योग्य मोबदला मिळावा ही त्याची भूमिका होती. उदा. जुलै 1942ते 1946 ला व्हाईसरॉय कौंसिलमध्ये कामगार मंत्री असतांना ते कामगार मंत्रालयासोबतच लोकनिर्माण विभागाचेही काम पाहत होते. एके दिवशी त्यांना आग्रा येथील एका कमी शिकलेल्या अनोळखी पुरणचंद नावाच्या गरीब माणसाने हिंदी भाषेत लिहलेले पत्र मिळाले. तो पत्रात लिहतो की त्यांनी 1939 मध्ये आग्रा-याच्या ताजमहालातील डोममध्ये (गोल गुंबज) पडलेली भेग यशस्वी रित्या बुजविली. त्याच्या मतानुसार तत्कालीन बांधकाम शास्त्रात पदवी घेतलेल्या कोणत्याही बांधकाम तज्ज्ञाने ही भेग बुजविण्याचे साहस दाखविले नाही. मी हे काम कोणताही मोबदला न घेता केले. माझी इतकीच अपेक्षा होती की मला ताजमहालच्याच परिसरात रोजगार मिळावा. कारण ताजमहालच्या दुरुस्तीचे काम करित असतांना ताजमहालची देखरेख करणाऱ्या मुख्य अभियंत्याने मला तसे आश्वासन दिले होते परंतु अजूनही त्यांनी ते आश्वासन पूर्ण केले नाही. पूरणचंदचे पत्र वाचून बाबासाहेब विचारात पडले त्यांनी या पत्राची सत्यता पडताळून पाहण्याचा निर्णय घेतला. त्यासाठी स्वतः ते आग्रा-याला गेले तेथे त्यांनी या संदर्भातील कागदपत्रे तपासली. व पूरणचंदला बोलवून त्याच्याकडून आणखी माहिती जाणून घेतली. थोड्याच दिवसात बाबासाहेबांनी पूरणचंदला भारताच्या व्हाईसरॉय समोर हजर केले. त्यांना म्हटले कामगार मंत्री या अधीकाराने मी ब्रिटिश शासनाच्या नियमात शिथिलता देऊन या अभियांत्रिकी शाखेची पदवी नसणाऱ्या कामगाराला ताजमहालचा सहचयक अभियंता म्हणून नियुक्त करण्याचे ठरविले आहे. व्हाईसरॉयने सुध्दा कोणतेही आढेवेढे न घेता पूरणचंदच्या नियुक्तीला मान्यता दिली व बाबासाहेबांच्या विनंतीनुसार पूरणचंदला 'रायसाहेब' ही पदवी देऊन त्याच्या पारंपारिक बांधकामशास्त्रातील कौशल्याचा गौरव केला. पूरणचंदने अनेक वर्षे ताजमहालच्या बांधकाम विभागात सेवा करून बाबासाहेबांच्या आशीर्वाद मिळविला. बाबासाहेबांच्या मते शिक्षण महत्वाचे आहेच पण जे कौशल्य पूरणचंदने प्राप्त केले तेही दीर्घ अभ्यासानेच प्राप्त केले होते. उत्कृष्ट कामगाराची ओळख ही त्याच्या कौशल्यावरूनच होते.

मूल्यमापन- भारतीय कामगार चळवळीला सुध्दा पारतंत्र्याच्या काळात जातीयवादाची कीड लागली होती. ही गोष्ट बाबासाहेबांना दुःख देणारी होती. कामगाराची वर्गवारी त्याच्या कौशल्यानुसार व्हावी त्यामध्ये प्रशिक्षित अप्रशिक्षित याप्रमाणे श्रेणी असाव्यात अशापद्धतीची विचारसरणी असावी असे वाटते. भारतीय कामगार नेत्यांना आपल्या न्याय मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी अनेक वर्षे संघर्ष करावा लागला; परंतु एकट्या बाबासाहेबांनी मजूर मंत्री असतांना सरकारी कर्मचारी व खाजगी क्षेत्रातील कामगारासाठी केलेले कार्य सर्वांचे डोळे दिपविणारे आहे. खंत इतकीच वाटते की आजही बाबासाहेबांनी केलेल्या कार्याची माहिती सरकारी व खाजगी क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांना नसल्यामुळे भारतीय जनतेला बाबासाहेबांची कार्याची महती पटलेली नाही व सरकारनेही असा कोणताही प्रयत्न केलेला दिसत नाही. म्हणून हा प्रयत्न.

संदर्भ :-

- 1) डॉ. सुखदेव थोरात – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रोल इन इकॉनॉमिक प्लॅनिंग वाटर अँड पावर पॉलीसी
- 2) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अँड मॅम्बर ऑफ दी गव्हर्नर जनरल इकजिकयुटिव्ह कौंसिल(1942-1946 – व्हाल्युम 10
- 3) धनंजय कीर – डॉ. आंबेडकर लाईफ अँड मिशन.
- 4) प्रेम सागर गुप्ता. – शार्ट हिस्ट्री ऑफ ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस (1920-1947)
- 5) के. एल. महेन्द्रा – ए शार्ट हिस्ट्री ऑफ ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची विचारप्रबोधक पत्रकारिता: एक दृष्टीक्षेप

डॉ. कैलाश भानुदास यादव

आय .सी . एस .एस. आर. (नवी दिल्ली)

माध्यमशास्त्र संकुल,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ,

नांदेड महाराष्ट्र

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्यपूर्व काळात जी पत्रकारिता होत असे तिच्याकडे ध्येयवादी दृष्टिकोनातून पाहिले जायचे. पारतंत्र्यांच्या काळात भारतीय स्वातंत्र्य हे एकमेव ध्येय समोर ठेऊन अनेक थोर नेते, साहित्यिक, आणि समाज सुधारकांनी पत्रकारितेतून समाज जागृती केली. त्या पत्रकारितेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. वृत्तपत्रसृष्टीत विशिष्ट समाजाचीच मक्तेदारी आहे. इतरांना त्यात स्थान नाही, असे मानणारा फार मोठा समज किंवा गैरसमज त्या काळात समाजात होता. तत्कालीन समाजात सामाजिक सुधारणेसाठी वृत्तपत्रांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध जनतेत असंतोष निर्माण व्हावा, जागृती व्हावी म्हणून काही वृत्तपत्रांनी आपली परखड भूमिका मांडली. अशी वृत्तपत्रे ही देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या बाजूची होती. तर त्याच काळातील काही वृत्तपत्रांची भूमिका ही सामाजिक स्वातंत्र्याची होती. समाजातील अस्पृश्यता, जातीभेद नष्ट व्हावा यासाठी ती पत्रे प्रयत्नशील होती. या वृत्तपत्रांनी शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देऊन समाजात अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी, मानवी हक्कासाठी जनतेत जाणीव जागृती केल्याचे दिसून येते. आणि याच काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी वृत्तपत्र सुरु करण्याचा निर्णय घेतला. भारतातील राजकीय नेते, सामाजिक कार्यकर्ते, पत्रकार जेव्हा स्वराज्याची मागणी करीत होते, तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी सुराज्याचा आग्रह धरून प्रयोजनमूलक पत्रकारिता करण्यास प्रारंभ केला.

बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेची आणि समाजकार्याची खरी सुरवात १९१७ साली झाली. विविध जाती जमातींच्या मतदानाच्या अधिकारांच्या संदर्भात काही सामाजिक कार्यकर्त्या व्यक्तींच्या साक्षी काढण्यासाठी शासनाने 'साऊथबरो कमिशन' नेमले होते. या कमिशनच्या निमित्ताने अस्पृश्यांच्या राजकीय हक्कांसाठी झगडण्याची प्रेरणा त्यांना मिळाली. त्यांना अस्पृश्यांचे म्हणणे जगाच्या वेशीवर टांगण्यासाठी आपल्याजवळ नेहमीसाठी एखादे साधन असावे असे वाटले. 'कोणतीही चळवळ यशस्वी होण्यासाठी तिला वर्तमानपत्राची आवश्यकता असते, ज्या चळवळीचे वर्तमान पत्र नसेल तिची अवस्था पंख तुटलेल्या पक्षाप्रमाणे होते' याचा अर्थ वृत्तपत्राविना अस्पृश्य आणि मागासवर्गीय समाज अनाथ होता. समाजाच्या वेदना व विद्रोह प्रकट करण्यासाठी एखाद्या वर्तमानपत्राची गरज होती. गरज हि संशोधनाची जननी आहे या उक्ती प्रमाणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पत्रकारितेकडे वळले.

बाबासाहेबांनी आपल्या हयातीत १) मूकनायक (३१ जानेवारी १९२० ते २३ ऑक्टोबर १९२०)
२) बहिष्कृत भारत (३ एप्रिल १९२७ ते १५ नोव्हेंबर १९२९) ३) समता (२९ जून १९२८ ते १५ मार्च १९२९)
४) जनता (२४ नोव्हेंबर १९३० ते २८ जानेवारी १९५६), ५) प्रबुद्ध भारत (४ फेब्रुवारी १९५६ ते १ डिसेंबर १९५६) अशा एकूण पाच वृत्तपत्रांची स्थापना केली फार मोठ्या प्रमाणात समाजात पसरलेली विषमता, विशिष्ट समाजाच्या अंगी बाणला गेलेला सांस्कृतिक अहंकार आणि स्वतःचीच अहंभावना बाळगणा-या नेतृत्वात आढळणारा विसंवाद, पोखरलेपण, अर्थहीनता विषद करून एक नवा समाज घडविण्याची त्यामागे प्रेरणा होती बाबासाहेबांसारखेच त्या काळात ब्राह्मणेतर दलित वर्गात किसान फागुजी बनसोड, दादासाहेब शिर्के, शिवराम जानबा कांबळे अशी समाजाबद्दल विशिष्ट सुधारणांचे ध्येय बाळगून लोककार्य करणारी मंडळी ही होती. डॉ.

बाबासाहेबांचा मूकनायक हा त्याकाळातील अस्पृश्यांवर होणारे अन्याय, अत्याचार दूर करण्यासाठी वसा घेऊन सुरू झालेले पत्र असल्याचे त्याच्यातील लेखनावरून स्पष्ट जाणवते. बाबासाहेबांचाचे लाखों अनुयायी असतानाही त्यांनी कधी मारा, झोड, हिंसाचार करा, अशा अनैतिक भाषा कधी वापरली नाही. सतत ३६ वर्ष भारताच्या उन्नतीसाठी आपल्या तेजस्वी लेखणीने मार्गदर्शन करणाऱ्या या महान पत्रकाराने जातीपातीपासून देशाच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणापर्यंत सर्व विषयांवर नेमके लेखन केले आहे. त्यांची पत्रकारिता म्हणजे भारताच्या इतिहासाचा उलगडा करून भविष्यातील बलशाली भारताचे चित्र रेखाटणारी पत्रकारिता आहे. समाज परिवर्तन घडवणे ही त्याकाळात मोठी गरज होती, प्रामुख्याने अस्पृश्य वर्गाला विचारप्रवृत्त करण्यासाठी प्रशिक्षित नव्या विचारांच्या कार्यकर्त्यांचे जाळे सर्वत्र पसरवण्याची गरज होती, त्यासाठी प्रसंगी संघर्ष करावा लागला तरी चालेल ही बाबासाहेबांची विचारधारा होती. त्यासाठी वृत्तपत्र हे त्या काळात फारच मोठे प्रभावी माध्यम मानले जायचे. समाज जागरूक करायचा असेल तर त्याला त्याचा इतिहास माहीत असायलाच हवा. त्याचे वास्तव समजावून घ्यायला हवे. तत्कालीन स्वतःला समाजसुधारक म्हणवणाऱ्यांनी मलीन केलेली प्रतिमा, गमावलेली विश्वासाहार्यता या सर्वातून नवे जग निर्माण करायचे आहे. ही आव्हाने स्वीकारायची तर स्वतःची वर्तमानपत्रे पाहिजे. याची जाणीव त्यांना झाली होती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी त्यांच्या अनेक वर्षे ही वृत्तपत्रे चालविणे सर्वच संदर्भांने अतिशय कठीण होते. ज्या समाजापर्यंत शिक्षण फारसे पोहोचलेच नव्हते व ज्यांचे सातत्याने आर्थिक व सामाजिक शोषण झाले अशा दीनदलित समाजातील लोक मोठ्या प्रमाणात वृत्तपत्राचे वर्गणीदार होतील अशी अपेक्षा करणे शक्य नव्हते, हे ठाऊक असूनही बाबासाहेब आपल्या ध्येयापासून तसूभरही ढळले नाहीत. अस्पृश्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव तर झालीच पाहिजे. पण त्यांच्यावर होणा-या अन्याय, अत्याचारालाही वाचा फोडली पाहिजे. त्यासाठी जनजागृती केली पाहिजे, हे बाबासाहेबांनी आपल्या लेखनीतून समजावण्याचा प्रयत्न केला.

आपल्या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून त्यांनी हिंदू धर्म आणि हिंदू समाज यातील विषमतेवर आपली परखड मते मांडली. हिंदुस्थानातील राजकीय प्रश्नात रस घेणा-या विविध राजकीय पक्षाच्या भिन्न-भिन्न, परस्परविरोध यावर लिखाण केले. विशेष म्हणजे आपल्या राष्ट्रवादाची भूमिका त्यांनी स्पष्टपणे मांडली. ब्रिटिश राजवटीच्या संदर्भात बाबासाहेबांनी त्यांच्या स्वार्थी धोरणाचा निषेध केला. प्राचीन इतिहासाचा त्यांनी अभिमान कधीच बाळगला नाही. जातीव्यवस्था ही संपूर्ण राष्ट्राचा विध्वंस करणारी अशी एक अनिर्बंध संस्था आहे. या संस्थेने गुलामगिरीची परंपरा अस्तित्वात आणली. अस्पृश्य समाजावर या संस्थेने गुलामगिरी तर लादलीच पण हजारो जातीही गुलामी घेऊन जिवंत राहिल्या. जात हा हिंदू समाजाचा मुलाधार आहे. जातीभेदामुळेच हिंदू समाजात प्रचंड गैरसमज आहेत. परस्परांविषयी अविश्वास आहे. आपल्या राष्ट्राला लागलेली ती एक कीड आहे. आपल्या सर्व अनर्थांचे मूळ जातीव्यवस्थेत आहे, हे डॉ. बाबासाहेबांनी स्पष्टपणे सांगितले. त्यांचे हे विचार आजही तितकेच जिवंत आहेत, आपल्या वृत्तपत्रातून त्यांनी अनेक विषय मांडले. बालविवाहाचे फलित, ब्राम्हण्याचे स्वरूप, वर्णाश्रमाचा प्रभाव, मंदिर प्रवेश, मातंग समाज, शुद्धिकार्य, सत्याग्रह, आर्यसमाजाचे कार्य, मनुस्मृती दहनाचे वादळ, सत्यशोधक चळवळीचा ध्येयवाद, सहभोजन, मजूर पक्ष, मिश्रविवाह, हिंदीकरण, देव, पुजारी व भक्त क्रांती, रोटी व्यवहार व बेटी व्यवहार, भिन्न वसाहती, व्यक्ती, सायमन कमिशन इत्यादी अशा अनेक विषयावर बाबासाहेबांनी लेखन केले आपली लेखणी दीनदुबळ्यांच्या प्रबोधनासाठी झिजवली. वृत्तपत्रांची शीर्षके निवडतानाही अतिशय समर्पक निवड केली होती. अशा थोर संपादकाच्या पत्रकारितेवर टाकलेला दृष्टीक्षेप !

मूकनायक : वृत्तपत्र हे आधुनिक युगाचे, प्रगतीचे, लोकशिक्षणाचे, समाज प्रबोधनाचे, उत्तम माध्यम असल्याने त्याद्वारे अस्पृश्यांच्या हक्कांची मागणी करता येईल असे लक्षात आल्यावर त्यांनी ३१ जानेवारी १९२० रोजी 'मूकनायक' हे पाक्षिक सुरू केले. हजारो वर्षे सवर्णांचा अन्याय निमूटपणे सहन करणाऱ्या मागासवर्गीय, दीनदलित समाजाला जागे करण्यासाठी 'मूकनायक' हे वृत्तपत्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सुरू केले. तेव्हा बाबासाहेब नूकतेच

इंग्लंडमधून उच्चशिक्षण आर्थिक अडचणींमुळे अर्धवट सोडून परतले होते. या वृत्तपत्राच्या पहिल्या अंकात भूमिका विषद करताना ते म्हणतात की 'आमच्या बहिष्कृत लोकांवर होत असलेल्या व पुढे होणाऱ्या अन्यायावर चर्चा होण्यास तसेच त्यांच्या भावी उन्नतीच्या मार्गांची चर्चा होण्यास वर्तमानपत्रासारखी भूमी नाही. पण अशा वर्तमानपत्राची उणीव असल्याने ती भरून काढण्यासाठी या पत्राचा जन्म होत आहे'. परंतू मुंबई परिसरत निघत असलेल्या वृत्तपत्रांकडे पाहिले असता असे दिसून येईल की, त्यातील बरीचशी पत्रे विशिष्ट अशा जातीचे हितसंबंध जपणारी आहेत. इतर जातींच्या हिताची पर्वा त्यांना कधीच नव्हती. अशा वृत्तपत्रांना आमचा एवढाच इशारा आहे की, कोणतीही एखादी जात अवनत झाली तर तिच्या अवनतीचा फटका इतर जातीस बसल्याशिवाय राहणार नाही. समाज ही नौकाच आहे. ज्याप्रमाणे जहाजात बसून प्रवास करणा-या प्रवाशाने जाणून-बुजून इतरांचे नुकसान करावे म्हणून म्हणा किंवा आपल्या विनाशक स्वभावामुळे म्हणा, जर का इतरांना बुडविण्यासाठी छिद्र पाडले तर सर्व प्रवाशांबरोबर त्यालाही आधी किंवा नंतर जलसमाधी ही घ्यावी लागते. त्याचप्रमाणे एका जातीचे नुकसान केल्याने अप्रत्यक्ष नुकसान करणा-या जातीचेही नुकसान होणार, यात तीळमात्र शंका नाही. म्हणूनच स्वहीत संधीसाधू पत्रांनी इतरांचे नुकसान करून आपले हित करावयाचे मुखपणाचे लक्षण शिकू नये. सर्व जातीच्या हिताची, विकासाची, प्रगतीची भूमिका वृत्तपत्रांनी घेतली तरच ते सर्वांच्या हिताचे ठरते. आत्मकेंद्रित आणि स्वार्थाने प्रेरित वृत्तपत्रे ही समाजासाठी नुकसानकारकच ठरणारी असतात.' असा इशारा डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या पाहिल्याच अंकात दिला आहे. मूकनायक ' जवळपास सहा महिने व्यवस्थित चालले. त्यांच्या अनुपस्थितीत त्यांच्या अनुयायांनी मूकनायक चालविण्याचे आव्हान पेलले नाही त्यामुळे ८ एप्रिल १९२३ ला ते वृत्तपत्र बंद पडलं. अल्पकाळातही ' मूकनायक ' ने दलितांमध्ये एक चळवळ उभी केली. आपल्या न्याय हक्कांची जाणीव करून दिली. सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि राजकीय क्षेत्रातही आपल्या अस्तित्वाची गरज असल्याची जाणीव करून देण्याबरोबरचे ' मूकनायक ' ने अस्पृश्यांची अस्मिता जागविण्याचेही कार्य केले. मूकनायकात डॉ. आंबेडकरांनी एकूण १४ लेख लिहिले. त्यानंतर ते पुढील उच्चशिक्षणासाठी पुन्हा लंडनला रवाना झाले.

बहिष्कृत हितकारणी सभा : भारतात परकीय लोकांच्या गुलामी पेक्षा स्वकीय लोकांचा भयंकर त्रास भारतीय वर्ण व्यवस्थेने एका विशिष्ट सामाजिक वर्गास दिला आहे. समाजातील काही घटकांनी जातपात, अस्पृश्यतेला खतपाणी घातल्याने अशा सनातनी आव्हानाला तोंडीस तोंड उत्तर देण्यासाठी चळवळ अधिक सक्षम करणे डॉ. आंबेडकरांना गरजेचे वाटले व त्यांनी १९३४ मध्ये ' बहिष्कृत हितकारणी सभा ' स्थापना केली. त्या सभेद्वारे त्यांनी आपले आंदोलन सुरू ठेवले. याच काळात त्यांनी बहिष्कृत परिषद घेतली.

बहिष्कृत भारत : चवदार तळे सत्याग्रह किंवा महाड सत्याग्रह महाराष्ट्राच्या रायगड जिल्ह्यातील महाड गावी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व त्यांच्या अनुयायांनी चवदार तळ्याचे पाणी पिण्याचा सत्याग्रहही केला. त्यातून अस्पृश्यांची चळवळ भक्कम करण्यासाठी आपले वृत्तपत्र असल्याशिवाय पर्याय नाही असे त्यांना पुन्हा वाटू लागले ३ एप्रिल १९२७ रोजी त्यांनी ' बहिष्कृत भारत ' वृत्तपत्र सुरू केले. बहिष्कृत भारतात आंबेडकरांनी जवळपास ३३ अग्रलेख लिहिले व अन्य प्रकारचे लेखनही केले. या वृत्तपत्राची संपादनासह सर्व जबाबदारी बाबासाहेबांनी एकट्याने सांभाळली. महार वतन, सामाजिक एकता, समानता, वर्ण व्यवस्थेचे उच्चाटन, महाडचा धर्मसागर, अस्पृश्यता निवारण, धर्मांतर, जातीभेद, शिक्षण, स्वातंत्र्य आदि विषयावर लेख - अग्रलेख लिहून सखोल चर्चा केल्याचे आढळून येते. महारांमध्ये निष्क्रियता निर्माण होण्यास कारणीभूत ठरणारी वतनदारी पद्धती बंद व्हावी म्हणून आंबेडकरांनी प्रयत्न केले. याबाबत अनेक लेख लिहून हा मुद्दा सर्व पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न केला. वतनदारी नष्ट झाली तरच शोषण थांबेल असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. अस्पृश्यता नष्ट झाल्याशिवाय समाजमने एकत्र नांदू शकणार नाहीत, यासाठी सामुहिक भोजन व आंतरजातीय विवाह या मार्गाचा अवलंब करण्यासाठी त्यांनी प्रयत्न केला. १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी आंबेडकरांनी ' येवला ' येथे धर्मांतराची घोषणा केली. सनातनी वृत्तपत्रांनी

त्यांच्यावर कडक टीका केली. ज्या धर्मात राहून हक्क मिळत नाही, तो धर्मच त्यागणे अधिक चांगले, असे आंबेडकरांनी जाहीर केले. या संदर्भात आपली भूमिका बहिष्कृत भारतात अग्रलेखातून स्पष्ट केली. या काळातच आंबेडकरांनी हिंदुसभा लुळी का पडली, हिंदू महासभा विरुद्ध हिंदू मंडळ, खुदा देखता है, शारीरिक उन्नतीला धर्माची हरकत, अस्पृश्योन्नतीचा आर्थिक पाया, आजकालचे प्रश्न आदी लेख लिहून समाज जागृती केली. इंग्रजांनी देऊ केलेली मोठ्या पगाराची नोकरी नाकारली. अनेकदा हे वृत्तपत्र बंद पडले, पण पुन्हा हिरीराने सुरु केले. म्हणून वसंत मून यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या वर लिहलेल्या आपल्या ग्रंथात लिहिले आहे 'बहिष्कृत भारत वृत्तपत्राने अस्पृश्य समाजात मोठी क्रांती घडवून आणली आहे. हे पत्र धार्मिक किल्ल्याच्या जातीभेदरूपी तटास भगदाड पाडणारी तोपच आहे'. या विधानावरून त्या काळात बहिष्कृत भारत ची कामगिरी किती महत्वाची होती हे जाणवते. कधीही जाहिराती च्या मोहाला न पडता बहिष्कृत भारत ' तीन वर्षे व्यवस्थित निघाल्यानंतर आर्थिक अडचण भासू लागली. शेवटी १५ नोव्हेंबर १९२९ रोजी ते बंद करावे लागले.

समता : बहिष्कृत भारत सुरु असतानाच बाबासाहेबांनी समाज समता संघाचे मुखपत्र म्हणून ' समता ' नावाचे पाक्षिक सुरु करण्यास संमती दिली. समता पाक्षिकाचा पहिला अंक २९ जून १९२८ रोजी प्रसिद्ध झाला डॉ. भीमराव आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली निघणारे समाज समता संघाचे मुखपत्र असे या वृत्तपत्राच्या दर्शनी पृष्ठावर ठळकपणे लिहिले जात असे. या वृत्तपत्राच्या सर्वच अंकातून ' समता ' या संकल्पनेची विस्तृत चर्चा करण्यात करण्यात आली आहे. समता चा अंतिम अंक १५ मार्च १९२९ रोजी निघाला.

जनता / प्रबुद्ध भारत : डॉ.आंबेडकरांना वृत्तपत्राची शक्ती माहित होती. कमी वेळेत जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत आपले विचार पोहचविण्यासाठी माध्यमे किती आवश्यक आहेत हे सुत्र त्यांना चांगल्या पध्दतीने समजले होते वृत्तपत्र हाताशी नसल्याने त्यांना अस्वस्थ वाटू लागले. चळवळ दूरवर पोहचण्यासाठी वृत्तपत्र हवे, असे त्यांना वाटू लागले व पुन्हा मोठ्या जिद्दीने २४ नोव्हेंबर १९३० रोजी ' जनता ' नावाचे वृत्तपत्र सुरु केले. प्रारंभी ते पाक्षिक रूपात निघायचे, नंतर त्याचे रूपांतर साप्ताहिकात झाले. त्यांना परदेशात जायचे असल्याने ' जनता ' ची जबाबदारी देवराव नाईक यांच्यावर सोपवली. परदेशात असले तरी त्यांनी ' जनता ' साठी लेख पाठविले. वेळोवेळी मदत केली. ' जनता ' चे अंक कसे असावे, त्यात कोणत्या गोष्टींना प्राधान्य असावे, काय छपावे, याचे वेळोवेळी मार्गदर्शन डॉ.आंबेडकर करत होते म्हणूनच हे साप्ताहिक १९५५ पर्यंत म्हणजे जवळपास २५वर्षे चालले. ' जनता ' च्या या प्रदीर्घ प्रवासात दलित जनतेची मोठी साथ लाभली होती. डॉ. आंबेडकरांचा लेख ' जनतात आहे म्हटल्यावर अंकाची मागणी अचानकपणे वाढायची लेखा मुळे या पत्राची लोकप्रियता दिवसेंदिवस वाढत होती. 'जनता' म्हणजे दलितांचे शस्त्रच बनले होते. एका मार्गदर्शकाची भूमिका ' जनता ' ने सांभाळली होती. दलितांना तत्वज्ञान आणि संघर्ष वृत्ती ' जनता ' नेच प्रदान केली, म्हणूनच ' जनता ' वृत्तपत्राचे स्थान मोठे आहे. १९५६ मध्ये डॉ.आंबेडकर भारतात आल्यावर ' जनता ' पत्राचे त्यांनी नामांतर करून त्याचे रूपांतर ' प्रबुद्ध भारत ' असे केले. पुढे ते ' प्रबुद्ध भारत ' चे काम फार काळ पाहू शकले नाहीत . अशा या महामानवाने ६ डिसेंबर १९५६ साली अखेरचा श्वास घेतला आणि आपल्या कार्याचा ठसा मागे उमटवला. त्यांच्या मृत्यूनंतर संपादकीय मंडळ नियुक्त झाल्यानंतर पुन्हा प्रबुद्ध भारतची दमदार वाटचाल सुरु झाली. यशवंतराव आंबेडकर, मुकुंदराव आंबेडकर, दादासाहेब रुपवते , शंकरराव खरात यांनी प्रबुद्ध भारताची जबाबदारी स्वीकारली. या प्रत्येक मान्यवरांनी वृत्तपत्राला एक नवी दिशा दिली. ३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी अ.भा.रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना झाल्यानंतर हे वृत्तपत्र पक्षाचे मुखपत्र झाले. दोन-तीन वर्षे मुखपत्र म्हणून यशस्वी कामगिरी बजावल्यानंतर संपादकीय मंडळात अंतर्गत वाद सुरु झाले व त्याचे पर्यवसान १९६१ ला हे वृत्तपत्र बंद पाडण्यात झाले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व नंतरही अनेक वृत्तपत्रे निघाली व बंद पडली. मात्र समाज प्रबोधनासाठी अशा वृत्तपत्रांनी जी भूमिका बजावली त्याला तोड नाही. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कितीही अडचणी आल्या तरी आपली लेखणी कुठे गहाण ठेवली नाही आणि जाहिरातीच्या लाभाची अपेक्षा बाळगली

नाही. डॉ.आंबेडकरांच्या मते सामाजिक लोकशाही म्हणजे काय ? तो एक जीवन मार्ग आहे, जो स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांना जीवनतत्वे म्हणून मान्यता देतो. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ह्या तत्वांचा एका त्रयीची स्वतंत्र अंगे म्हणून विचार करता येणार नाही. ते त्रयीचा एक संघ निर्माण करतात, ते या अर्थाने की, त्यापैकी एकाची दुसऱ्यापासून फारकत करणे म्हणजे लोकशाहीचा मूळ उद्देशच पराभूत करणे होय. समतेपासून स्वातंत्र्य वेगळे करता येत नाही. समतेशिवाय स्वातंत्र्य म्हणजे काही लोकांचे बहुतांश लोकांवर प्रभुत्व निर्माण करणे होय; स्वातंत्र्याशिवाय समता ही वैयक्तिक कर्तृत्वाला मारक ठरेल. या साठी स्वतंत्र प्रज्ञेने त्यांची लेखणी सतत धारदार तलवारीच्या पात्यासारखी झळाळत राहिली दलितांच्या कल्याणासाठी डॉ.आंबेडकरांची पत्रकारिता ही उपयुक्त ठरली. गावकुसाबाहेर राहणा-या समाजाला नवी दिशा देण्याचे काम त्यांच्या पत्रकारितेने केले. आत्मविश्वास, स्वाभिमान, देशप्रेम, स्वातंत्र्य तसेच मानवी हक्काची जाणीव बहुजनांत निर्माण करण्याचे फार मोठे कार्य डॉ.आंबेडकरांनी वृत्तपत्रातून केले. त्यामुळे नवा विश्वास, नव्या जाणीवा जनतेत निर्माण झाल्या. शिक्षणाचे महत्त्व पटल्याने सारा समाज खडबडून जागा झाला. संघटीत होऊन आपल्या न्याय हक्कासाठी संघर्ष करू लागला. अशा प्रकारची चेतना निर्माण झाली. या पाठीमागे डॉ.आंबेडकरांची प्रेरणा होती.अशा प्रकारे डॉ.आंबेडकरांनी वृत्तपत्राच्या माध्यमातून समाजात जागृती करण्याचे फार मोठे कार्य केले आहे त्यांच्या कार्याला शत शत नमन!

संदर्भ ग्रंथ सूची

- Vasant Moon : B. R. Ambedkar, National Book Trust; First edition (2011)
- धर्मांतर का ? : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुक्तांगण प्रकाशन
- B. R. Ambedkar, Annihilation of Caste, an undelivered speech written in 1936 by B. R. Ambedkar,
<http://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/ambedkar/web/index.html>
(2015)
- हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर , सुगावा प्रकाशन
- Badal Sarkar, Dr. B. R. Ambedkar's theory of State Socialism International Research Journal of Social Sciences, 2, (2013)
- Jaoul Nicolas, Learning the use of Symbolic means: Dalits, Ambedkar statues and the state in U.P., Contributions to Indian Sociology, 40(2), 175-207
- S. Anand (Ed.), Annihilation of Caste: The annotated critical edition – B.R. Ambedkar – Introduced with the essay 'The Doctor and the Saint' by Arundhati Roy, Navayana Publishers, New Delhi, 44 (2014)
- Rajasekhar Vundru, 'The other Father', Outlook (Weekly), Independence Day Special, 20 August, 2012, (2012)
- Annihilation Of Caste With A Reply To Mahatma Gandhi : Dr. Babasaheb Ambedkar : Bhalchandra Mungekar
- [https://mr.wikipedia.org/wiki/yeeyeemeensye_Deeyes\[keaj](https://mr.wikipedia.org/wiki/yeeyeemeensye_Deeyes[keaj)
- http://marathi.webdunia.com/article/marathi-current-news/essay-on-dr-babasaheb-ambedkar-117041100029_1.html

- <https://www.bharatdarshan.co.nz/magazine/article/child/170/ambedkar-biography.html>
- <http://ganesh-suryavanshi.blogspot.in/2012/08/drbabasaheb-ambedkar.html>
- <http://www.beedlive.com/newsdetail?cat=Madhyam&id=2046&news>
- Dr. Babsaheb Ambedkar writings and Speeches Vol- 19, Maharashtra Shasan Prakashan Mandal

वृत्तपत्रसृष्टी आजची आणि पत्रकारिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची

- प्रा. डॉ. धनराज खानोरकर

मराठी विभागप्रमुख

नेवजाबाई हितकारिणी महाविद्यालय,

ब्रह्मपुरी. जि -चंद्रपूर 441206

'अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य'ही आज प्रत्येकाची मुलभूत गरज आहे. व्यक्ती व्यक्त होतो म्हणजे काय करतो, तर तो आपल्या मनातील भावभावना, प्रश्न, विचार, विखार, गरजा शब्दांच्या माध्यमातून दुस-यासमोर मांडीत असतो. शब्द बोलतात, शब्दांना ताकत येते, शब्दांनी समस्या सुटतात अन् प्रश्न निर्माणही होतात, शब्द ओझे वाहतात, शब्द बोचतात आणि अंतःकरणापर्यंत पोचतातही. हेच शब्द जेव्हा कागदावर उमटतात तेव्हा अनेकांपर्यंत पोचतात. वाचणारा वाचतो, ऐकणारा ऐकतो. यातूनच क्रान्ती होते, शान्ती होते अन् यामाध्यमातून कधीकधी उत्कांतीही होते. जगातील ज्ञान सर्वदूर वाहण्याचे कार्य शब्दच करतात.जगातील घटना, समस्या, माहिती, विचार, घडामोडी, उपाय, परिस्थिती, सद्यस्थिती शब्दांच्या माध्यमातून मांडून लोकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी वृत्तपत्रांचा जन्म झाला. ही वृत्तपत्रे लोकशाहीची खरी ताकत ठरली.

आजची वृत्तपत्रसृष्टी :

आजघडीस अनेक नियतकालिके,मासिके,त्रैमासिक,साप्ताहिक, दैनिक वर्तमानपत्र निघत आहेत.ही निघणारा नियतकालिके, वृत्तपत्रे जगाची कानाकोप-यातील माहिती सर्वदूर पोहचविण्याचे कार्य करतांना दिसतात. घडलेल्या घटनेवर लागलिच संपादकीय लेख लिहणे, घटना बरोबर चित्रित करून योग्य माहिती पुरविणे आणि त्याचा पाठलाग करून घटनेची कारणमिमांसा पुढे आणणे इ. कामे या क्षेत्रातल्या जिकरीच्या माणसाला करावी लागतात . तसे पाहिले तर हे क्षेत्र जिकरीचे आणि जबाबदारीचे राहिले आहे. अन्याय करणा-या गुन्हेगारांची गुन्हेगारी चव्हाट्यावर तडजोड न करता आणली तर फार मोठे संकट ओढावून जीवितहानी झाल्याची कित्येक उदाहरणे देता येतील. मागे गौरी लंकेश यांना आपला जीव गमवावा लागल्याची बातमी अलीकडची म्हणून या घटनेचा उल्लेख करता येईल.

काही का असेना, मला या क्षेत्रात करिअर करायचं आहे,म्हणून आवडीने आलो! म्हणणा-यांची संख्या वाढली आहे. चिंता हिच आहे की, ज्यांना धडगतीचे भाषेचे ज्ञान नाही, बरोबर घटना टीपता येत नाही, व्याकरणाच्या बाबतीत शून्य आहेत, शब्दांचा साठा नाही, अनुभव अल्प आहे,' टेबल न्यूज ' म्हणजे आयती मिळालेली बातमी पाठवून समाधान मागणारे, धाक दाखवून दहशत निर्माण करणारे, चिरीमिरी घेऊन व्यवसाय करणारे, स्वतःच्या स्वार्थासाठी

वृत्तपत्राचा वापर करणारे, ओली किंवा सुखी पार्टी खाऊन बातमीतून पाप लपविणारे, राज न् दिन वनवन हिंडून पैसे वसूल करणारे, साहेबांनी सांगितलेल्याच बातम्या उमटविणारे, राजकिय क्षेत्राशी सलगगी करून पैसे उखडणारे, केवळ नकारघंटा वाजवून नेहमीच उलटसुलट लिहित या माध्यमातून वचपा काढणारे, शुभवार्ता कधिही न उमटविता शुभवर्तमानाला अशुभ करणारे, घटनेचा फक्त अंदाज बांधून अंदाजी बातमी उमटविणारे,अल्पवयीन ,अज्ञानी, दूरदृष्टी नसणारी पत्रकारिता करणा-या पत्रकारांच्या संख्येत सतत वाढ होते आहे. ही क्षेत्रात काळीमाच निर्माण करित असतात. मी स्वतः गेल्या एक तपाहून अधिक काळापासून पत्रकारिता करतो आहे. एक छंद म्हणूनही आणि एक व्रत म्हणूनही ! रूची असेल तर आपण त्याच्यात भिणतो ना, प्रश्न नावडीचा, आवडीचा असला तरी तो जबाबदारीने सोडविला तर एक ना एक दिवस जग कदर करते. कुणी म्हणेल की, मला या क्षेत्रात भरपूर अनुभव आहे, त्यामुळे त्यातलं सारं कळते,समजते ! हे काहीअंशी बरे, पण मनुष्य शेवटपर्यंत अधुराच असते. आपण आजन्म त्या क्षेत्रातील विद्यार्थी म्हणून काम केले तर पुनःपुन्हा आपण परिपक्व होत जातो. 'कुणी नाही हटके न् मध्येमध्ये मटके ' असा आपला हिशेब असेल तर आपल्याला त्या क्षेत्रात अर्जुन होता येणार नाही.या क्षेत्रातील अनुभवाची अनुभूती मोठी चमत्कारिक आहे.लहानसान पोरंबारंही आज पत्रकारिता करतांना दिसतात. पेपरची 'एजन्सी ' त्याच्याकडेच अन् पत्रकारही तोच. बरं काही ग्रामीण भागात एक नाही, दोन नाही, तीनचार वृत्तपत्रांचा एकच बातमीदार असल्याची उदाहरणे आहेत. जिल्हाप्रतिनिधी, उपसंपादकाला तो बातमी पूरवितो मग झाले,असे शेंबडे,कोंबडे खाणारे अन् स्वतःला महान पत्रकार म्हणविणारे भरपूर आहेत. हे 'व्रत 'म्हणून या क्षेत्रात येत नाही तर धंदा म्हणून या महत्त्वाच्या क्षेत्राकडे बघतात. आजच्या घडीला कितीतरी असे मलिदा खाणारे चिल्लीपिल्ली या क्षेत्राला बदनाम करित आहेत. ही सल नेहमीच राहणार काय? , आणि चांगल्या व्रतस्थ पत्रकारांना याचा नाहक त्रास होणार काय? या समस्या निकाली लागणार की नाही? असे नाना प्रश्न आवासून आज उभे आहेत. ही राजहंसी वाटचाल अजिबात नाही, समाधानकारकही नाही तर असमाधानी ,अस्वस्थ करणारी ही चिंता आहे. आपण म्हणतो वाढ झाली ,पण ही वाढ बुरशीसमान आहे आणि एखाद्या पदार्थाला बुरशी लागणे म्हणजे वाढ नव्हे तो त्या पदार्थाचा पर्यायाने लय आहे. आपल्याला वाढीपेक्षा विकासाची आस आहे, परंतु दुर्दैवाने काही चूकीची माणसे या क्षेत्रात घुसल्यामुळे सतत -हासच होतांनाचे चित्र मोठे भयावह आहे.

वृत्तपत्रसृष्टीने आज पृष्ठरूप धारण केले असले तरी प्रत्येकच वृत्तपत्र आपले स्वच्छ आणि स्पष्टरूप दाखवितो असे नाही.हव्यासापोटी,आपली पोळी शेकण्यासाठी, राजकारण करण्यासाठी, सरकारवर दबाव आणण्यासाठीही काहींनी वृत्तपत्र काढल्याचे दिसते.म्हणूनच दै.सामना वृत्तपत्राच्या दिनांक 25फरवरी2018 च्या' रोखठोक ' सदराखाली मा. संजय राऊतांनी

'324मराठी वृत्तपत्रांचा मृत्यूलेख ' या शीर्षकाखाली लिहले आहे, "जिल्हास्तरीय अनेक वर्तमानपत्रे व नियतकालिके ही पत्रकारिता कमी व'ब्लॅकमेलिंग'चे प्रकार जास्त करतात, असा आरोप नेहमीच केला जातो. मग स्वतःस मोठी समजणारी व राज्यस्तरावरिल वृत्तपत्रे व त्यांचे मालक हेच मोठ्या पातळीवर करीत आहेत व पुन्हा राज्यकत्यांच्या मांडीला मांडी लावून ते बसवले जातात खाण घोटाळ्यापासून बँक घोटाळ्यापर्यंत अडकलेले अनेक लोक आज वृत्तपत्रे व इलेक्ट्रॉनिक मीडियाचे मालक आहेत व त्यांच्याही वृत्तपत्रांना सरकारी जाहिरातीचा मलिदा प्रमाणात मिळत आहे. यातील अनेक मालक व पत्रकार राजकिय पक्षांचे बोट धरून संसद व विधानसभेत पोहचले आहेत ही सर्व मोठी वृत्तपत्रे आज सत्ताधारी पक्षांना हवी आहेत. पण छोट्या वृत्तपत्रांना त्यांना मारायचे आहे. 'केसरी ' , 'दर्पण ' , 'सुधारक ' या वर्तमानपत्रांचा वारसा सांगणारा हा महाराष्ट्र आहे. त्यामुळे वृत्तपत्रे व नियतकालिके टिकवून ठेवणे गरजेचे आहे. "1 मोठ्या प्राण्यांनी छोट्यांना गिळून नष्ट करावे असलाच हा प्रकार म्हणावा लागेल. काहीही असले तरी आजही लोकांना सकाळी वृत्तपत्र वाचनाची जी सवय लागली आहे, ती अबाधित आहे. वृत्तपत्र छोटे असो की ते मोठे, तो समाजाचा आरसा म्हणून टिकवून ठेवणे गरजेचे आहे.

शब्दाचे धन नाही तर अर्थधन असणा-यांचा भरणा अलिकडे या क्षेत्रात वाढते आहे. सरळसरळ हा आता व्यवसाय झाल्याचे निदर्शनास येत आहे. आजचा मिडीया भांडवलदारांच्या हातात, राजकारण्यांच्या उशाशी झोपतो आहे, अशी जी टीकेच्या कारल्याची झोड उडवली जाते, ती उगाच नव्हे! खरंतर 'पत्रकारीता' हा लोकशाहीचा चौथा स्तंभ. अन्यायाच्या विरुद्ध आवाज उठविणे, दीनदुःखितांसाठी लेखणी झिजविणे, मुक्यांना वाचा फोडणे आणि समाजहित लक्षात घेत माणसं जोडणे, ही कार्ये पत्रकारांचे. परंतु आज माणसं इतकी निडर झाली आहेत की त्यांना ना लेखणीची भिती वाटते ना आपल्या चुकीच्या कामाचा डर. ती आपल्या आतल्या पध्दतीनं काम करीत असतात. लिहणारा लिहतो न् पाहणारा पाहतो, छापणारा छापतो तरी त्याच्यावर काही परिणाम होत नाही. कधीकधी छापणा-याचं झापलं जातं किंवा पुढं छापायचं नाही म्हणून थोडीफार चिरीमिरी वाटली जाते, असेही प्रकार यात आता जोर धरत आहेत.

वृत्तपत्र : समाजाचा आरसा

तसे पाहिले तर पत्रकारिता हा समाजाचा आरसा आहे. जे आहे तसे प्रतिबिंब पडायला पाहिजे. समाजातील सर्ववर्गांपर्यंत आपल्या लेखनीचा प्रकाश जो पाडतो , तो खरा पत्रकार. ज्याच्या लिहण्यात अंधार आहे तो प्रकाश पाडू शकणार नाही. आणि आपण प्रकाशाचे झाड होऊ , असेही त्याला वाटणार नाही. लेखनीत इतकी ताकत असते, की लेखनीच्या जोरावर असाध्य बाबी साध्य करता येतात. 'तिरंगा' चित्रपटातील 'कलमवाली बाई ' म्हणूनच अनेकांच्या चर्चेचा विषय बनून

जाते.कलम बहादुरांनी नुसते मलम लावता कामा नये तर तर आपल्या लेखनीच्या जोरावर मोर होऊन प्रश्नांच्या तळाशी जाऊन भिडावे,तेव्हा त्याचा परिणाम म्हणून काही ना काही हाती येईल.

समाज म्हंटल की,साजिक प्रश्न,बांधिलकी ,भांडणतंटे, हेवेदावे अशा अनेकानेक भन्नाट भानगडी आल्या.ब-यावाईटाचे प्रतिबिंब वृत्तपत्रांत उमटते,त्यामुळे गैरमार्गाला आळा बसविण्यासाठी ही पत्रे महत्वाचे कार्य करतात.कोणत्याही घटनेचे मार्मिक विश्लेषण करून अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविला जातो.याबाबतीत बाबासाहेबांची भूमिका प्रखर बंडखोरीची होती.त्यामुळे बाबासाहेबांची पत्रे वार्तापत्रे नाही तर विचारपत्रे वाटतात.

वृत्तपत्रांनी महाराष्ट्र घडविला, ही थोर परंपरा सांगतांना आपली मान उंचावते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपासून, आचार्य अत्रे, प्रा. ना. सी.फडके,परांजपे ,माडखोलकर अलिकडील मधुकर भावेपर्यंत, प्रकाश पोहरे, मदन धनकर, सुरेश व्दादशीवार, गजानन जानभोर यांच्यापर्यंतचे या क्षेत्रातील सिध्दहस्त लेखनकार्य सांभाळणारी मंडळी वाचकांच्या चांगली स्मरणात आहेत. यांनी समाजातील मर्मबंधी विषयांना स्पर्श करून न्याय देण्याचे काम केले आहे.शेतकरी नेते प्रकाश पोहरेचा रवीवारीय 'दै.देशोन्नती'मधिल संवाद पुरवणीतील 'प्रहार ' सदर वाचकांच्या पसंतीस उतरली आहेत. लोकमतचे उपसंपादक गजानन जानभोर संपादकीय पानावर लिहतात, तेव्हा त्या लेखाची गरिमा अनेक दिवसापर्यंत वाचकांच्या मननपटलावरून हटत नाही, व्दादशीवारांची लेखणीही अशीच बहरलेली असते. या सर्व लेखांतून, अग्रलेखांतून समाजातील वाचक घटकाला प्रेरणा मिळते, चालना मिळते, समाजाचे वैचारिक भरणपोषण होत असते.

'वृत्तपत्र'समाजमन घडविण्याचे प्रभावी माध्यम आहे,यामुळे पत्रकारांच्या लेखनात समाजमनाची स्पंदने उमटायला हवी. लेखनी सखी समजून आपल्या लेखनशैलीला बहर येणे,लेखनीची ताकत वाढविणे, कमीत कमी शब्दांत जास्तीत जास्त सजग माहितीचा भांडार सहजपणे वाचकापर्यंत पोहचविणे अतिशय महत्वाचे आहे. शेवटी पत्रकारिता, हे लोकप्रबोधनाचे प्रवाही माध्यम आहे, हे आपण पक्के ध्यानात घेतले पाहिजे.

पत्रकारिता : लोकप्रबोधनाचे माध्यम :

पत्रकारिता हे खरं तर समाजप्रबोधनाचे साधन.माध्यमांच्या माध्यमातून समाजमन,लोकसमूहाचे लोकप्रबोधन झाले पाहिजे कारण, " प्रबोधन हे आधुनिक युगाचे मानचिन्ह होय.पश्चिमी संस्कृतीबरोबर ते हिंदूस्थानात आलेआणि या देशात प्रचंड असे विचारमंथन झाले.एतद्देशीय जीवन घुसळून निघाले.नवी जडणघडण होऊ लागली.समाजाची नव्याने बांधणी होऊ लागली.मानवी प्रतिष्ठा,व्यक्तिस्वातंत्र्य , दास्यमुक्ती , विग्याननिष्ठा,लोकशाहीतत्वे अशा मूल्यांची जाणीव रूजू लागली." 23अशा प्रबोधन युगाला सुरुवात झाली.परिवर्तन,जनजागण,व्यक्तिठसा समाजमनावर बिंबविण्यात मराठी वृत्तपत्रांचा बहूमोल वाटा राहिलेला आहे. बाळशास्त्री जांभेकरांनी हा पहिला

प्रयत्न एकाेनिसाव्या शतकात केला. लोकहितवादी,आगरकर,लो.टिळक,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर,आचार्य अत्रे,ना.सी.फडके,ग.ज्य.माडखोलकरांपासून अलिकडील मधुकर भावे,सुरेश द्वादशिवार,मदन धनकर,ल.ज्य.जोशी,श्याम पेटकर,गजानन जानभोर,प्रकाश पोहरे,श्रीपाद अपराजीत ,देवेंद्र गावंडे असे कितीतरी नावे महाराष्ट्रात आदराने घेता येतील.यांच्या लेखीने सर्वसामान्यांचे आत्मभान जागे केल्याची उदाहरणे जागोजागी आहेत.अनेक समस्या निकाली लावण्यासाठी यांची लेखणी सतत झिजत राहिली. लिहण्यात ताकत असेल तर भलेबू-यांना धडकी भरल्याशिवाय राहत नाही.आपला जरब किंवा वचक निर्माण करण्याकरिता तसे लेखनकौशल्य पत्रकारांकडे असावे लागते,परंतु साधी बातमीही लिहता येत नाही असे स्वतःला पत्रकार समजून या उत्तुंग प्रकारालाच बदनाम करण्याचा प्रकार मनस्ताप आणणारा आहे. शुध्दलेखन अशुध्द असणे,-ह्रस्वदीर्घाचे भाण नसणे,चूकीच्या पध्दतीने बातमी लिहणे,योग्य संकलन न करणे,पेड न्यूजसाठी झटणे,व्ययक्तिक दुश्मनी ओढवून घेणे,तस्कर-मवाल्यांच्या हवाली होऊन चिरीमिरी मिरविणे,फक्त पोटभरू व्यवसाय म्हणून पत्रकारितेकडे पाहणे अशा नाना भानगडींनी पछाडलेल्या पत्रकारांच्या झुंजी आज जागोजागी बघायला मिळतात.त्यामुळे पत्रकारांना अनेक वेळा मार खावा लागतो,पळ काढावे लागते,अपमान सहन करावा लागतो, पैशासाठी वाटेल ते करणारी पत्रकारांच्या या नव्या पीढीला काजी लागली नाही तर भविष्यात पत्रकारितेला फार वाईट दिवस येतील,हे भाकित खरे ठरू नये म्हणून प्रत्येक पत्रकाराने खोलाचा आणि मोलाचा विचार करणे अत्यावश्यक आहे.तसे पाहिले तर, " वृत्तपत्र हे आधुनिक विकासाचे आणि लोकशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम होय.इंग्रजी राजवटीमुळे वृत्तपत्र या देशात आले आणि विचार व मतप्रतिपादनाचे अमोघ शस्त्र बनले ----- आपल्या देशात आणि महाराष्ट्रात वृत्तपत्र हे एक सामर्थ्य , एक शक्ती कालपरत्वे कशी बनत गेली हे शोधणे अत्यंत महत्वाचे आहे.मानवी जीवनाला सक्रियतेचा अर्थ देणारे वृत्तपत्र हे एकापरिने ग्यानशस्त्रच आहे.समाजाच्या विकासाबरोबर जेव्हा जीवन आणि ग्यान याविषयीच्या कल्पना विस्तृत होतात तेव्हा कला , इतिहास , धर्म, वाडःमय, समाज, संस्कृती यासंबंधीचे ग्यान जाणून घेण्यासाठी ' वृत्तपत्र ' हे महत्वाचे साधन ठरते."3जनक्षोभनिर्मितीसोबतच जनसंवाद करण्यात वर्तमानपत्रे मोलाची भूमिका बजावतात.पहिले दलित पत्रकार म्हणून गोपाळबाबा वलंगकर यांची नोंद डॉ.गंगाधर पानतावणेनी ' पत्रकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ' या ग्रंथात करून ठेवली आहे.23 ऑक्टो.1886 साली 'विटाळविध्वंसन ' नावाची पुस्तिका पूर्ण केली. याबाबतीत त्यांनी अस्पृशांवर झालेल्या अन्यायावर आपल्या लेखनीतून प्रहार केला.

पत्रकारितेची भूमिका आणि बाजू :

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत, 'भावी उन्नती व तिचे खरे मार्ग यांच्या ख-या स्वरूपाची चर्चा होण्यास वर्तमानपत्रासारखी अन्य भूमीच नाही' .लो.टिळक म्हणत, ' अंधा-या राजी गस्तवाल्याचे

किंवा मुनिसिपालिटीच्या कंदिलाचे जे काम तेच वृत्तपत्रांनी आपले काम समजले पाहिजे.' बाबासाहेबांची पत्रकारिती बहूश्रुत होती.समाजबांधवासाठीचा त्यांचा सल्ला लाखमोलाचा होता.31 मे 1936 ला मुंबईच्या अस्पृश्य परिषदेत त्यांनी जे भाषण केले ते अतिशय प्रेरणादायी आहे.ते सांगतात, " तुम्ही दिव्याप्रमाणे स्वयंप्रकाशित व्हा.पृथ्वीप्रमाणे परप्रकाशित राहू नका.स्वतःवरच विश्वास ठेवा.दुस-या कोण्याच्या अंकित होऊ नका.सत्याला धरून रहा व दुस-या कुणाला शरण जाऊ नका.तुम्हीच आपले आधार व्हा.स्वतःच्या बुद्धिला शरण जा.दुस-या कोणाचाही उपदेश ऐकू नका.दुस-या कुणालाही वश होऊ नका.सत्याचा आधार घ्या.सत्यालाच शरण जा."4 बाबासाहेबांची पत्रकारिता याच सत्याच्या न्यायाने चालली वगाजली.सत्याची कास धरून आपल्या लेखनीने त्यांनी भल्याभल्यांना गारद केले.यामुळे समाजात विष कालविणा-या नारदांचा पर्दाफाश करण्यात बाबासाहेब यशस्वी ठरलेत.

पत्रकारिता : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची :

बाबासाहेबांच्या पत्रकारितेची कारकीर्द 1920 साली सुरू झाली.31 जाने.1920 ला त्यांनी पहिले मुखपत्र 'मुकनायक' पाक्षिक सुरू केले.संस्थापक बाबासाहेब तर संपादकाची धुरा विदर्भवासी पांडुरंग नंदराम भटकर यांच्याकडे होती.यात अग्रलेख बाबासाहेबांनी लिहिले.या लेखात बाबासाहेब लोकमहर्णीचा व लोकवाक् प्रचाराचा उपयोग हमखास करीत.अर्थवाही शब्दरचना आणि ठोस मनाला भिडणारी लेखनशैली यामुळे मुकनायक गाजले.मुकनायकाने मुक्याला वाचा फोडली , निराधाराला आधार मिळाला,विचाराला चालना मिळाली.पुढे आपले अपुरे राहिलेले शिक्षण पूर्ण करण्यात बाबासाहेब परदेशात गेले.आर्थिकबाजू ढासळली .मुकनायक बंद पडले.04 नोव्हें.1927 महाडच्या चवदार तळ्याच्या पार्श्वभूमीवर दुसरे पाक्षिक म्हणजे ' बहिष्कृत भारत ' बाबासाहेबांनी काढले.महाडच्या चवदार तळ्याचा धर्मसंगराच्या संदर्भात विपूल लेखन बाबासाहेबांनी करून लढा जिंकला.नंतरच्या काळात 29 जून 1928 ला ' समता ' , 24 नोव्हें.1930 रोजी ' जनता ' व पुढे ' प्रबुध्द भारत ' असे आवश्यकतेनुसार त्यांनी वृत्तपत्रे काढली. बाबासाहेबांची प्रखर बुद्धिमत्ता ,अजोड युक्तिवाद,नेटकी व नेमकी भूमिका आणि विचारसौर्य यामुळे पत्रकार बाबासाहेब मोठे वाटतात.आपल्या समाजाचा करंटेपणा हा की , इतकी ताकतीची पत्रकारीता करूनही बाबासाहेबांना तथाकथित पत्रकारांनी ' पत्रकार डॉ.आंबेडकर ' म्हणून कधी गौरव केला नाही.त्यांचा पत्रकार म्हणून निर्देश न करणे , त्यांच्या पत्रकारीतेचे मूल्यमापन न करणे हा सरळसरळ बाबासाहेबांवर केलेला अन्याय आहे.खरं पाहिले तर डॉ.गंगाधर पानतावणे म्हणतात त्याप्रमाणे , " मराठीतील कोणत्याही एका वृत्तपत्राला जी बाब करता आली नाही ती डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी घडविली .,ती म्हणजे अस्पृश्य समाजाला त्यांनी आपल्या लेखनीने विचारप्रवृत्त ,कर्तव्यसन्मुख आणि अंतर्मुख बनविले.एवढेच नाही, तरस्वतःच्या समाजापलिकडे पाहण्याच्या दृष्टीचा परिचयही त्यांनी

आपल्या लेखनीने घडविला ." 5 हे त्रिकालबाधित सत्य आहे. ही सत्यसत्यता आज आपण मान्य करत जरी असलो तरी त्यांच्या काळात त्यांना पत्रकार म्हणून मानाचे पान न मिळाल्यामुळे एक बराच मोठा भाग थिटा राहिल्याचे जाणवते.

पत्रकारिता : एक धकाधकीचे साहित्य :

धकाधकीचे साहित्य म्हणजे पत्रकारिता, ही बाजू प्रत्येक पत्रकाराने समजून घ्यावे.शब्दांशी खेळणारा हा प्रकार असल्यामुळे अगणित शब्दभांडाराचा धनी पत्रकार असावा लागतो.बातमी असो की घटना,चिंतन असो ललित लेख,वार्तापत्र असो की वार्ता ,संपादकिय असो की वाचकप्रिय अशा कुठल्याही लेखनासाठी लागते ते शब्दसामर्थे. आणि वेळ कमी असल्यामुळे लवकरात लवकर योग्य व नेटका खेळ त्याला करावा लागतो.म्हणूनच पत्रकारिता हे अँ-यागै-याचे काम नव्हे असे बोलले जाते.इंथ कमितकमी शब्दांत जास्त बोलावे लागते अन् अनेक मुद्द्यांना शिताफिने तोलावे लागते.शेवटी हे सतीचं वाण आहे,लिखाणात मन असावा तेव्हा तुम्हांला जन मानेल.शब्दांचा विखार होणार नाही म्हणून शब्दांना व्यसन लाऊन ते वापरावे लागता. शीर्षक डोळ्यात भरणारे असेल तर वाचक बातमी वाचणार ! दम नसेल तर तो नेम धरणार नाही.वाचकांनी नावाने अन् गावाने नाही तर तुमच्या लेखनाने तुम्हांला आंळखले पाहिजे.अनुभवाने शहाणपणा येतो म्हणतात पण 'अनुभव मोठा पण शब्दांचा तोटा ' असेही अनेकांच्या बाबतीत दिसते.रूपया कमाविण्यासाठीचा हा व्यवसाय नाही किंवा रिकामपणाचे चाळे म्हणून हे फाजिलपण नाही तर तो एक जातकुळीचा छंद आहे.

झुंजार पत्रकार : डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर :

कवी जसा जन्मावा लागतो तसा पत्रकारही आकाराला यावा लागतो.दोघेही शब्दगंगेच्या तीरावरून चालतात.कवी कल्पनेने इमले उभे करतो तसा पत्रकार आपल्या प्रतिभेने त्या त्या बातमीत रंग भरतो.कवितेत कवी जसा उतरतो तसा बातमीत पत्रकार उतरला पाहिजे.दोघांनाही अब्ज शब्द खूणावतात ,बोलावतात जो तो आपल्या कुवतीनुसार शब्दांना फुलांसारखा झेलतो.ज्याला बांधनी जमली तो सफल होतो,ज्याला जमली नाही तो विफल होतो. त्यामुळे पत्रकार हा धकाधकीची साहित्यनिर्मिती करणारा साहित्यकारच असतो. साहित्यात जसे जीवनजाणीवांचे प्रतिबिंब तसे वर्तमानपत्रांत समाजमनाचा रंग उमटतोच.म्हणूनच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लेखनशैलीविषयी प्रा.अरुण कांबळे गौरवोद् गार काढतात , " डॉ.आंबेडकरांनी मराठीतून केलेले लेखन केवळ मराठी साहित्य संस्कृतीचे नव्हे., तर मानव्यधिष्ठित विश्वसाहित्य - संस्कृतीचे भूषण आहे."6 बाबासाहेब हे असे पत्रकार होते की,त्यांच्यात विचारवंत,विश्लेषक,समाजसुधारक,लोकशिक्षक ,सत्याग्रही,नेतृत्वशिल , आत्मप्रत्ययी असे सारी गुणग्राहकता धरून त्यांची पत्रकारिता आकाराला आली होती.एका झुंजार पत्रकारीतेने सामान्य अडविल्यांचे एक युग घडविले, हे विसरता कामा नये.

आज लोकशाहीत वृत्तपत्रांना अनन्यसाधारण महत्व आहे.पत्रकारितेत आमूलाग्र बदल झाले असले तरी बाबासाहेबांच्या काळात त्यांच्या पत्रांनी ,त्यांच्या लेखनीने अन्यायाला वाचा फोडण्याचेच महत्तकार्य केले ,हे विसरता येत नाही. " डॉ.बाबासाहेबांची पत्रे धुमकेतूसारखी होती.ती अल्पकाळ जगली पण प्रखर प्रकाश होऊनच .डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अर्थशास्त्रज्ञ होते पण त्यांना आपल्या वृत्तपत्रांचे अर्थशास्त्र कधीच जुळविता आले नाही वृत्तपत्र जगविण्यासाठी त्यांच्याकडे कधीच अर्थ - ओघ नव्हता वृत्तपत्राची तांत्रिक बाजूसुद्धा भक्कम नव्हती. अन्य वृत्तपत्रांतील संपादकिय विभाग किंवा अन्य विभागासारखी श्रीमंती नव्हती.मात्र चोवीस चोवीस रकाने लिहणारे बाबासाहेबांचे हात, दलितांच्या नवसृष्टीचे रचनाकार होते. "7 या लेखनक्रीडेने दीनदलितांत आत्मभाण निर्माण करून 'मुकनायकांना बोलायला लावले.या' बहिष्कृत भारता'तील जीवनाला प्रकाश दिला.समाजात 'समते'ची वात पेटविली.त्यांनी 'जनते'ला महत्तम मानून 'प्रबुध्द भारत 'उभारणीसाठी इतिहास रचला.

पत्रकारिता : आजची आणि उद्याची :

आज ब-यावाईट घटनांचा घट,चांगलेवाईट प्रसंगाची माहिती,समाजकारण,राजकारण,अर्थकारणांची माहिती आज माध्यमांच्या माध्यमांतून जेव्हाच्या तेव्हा ईलेक्ट्रानिक मिडियातून मिळते.प्रिन्ट मिडियातून ती उमटते. त्याचे परिणाम समाचमनाच्या मनःपटलावर जे उमटायचे ते उमटतात.जाहिरातीचा भागामुळे कधीकधी घटना मोठी असूनही छोटी होते.पहिल्या पानावर बाटा चप्पलची रोजची जाहिरात पाहून मग वाचक संपादकाशी तावातावाने बोलतो,"काय हो?रोज आंम्ही गरम चहाच्या कपासोबत बाटाची चप्पलच बघायची काय ?" जाहिरातीच्या भस्मासूरामुळे असे बोलणेही खाण्याची वेळ आता या स्पर्धा पत्रकारितेच्या युगात आलेली आहे. कागद महाग,छापण्याचा खर्च मोठा त्यामुळे या व्यवसायात तोटा होऊ नये म्हणून जाहिरात तंत्राचा जन्म झाला.हे तंत्र आता इतके मानगूठीवर बसले की आता प्रत्येक अंक जाहिरातीशिवाय अन् हरेक पत्रकार जाहिरात कोट्याशिवाय थिटा आहे.'बातम्या कमी पण जाहिरातीची हमी' असणा-यांचे दिवस सोनियाचे आहेत.या अतिरेकीच्या प्रकारातूनच पेड न्यूज राक्षसाचा जन्म झाला.या राक्षसाने अनेकांची पत्रकारिताही संपुष्टात आणली.अतिरेकी वापराने असे सतत कपूर जाळणे चालू राहिल तर धोक्याचा कंदिल दिसायला वेळ लागणार नाही.

शहरी पत्रकारिता व ग्रामीण पत्रकारिता अनेकानेक आगळीवेगळी आहे. शहरी पत्रकाराला जो मान अन् शान मिळते ती ग्रामीण पत्रकाराला मिळेलच असे नाही.शहरात साधनांची सुविधा अन् शिकलेला समूह राहत असल्यामुळे तो सतत पत्रकाराकडे पाहत असतो,हे खेड्यात होत नाही कारण अडाणी,अल्पशिक्षिताला पत्रकाराशी घेणं की देणं नसते.आपला पेपरात फोटो आला तर तो उडया मारतो नाही तर तो अनेक दिवस पेपरकडेही पाहत नाही.जरी खेडी डिजिटल झाली असली

तरी फिजिकल डिजिटल व्हायला बराच अवधी बाकी आहे.ग्रामीण भागात पत्रकारिता करणे,हे एक आव्हानच ! समूह लहान असल्यामुळे बातम्यांची वाणवा.खमंग बातमी छापली तर घरावर गोटे येण्याची भीती.कुठे घटना घडली तर साधनसुविधेचा अभाव,जाहिरातींचा तुटवडा अशा अनेक समस्यांना ग्रामीण पत्रकाराला सामोरे जावे लागते.उद्याच्या काळात हा 'प्रिन्ट मिडिया 'ला धोक्याचा कंदिल दिसणार आहे, याचे कारण म्हणजे आज पत्रकार हा व्यवसायी झाला.अन्यायाला वाचा फोडण्याऐवजी तो जाहिरातीच्या साच्यामध्येच जास्त लटकलेला असतो. एक गोष्ट आपण लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की , जिथे फाजिल धंदे आले तिथे अकलेच्या कांद्याचा वास कमी होतो. आजच्या स्पर्धेच्या युगात वर्तमानपत्रांची संख्या वाढित आहे.वाचकांना विचारचारा देणारेच पत्र टीकणार असल्यामुळेआणि त्यातल्या त्यात पत्रप्रपंच्यासाठी लागणा-या सा-या गोष्टीवर महागाईचे मोहर उठल्यामुळे मोठी आव्हाने छोट्या पत्रांसमोर निर्माण झाली आहेत.तरीपण वृत्तपत्रांचे महत्व अबाधित आहे , ते रहावे आणि पत्रकारितेलाआणखी चांगले दिवस यावे ,यासाठी लाख शुभेच्छा !

संदर्भग्रंथ सूची

- 1.राऊत संजय: दै. सामना(उत्सव)' रोखठोक 'सदर , 324 मराठी वृत्तपत्रांचा मृत्यूलेख , मुंबई,दिनांक 25फरवरी 2018
2. पानतावणे गंगाधर : पत्रकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, प्रतिमा प्रकाशन,पुणे.प्र.आ.1987,पुष्ठा क्र.11
3. पानतावणे गंगाधर :पत्रकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर,प्रतिमा प्रकाशन,पुणे.द्वि.आ.1996,पुष्ठा क्र.14
4. कांबळे प्रेमनाथ :श्रद्धांजली,राजगुरू प्रकाशन, नागपूर.1976,पुष्ठा क्र.22-23
- 5.पानतावणे गंगाधर : पत्रकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर,प्रतिमा प्रकाशन पुणे,प्र.आ.1987,पुष्ठा क्र.382
- 6.कांबळे अरुण :युगप्रवर्तक डॉ.आंबेडकर,प्रबुद्ध प्रकाशन,सोलापूर.2006,पुष्ठा क्र.41
- 7.पानतावणे गंगाधर : पत्रकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, प्रतिमा प्रकाशन पुणे,प्र.आ.1987,पुष्ठा क्र.381

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का संवैधानिक दृष्टिकोण

प्रा. डॉ. रविंद्रनाथ माधव पाटील

हिन्दी विभागाध्यक्ष

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय तुकूम चंद्रपुर

सारांश

भारत रत्न बाबासाहेब आंबेडकर भारत के संविधान निर्माता हैं। वे संसार के प्रमुख विद्वानों में पहचाने जाते हैं। इनके समय भारत में जातिवाद पर आधारित भेदभाव, पक्षपात, छुआछूत, जघन्य अत्याचार, सभी प्रकार का अन्याय आदि चरमसिमा पर था। बाबासाहेब ने अपने जीवन में जो भोगा, जातिवाद से उत्पन्न पीड़ा को सहा शायद ही संसार के किसी व्यक्ति ने सहा होगा। बाबासाहेब सम्पूर्ण जीवनभरमानव समाज की समस्याओं के प्रति सजग रहे। अनेक अनुभव एवं चिंतन ने इनके मन में सृष्टि के सभी मानव, प्राणी और प्रकृति के प्रति कल्याणकारी निरंतर अनुकरणिय आवश्यक सुधारों के विचारों को जन्म दिया। जिसके सही क्रियान्वयन से सभी मानवों का, भौतिक और प्राकृतिक जगत का कल्याण और समग्र विकास संभव है। इनके प्रकाशीत भाषण खण्ड, संविधान सभा के भाषण, भारतीय संविधान में सम्मिलित बातें, जीवन और कार्य ही मेरे विचार स्रोत हैं। बाबासाहेब आंबेडकर का संवैधानिक दृष्टिकोण है जिसका विवेचन करना विवेचित विषय के लिए समिचिन लगता है।

संपूर्ण संविधान का सार संविधान की उद्देशिका में समाया हुआ है, ऐसा जान पड़ता है। उद्देशिका के शुरुआत में "हम भारत के लोगभारत को एक सम्पूर्ण प्रभुत्वसंपन्न समाजवादी धर्म निरपेक्ष (1976 में संशोधन होनेपर पंथनिरपेक्ष) लोकतन्त्रात्मक गणराज्य बनाने के लिए तथा उसके समस्त नागरिकों को:.....अंतिम वाक्य दृढसंकल्प होकर अपनी इस संविधान सभा में आज तारीख 26.11.1949 ई. (मिति मार्गशीर्ष शुक्ल पक्ष सप्तमी, संवत् दो हजार छह विक्रमी) को एतद्वारा इस संविधान को अंगिकृत, अधिनियमित और आत्मर्पित करते हैं।" 1 उद्देशिका में संविधान के ध्येय और उद्देश्यों का संक्षेप में लेकिन परिपूर्ण वर्णन है। जिसमें संविधान को भारत के लोगों ने प्रभुत्व संपन्न संविधान, सम्पूर्ण प्रभुत्वसंपन्न लोकतांत्रिक गणराज्य बनाने के लिए अधिकृत किया है। भारत के लोगो की सर्वोच्च प्रभुता की घोषणा करता है। संविधान का आधार ही लोगों का प्राधिकार है, राज्य को स्वतंत्र अधिकार है। भारतीय संविधान के अधिन सभी प्राधिकारों का स्रोत भारत के लोग ही हैं।

"भारत के समस्त नागरिकों के लिए सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक न्याय,
विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म और उपासना की स्वतंत्रता,
प्रतिष्ठा और अवसर की समता
प्राप्त कराने के लिए, तथा उन सब में
व्यक्ति की गरिमा और राष्ट्र की
एकता और अखण्डता सुनिश्चित करने वाली बंधुता
बढ़ाने के लिए-----" 2

संवैधानिक ध्येयवाद से भारतीय व्यक्ति नियंत्रित है। संविधान मूलभूत और सार्वभौम है। संविधान लोगों द्वारा लोगों के लिए ही क्रियान्वित होता है। संविधान का सही क्रियान्वयन राज्य, संवैधानिक नैतिकता और लोकतांत्रिक समाज की अधिकतर अपेक्षाएँ पूरी कर सकता है। संविधान के सही क्रियान्वयन से ही मूलभूत अधिकार, मानव अधिकार और स्वतंत्रता प्रत्येक व्यक्ति को मिल सकती है। समाज का प्रत्येक अंग, समाज और संस्था के लिए स्वातंत्र्य, न्याय, शान्ति और मानव का सर्वांगीण विकास के लिए क्रियाशील होना संभव है। मेरे विचार से बाबासाहेब का यही संवैधानिक दृष्टिकोण है। जो मानव केंद्रित है, जिसमें सभी मानवों का कल्याण समाहित है।

बीज संज्ञा **KEY WORDS** आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक न्याय, उद्योगों तथा भूमि का राष्ट्रीयकरण, जनतंत्र को जीवन के संबंधों के मुख्य सिद्धान्त के रूप में अपनाया उसके प्रति सच्चा, वफादार रहकर जनतंत्र को लगातार क्रियान्वित रखना, सुरक्षित रखना, मानव और प्रकृति के कल्याण के लिए उसमें समय-समय पर न्यायोचित सुधार करना।

पृष्ठभूमि/प्रस्तावना **Introduction** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का संवैधानिक दृष्टिकोण इस विषय का विवेचन करने पर ब्रिटिश कालिन शासन की शुरुआत और उनके सभी शासन अधिनियम, उनके सुधार, उनकी संवैधानिक धाराएँ, उनका शासन

तंत्र आदि देखना जरूरी लगता है, क्योंकि भारतीय जातिव्यवस्था, सामाजिक परिवेश, दमनकारी अंग्रेजी शासन तंत्र आदि के अत्याचारी, अन्यायकारी बहोत ही बुरे अनुभवों से विकसित और देशी-विदेशी गुरुओं और संतों के मानव कल्याणकारी ज्ञान द्वारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का संवैधानिक दृष्टिकोण विकसित हुआ है।

सन 1858 में ब्रिटिश सम्राट ने भारत की प्रभुसत्ता ईस्ट इंडिया कंपनी से लेकर ब्रिटेन की सरकार द्वारा सीधे शासन चलाने के लिए भारत के शासन का पहला कानून "भारत शासन अधिनियम, 1858" बनाया। इसमें सम्राट के संपूर्ण नियंत्रण का सिद्धान्त प्रमुख था। भारत देश के प्रशासन में भारतीय जनता का कोई स्थान नहीं था। 3 "भारतीय परिषद अधिनियम 1861" जिसमें गैरसरकारी सदस्य भी सम्मिलित किए गए। 4 "भारतीय परिषद अधिनियम 1892" गैर सरकारी सदस्य चैम्बर ऑफ कॉमर्स और प्रान्तीय विधान परिषद द्वारा नामनिर्देशित होने लगे। परिषद को राजस्व और व्यय के वार्षिक कथन अर्थात् बजट पर विचार विमर्श करने की और कार्यपाकि से प्रश्न पूछने की शक्ति दी गई। 5 "मोरले-मिंटो सुधार और भारतीय परिषद अधिनियम-1909" द्वारा प्रातिनिधिक और निर्वाचित तत्व का समावेश करने का पहला प्रयत्न किया गया। इसमें पहली बार मुस्लिम समुदाय के लिए पृथक प्रतिनिधित्व उपलब्ध किया गया था। 6 "भारत शासन अधिनियम 1915" (5 और 6 जार्ज पंचम अध्याय 51) में पूर्ववर्ती भारत शासन अधिनियमों को समेकित करना, एक ही अधिनियम में समाविष्ट किए गए। 7 "मांटैग्यू चेम्सफोर्ड प्रतिवेदन और भारत शासन अधिनियम 1919" वास्तव में यह संशोधनकारी अधिनियम था किन्तु संशोधनों द्वारा विद्यमान पद्धति में महत्वपूर्ण परिवर्तन किए गए। परिवर्तन और सुधार भारत के जनता की आकांक्षाओं की पूर्ती नहीं कर सकें और गांधीजी के नतृत्व में ब्रिटिश साम्राज्य के बाहर असहयोग के माध्यम से स्वराज्य प्राप्ति के लिए आन्दोलन प्रारम्भ हुआ। 8 "1927 में कानूनी आयोग" सुधार की लगातार मांग और असहयोग आंदोलन के उत्पन्न स्थिति के कारण। भारत शासन अधिनियम 1919 की धारा 84 क में उपबन्धित बातों को लेकर इस आयोग को अधिनियम के कार्यकारण की जांच करके उस पर अपना प्रतिवेदन देना था। आयोग के अध्यक्ष सर जान साइमन ने 1930 में अपना प्रतिवेदन दिया। 9 किसी विशिष्ट जाती समूह के प्रतिभारतीय जातीयवादी और विदेशीयों द्वारा भेदभावपूर्ण पर्वानुभवों के कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने मानव अधिकार और सभी जातियों के लोगों के प्रतिनिधित्व प्राप्ति के लिए अपनी लड़ाई और आंदोलन की शुरुआत की। और साइमन कमिशन के आगे अपना बयान दिया। जिसमें इनका मानव अधिकार और समाज के सभी वर्गों के लोगों का शासन- प्रशासन में प्रतिनिधित्व का संवैधानिक दृष्टिकोण तारिफे काबिल था जब अन्य लोग ब्रिटिश शासक का असहयोग कर रहे थे।

"शासन अधिनियम 1935" में मुसलमानों के लिए पृथक प्रतिनिधित्व तो था ही सिखों के लिए, युरोपिय लोगों के लिए, ईसाइयों के लिए और एंग्लों इंडियन के लिए भी पृथक प्रतिनिधित्व था। इसके कारण राष्ट्रीय एकता के निर्माण में गम्भीर बाधाएं उपस्थित हुईं। 10 जो संविधान सभा अविभाजित भारत के लिए निर्वाचित की गई जिसकी पहली बैठक 9 दिसंबर 1946 को हुई। 3 जून 1947 की योजना के अधिन विभाजन के परिणामस्वरूप पाकिस्तान के लिए एक पृथक संविधान सभा गठित की गई। 26 नवंबर 1949 को अंतिम रूप से पारित संविधान पर हस्ताक्षर किए गए और 26 जनवरी 1950 को संविधान लागू हुआ। 11

इस प्रकार हम देखते हैं कि ब्रिटिश शासन ने भारत में शासन करने के लिए अनेक अधिनियम, प्रस्ताव और कानून पास किए। इन सब में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने ब्रिटिश शासकों को देश स्वतंत्रता और लगातार भारतीय जातिव्यवस्था के कारण दबे-कुचले लोगों के न्याय, संवैधानिक अधिकार, मानव अधिकार के लिए चार्टर, पिटिशन अर्थात् नागरिकों की सनद देकर बताते रहें की इनके मानव अधिकार और मूलभूत अधिकार इन्हें मिलने चाहिए। आप अन्य समुदायों के लिए अनेक सूविधाएँ, आरक्षण और अधिकार दे रहें हो। आपके आने के पहले और आने के बाद भी इनपर अनेक प्रकार के अन्याय अत्याचार और अमानवीय व्यवहार हो रहें हैं इन्हें भी मानव के समान जीने के अधिकार और सहूलियत आप दो। यह इनका संवैधानिक अधिकार है। आप के जाने के बाद इस व्यवस्था में इन्हें यह अधिकार मिलेंगे ही इसकी कोई शाश्वती नहीं। साथ ही भारतीय जातिवादी व्यवस्था के ठेकेदारों से भेदभाव के विरुद्ध संघर्ष करते रहें। सामाजिक सुधार के लिए संघर्ष निरंतर जारी रखा। और यह सारा संघर्षरूपी आंदोलन संवैधानिक मार्ग से था। इस संघर्ष में इनका मानवतावादी संवैधानिक दृष्टिकोण ही दिखाई देता है। जो सबके हित में है। ऐसा मेरा मानना है।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने भारतीय जातिव्यवस्था से संघर्ष करते हुए मानवतावादी एवं संवैधानिक दृष्टिकोण अपनाया: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी ने दलित्स का पहला आर्गनाइजेशन "बहिष्कृत हितकारिणी सभा " 1924 में महाराष्ट्र के अंदर निर्माण किया। जिस सभा का ब्रिद वाक्य था, शिक्षित बनो, संघर्ष करो, और संघटीत हो। Educate! Egitate!!

Organise!!! 12 इसमें डॉ. बाबासाहब का दृष्टिकोण यह था कि समाज के दब-कूचले लोगों का विकास को। शिक्षा के इस सिद्धान्त को उन्होंने अपने गुरु महात्मा जोतिबा फुले से लिया और भारतीय संविधान में सम्मिलित किया। 1927 में महाड सत्याग्रह की शुरुआत की। मार्च और दिसंबर में दो फेजेस में चरणों में महाड सत्याग्रह हुआ। 13 यह सत्याग्रह पीने के पानी के लिए था। जिस तालाब में जानवर बैठे रहते थे पानी पीते थे उस तालाब का पानी पीने के लिए महार समाज के अछूत समाज के लोगों को मनाही थी। पानी प्राकृतिक संपत्ति हैं। जिसपर सभी मानवों का अधिकार है लेकिन हिन्दू जातिय अधार्मिक व्यवस्था में मानव अधिकार भी अछूतों को नहीं मिलता था। इस आंदोलन में डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी ने मानव अधिकार की बात की। क्योंकि यहा अपने ही देश में अपने ही लोगों द्वारा अपने ही समाज के कुछ व्यक्तियों को मानविय प्रकृतिदत्त अधिकारों से वंचित रखा जा रहा था। हिन्दू धर्म के नाम पर जानवरों जैसा बर्ताव उनसे किया जा रहा था। इसिलिए अपने अनुभव और ज्ञान से आंदोलन द्वारा अपने संवैधानिक अधिकारों की मांग ब्रिटीशों के समक्ष की। यह मानवतावादी और संवैधानिक दृष्टिकोण दिखाई देता हैं। 3 मार्च 1930 को कालाराम मंदीर प्रवेश का आंदोलन शुरू किया। 14 इसमें डॉ. आंबेडकरजी का मंदीर प्रवेश उद्देश नहीं था। मंदीर में प्रवेश मिलने पर कालाराम के दर्शन होने पर पूजा अर्चना करने पर अछूतों का कभी भी किसीभी प्रकार का कोई भला होने वाला नहीं था। यह बात बाबासाहब को पक्की पता थी। यह समानता के अधिकार की बात थी अगर हम हिन्दू हैं तो हमे हिन्दूओं को जो अधिकार हे वह हमें भी मिलने चाहिए। वह भी भारतीय ह तो हमे भारतीय नागरिक होने का समानता का अधिकार मिलना चाहिए। अस्पृश्यता की वजह से सामाजिक बहिष्कार हिन्दू समाज द्वारा बहोत बडी मात्रा मे निरंतर होते रहता है। इस प्रकार हम देखते हैं कि मानव अधिकार ही अस्पृश्य समाज को नहीं था। हिन्दू सामाजिक व्यवस्था में एक मानव के समान अपना जीवनयापन भी नहीं कर सकते थे। मूलभूत सूविधा रोटी, कपडा, मकान, शिक्षा, रोजगार और स्वास्थ्य भी इस सामाजिक व्यवस्था मे अस्पृश्यों को नहीं मिलती थी। जो अधिकार ब्रिटीश सरकार अन्य समुदायों को देती थी लेकिन अस्पृश्यों की तरफ इनका ध्या नहीं जाता था। इसलिए डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर अपने समाज के लिए एक मानव के लिए मानव अधिकार की बात करते थे। इस प्रकार का संवैधानिक दृष्टिकोण बाबासाहब आंबेडकरजी का था। 1932 का पूना पैक्ट जो हुआ उसमें अछूत समाज के चार बड़े लॉसेस किये— पहला उन्होंने हमारा राजनीतिक लॉस किया। दूसरा हमारा संविधानिक लॉस किया। तिसरा हमारा धार्मिक लॉस किया और चौथा हमारा पुणा पैक्ट से पार्टीशन ऑफ इंडिया भी किया। यह अभी लेटेस्ट फायडिंग है। 15 पूना पैक्ट द्वारा अछूतों को अर्थात डिस्प्रेस्ड क्लासेस को स्वतंत्र मतदार संघ और डबल वोट्स का अधिकार मिला। “स्वतंत्र मतदार संघ मे क्या होता है? आपका आदमी है आप उसको वोट करोगे। जनरल आदमी वोट नहीं कर सकता और बाजू में जो जनरल कान्स्टिट्यूयन्सी है उसमें बाकी लोग भी वोट कर रहे और आप भी वोट कर रहे। डबल वोट्स चूमत विल्जु टवजमे इसमें क्या होता? बडी महत्वपूर्ण बात दो चीजे होती इसमें एक तो ये चीज होती इसमें कि हमारे सच्चे रिप्रेजेन्टेटिव जीतते और सच्चे रिप्रेजेन्टेटिव ना जीतने से क्या लॉसेस हुये थे आप देखिए। मुस्लिम लीग को मुसलमानों को देश में 439 सेपरेट इलेक्टोलेट्स थे। जब 1946 का इलेक्शन हुआ तो 1946 के इलेक्शन में 80 मंबर पार्लियामेंट मुसलमानों के चुनकर जाते थे। ये मुसलमानों में 80 मंबर पार्लमेन्ट में, युनियनिस्ट पार्टी एक सीट जीती। मुसलमानों की कोई एक लोकल पार्टी थी वह एक सीट जीती। मुस्लिम लीग 73 सीट्स जीती और कॉंग्रेस केवल 4 सीटें जीती। इसी इलेक्शन मे शेडयुल कास्ट फेडरेशन के 31 मंबर पार्लियामेंट में गये। उस 31 में से युनियनिस्ट पार्टी का 1 मंबर जीता, शेडयुलकास्ट फेडरेशन 1 सीट जीता और कॉंग्रेस 28 मंबर पार्लियामेंट जीता। 16 डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी ने अपने समाज के लिए और अन्य लोगों के लिए जो संवैधानिक अधिकारों की मांग की और उन्हे संविधान में सम्मिलित किया इसमें किसी अन्य के प्रति व्देश भावना और वैमनस्य नहीं रखा। अपनी सारी लडाई आंबेडकरजी ने संवैधानिक मार्ग से लडी और अपने जीवनकाल में ही उसे पूरा किया। और बुद्ध के विचारों के अनुरूप बहुजन हिताय ! बहुजन सुखाय !! के मार्ग का अनुसरण जीवनभर किया।

ब्रिटीश शासन मे कार्य करते हुए भी उनसे संघर्ष करके मानवतावाद एवं सही न्याय का संवैधानिक दृष्टिकोण: डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ब्रिटीश सरकार को लगातार अछूतों के विकास के संबंध में अपने विचारों द्वारा अवगत करते रहते थे। अपने भाषण और अन्य आंदोलन द्वारा बाबासाहब यह सुधार और विकास का कार्य करते रहते थे। जैसे “सरकारी कचे-यातून वरिष्ठपदी लायक अशा अस्पृश्यांची नेमणूक व्हावी अशी डॉ. आंबेडकरांची सरकारपूढे सतत मागणी सुरु ठेवली होती.” 17 महिलाओं के गर्भावस्था मे उन्हे सवेतन छूट्टी दी जाए, यह सुविधा देशहित की है। इसमें डॉ. बाबासाहब का सभी महिलाओं के प्रति कल्याण और विकास का दृष्टिकोण दिखाई देता है। जैसे “प्रत्येक मातेला प्रसूतिपूर्वकाळात आणि प्रसुतिनंतरच्याकाळात काही

ठराविक काळपर्यंत विश्रांती मिळणे हे राष्ट्राच्या दृष्टीने हिताचे आहे. असे मी मानतो. हे विधेयक तर त्याच तत्वावर आधारलेले आहे. त्याठायी होणारा व्यय सरकारने सोसावा. तथापि तत्कालीन परिस्थितीत तो भार मालकवर्गानेच सोसावा. कारण स्त्री-कामगार नोकरीस ठेवणे मालकवर्गास फायदेशीर पडते.”¹⁸ महार वनत में सुधार का विधेयक विधिमंडल के सामने रखा की इन कामों में महार समाज के लोगों को दिनरात गुलामों के समान काम करना पड़ता है। बदले में इन्हें वतन के नाम से जमीन का छोटा सा तुकड़ा और महिने में दो आने से लेकर 1 रुपये तक वेतन दिया जाता था। जिनके कारण इनके जीवन में नैराशा की भावना भावना घर कर रही थी यह स्वाभिमान शून्य होने के कगार पर थे और आलसी हो रहे थे। यह विधेयक बाबासाहब ने 1928 में विधिमंडल के सामने रखा। विधेयक का उद्देश्य 1874 के महार वतन के कानून में सुधार संबंधी था। 19 1930 नवंबर में गोलमेज परिषद के सामने डॉ. बाबासाहब ने अपने विचार बिना किसी डर के ब्रिटीश शासक और उस समय के तथाकथित भारतीय समाज के ठेकेदारों के सामने रखे। आंबेडकरजी ने कहा भारत में आज भी ऐसे लोग हैं जिन लोगों की दशा गुलामों से भी बदतर है। इन अछूतों के जैसे अनेक लोगों की समस्याओं को परिषद के सामने रखा। और कहा ही भारत के ऐसे दलीत लोगों की मांग है, कि भारत की शासन लोगोंने लोगों के लिए चलाये जानेवाला लोगोका शासन चाहिए। आंबेडकरजी ने यह भी कहा की दलीत लोगो की यह जो दयनीय दशा हुई इसके लिए ब्रिटीश शासन ही जिम्मेदार है। ब्रिटीश आने के पहले इनकी हालत दयनीय थी। जिसमें आज भी कुछ सुधार नहीं हुआ। ब्रिटीश आने के पहले भी अछूतों को देहातों में कुओंपर पानी भरने की मनाई थी। ब्रिटीश शासन ने आज भी यह अधिकार अछूतों को नहीं दिया। ब्रिटीश शासन आने के पहले हमें मंदीर में प्रवेश करने की बंदी थी। आज भी है। ब्रिटीश आने के पहले हमें पोलिसदल में नौकरी नहीं मिलती थी। आज भी नहीं मिलती। ब्रिटीश आने के पहले हमें सेना में नौकरी मिलती थी। आज नहीं मिलती। अगर ब्रिटीश शासन आने के सौ साल बाद भी अछूतों का यह हाल है, तो ऐसी सरकार हमारे किस काम की। 20 ऐसे अनेक सवाल डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी ने परिषद में रखे जिसके पिछे इनका अछूतों के प्रति समानता और न्याय, मानवता के प्रति संवैधानिक दृष्टिकोण ही है। अनेक उदाहरणोंद्वारा यह बताया जा सकता है कि डॉ. बाबासाहब आंबेडकर का संवैधानिक दृष्टिकोण सभी मानवों के लिए समान था। इसमें किसी के लिए भी छूट नहीं थी।

संविधान में सम्मिलित डॉ. बाबासाहब आंबेडकर का संवैधानिक दृष्टिकोण: डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजी का संवैधानिक दृष्टिकोण अनेक प्रकार से विस्तृत रूप में संविधान में सम्मिलित है जिसे संक्षिप्त में रखना ही समिचिन लगता है। जैसे-नागरिकता-संविधान के अनुच्छेद 5 से 8 के अधीन संविधान के प्रारम्भ में लिखा है, कि वे व्यक्ति जो 26 जनवरी 1950 को भारत के नागरिक बन गए। 21

विभेद का प्रतिषेध- अनुच्छेद 15 (1) केवल धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग या जन्मस्थान के आधार पर विभेद या प्रतिषेध करता है। 22 संविधान के भाग 3 के उपबन्ध में मूल अधिकार लेखबद्ध किए गए हैं। जिसे सात समूहों में वर्गीकृत किया गया है। 1. समता का अधिकार, 2. विशिष्ट स्वातंत्र अधिकार, 3.

शोषण के विरुद्ध अधिकार, 4. धर्म की स्वतंत्रता का अधिकार, 5. संस्कृति और शिक्षा का अधिकार, 6. संपत्ति का अधिकार, और 7. संविधानिक उपचारों का अधिकार। 23 अनुच्छेद 14

विधि के समक्ष समता और विधियों का समान संरक्षण 24 अनुच्छेद 17 **अस्पृश्यता का अंत**—“इस अनुच्छेद के अंतर्गत ‘अस्पृश्यता’ का अंत किया जाता है और उसका किसी भी रूप में आचरण निषिद्ध किया जाता है। ‘अस्पृश्यता’ से उपजी किसी निर्यासता को लागू करना अपराध होगा जो विधि के अनुसार दण्डनिय होगा।”²⁵ अनुच्छेद 19 **छह स्वतंत्रताएँ**—अनुच्छेद 19 (1) में सात स्वातंत्रताएँ थी किन्तु उनमें से एम अर्थात् ; चर्च 110 “सम्पत्ति के अर्जन, धारण और व्यय का अधिकार” संविधान (44 वां संशोधन) अधिनियम, 1978 द्वारा निकाल दिया गया है। 1. वाक् स्वातंत्र और अभिव्यक्ति स्वातंत्र, 2. संमेलन स्वातंत्र, 3. संगम का स्वातंत्र, 4. संचरण का स्वातंत्र, 5. निवास करने और बस जाने का स्वातंत्र्य, 7. वृत्ति, उपजिविका, व्यापार या कारबार करने का स्वातंत्र। 26

अनुच्छेद 22 के खंड (1) और (2) में मनमानी गिरफ्तारी और निरोध के विरुद्ध प्रक्रियात्मक रक्षोपायों का उपबंध किया गया है। 27 **अनुच्छेद 23: शोषण के विरुद्ध अधिकार**—(1) मानव का दुर्व्यापार और बेगार तथा इसी प्रकार का अन्य बलात्क्रम प्रतिषिद्ध किया जाता है और इस उपबंध का कोई भी उल्लंघन अपराध होगा जो विधि के अनुसार दण्डनिय होगा। (2) इस अनुच्छेद की कोई बात, राज्य को सार्वजनिक प्रयोजनों के लिए अनिवार्य सेवा अधिरोपित करनेसे निवारित नहीं करेगी। ऐसी

सेवा अधिरोपित करने में राज्य केवल धर्म, मूलवंश, जाति या वर्ग इनमें से किसी के आधार पर कोई विभेद नहीं करेगा।²⁸ अनुच्छेद 25 से 28 अंतःकरण की और धर्म के अबाध रूप से मानने, आचरण और प्रचार करने की स्वतंत्रता।—संविधान के अधीन भारत पंथनिरपेक्ष राज्य है अर्थात् ऐसा राज्य जो सभी धर्मों के प्रति तटस्थता और निष्पक्षता का भाव रखता है। पंथ निरपेक्ष राज्य इस विचार पर आधारित होता है कि राज्य का विषय केवल व्यक्ति और व्यक्ति के बीच संबंध से है व्यक्ति और ईश्वर के बीच संबंध से नहीं। यह संबंध व्यक्ति के अंतःकरण का विषय है। संविधान के कई उपबंधों द्वारा सभी धर्मों के प्रति निष्पक्षता का दृष्टिकोण सनिश्चित किया गया है। 29 अनुच्छेद 326 के अनुसार निर्वाचन वयस्क मताधिकार के आधार पर होंगे। प्रत्येक व्यक्ति जो भारत का नागरिक है औ 18 वर्ष के कम आयु नहीं है निर्वाचन में मत देने का हकदार है। 30 अनुच्छेद 340—अनुसूचित जातियों के अतिरिक्त भी कुछ पिछड़े वर्ग के लोग हैं। संविधान में पिछड़े वर्गों की दशाओं के अन्वेषण के लिए आयोग की नियुक्ति के बारे में उपबन्ध है। 1953 में ; काका साहेब कालेलकर की अध्यक्षता में द्व एक आयोग की नियुक्ति की गई थी। उस आयोग को कुछ कार्य सौंपे गए थे। आयोग ने अपनी रिपोर्ट सरकार को 1955 में दी किंतु आयोग ने अपनी सिफारिश में जे परिक्षण बताएं थे सरकार को वे बहुत अस्पष्ट और अव्यवहारिक प्रतीत हुए। अतएवं राज्य सरकारों को यह अधिकार दिया गया कि वे उनके द्वारा बनाई गई सूची के अनुसार ऐसे वर्गों की सहायता करें। जिसे आज अन्य पिछड़ा वर्ग ओबिसी कहा जाता है। 31 अनुच्छेद 341—342—संविधान ने साम्प्रदायिक आधार पर प्रतिनिधित्व को समाप्त कर दिया है। भारत के निवासियों में से पिछड़े वर्ग को आगे लाने के लिए कुछ रक्षोपाय किए। जिससे देश का समग्र विकास हो सकें। यह उपबंध सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक न्याय के उस आश्वासन को पूरा करता है। संविधान की उद्देशिका में पिछड़े वर्गों के बहुत बड़े अनुभाग को अनुसूचित जाति और अनुसूचित जनजातियों के रूप में विनिर्दिष्ट किया गया। संविधान में अनुसूचित जातियों और अनुसूचित जनजातियों की कोई परिभाषा नहीं है किन्तु राष्ट्रपति को यह शक्ति दी गई है कि वह प्रत्येक राज्य के राज्यपाल से परामर्श करके एक सूची बनाएं। संसद इस सूची का पुनरीक्षण कर सकती है। 32 भारतीय संविधान में सभी के लिए प्राथमिक शिक्षा विनामूल्य और आवश्यक रूप में देने का प्रावधान लाना चाहते थे। साथ ही दबे-कूचले लोगों को शासन-प्रशासन में मुख्य प्रवाह में लाना चाहते थे। राज्य निजी उद्यम (Private Enterprise) पर प्रत्येक द्वार बन्द किए बगैर, समाज की आर्थिक-व्यवस्था ऐसी करें जिससे अधिक से अधिक उत्पादन बढ़ें और उत्पादित धन का समान वितरण हो। 33 इसके लिए संसदीय जनतंत्र के साथ संवैधानिक राज्य-समाजवाद चाहते थे। यह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी का संवैधानिक दृष्टिकोण था।

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी के जीवन और कार्य द्वारा यह स्पष्ट होता है, कि मानव ही जनसमूह, सभी धर्म और राजनीति का आधारस्तंभ और केंद्रबिन्दु है। मानव ही अपना आदि व अंत स्वयं है। कोई भी उसका स्वामी अथवा मालिक नहीं। कोई उसका भाग्यविधाता नहीं। चालक अथवा पालनकर्ता नहीं। इसीलिए मानव को एक अच्छा मानव बनाना, उसका सर्वांगिन विकास करना, सुख-शांति से एक-दूसरे से मिल-जुलकर रहना और अपने साथ ही अन्य प्राणी, धरती और प्रकृति का संरक्षण और संवर्धन करना ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी का विचार था। संकट का मूकाबला नये रास्ते खोज कर किया जा सकता है। यदि नये रास्त और नये तरीके न खोजे जाएं तो समाज पतन की ओर जाने लगता है। इन्होंने कभी स्त्री-पुरुष में भेद नहीं माना सबको समान माना जैसे समान काम और समान वेतन यह इनका सिद्धांत था। समय नया मार्ग सुझा सकता है। किन्तु ठीक मार्ग पर चलना यह काम तो मानव अर्थात् स्त्री-पुरुष दोनों को ही करना है। मानव को बुद्धिमान, सदाचारी, शूरवीर, संयमी और मैत्रीपूर्ण बनाना ही इनका संवैधानिक दृष्टिकोण था जिसे इन्होंने संविधान में सम्मिलित करने का भरकस प्रयास किया जिसमें वे कुछ हद तक सफल भी रहे। क्यों कि इन्हे इनके विचारों का संविधान नहीं बनाने दिया गया। ऐसा विचारकों का कहना है। अंत में इन्होंने 1951 में सरकार की विदेश नीति में सुधार न होने के कारण, महिलाओं के हित का हिन्दू कोड बिल नेहरू सरकार द्वारा लागू न करने के कारण और तय करने के बाद भी प्लानिंग कमिटी में नहीं लेने के कारण कानून मंत्री पद से त्याग पत्र दे दिया। पद से भी ज्यादा देश और देश के लोगों का हित महत्वपूर्ण मानने वाले आंबेडकरजी थे। जिससे इनके जीवन और कार्य द्वारा सबका आज, कल और हमेशा के लिए मानव प्राणी और सृष्टि का कल्याण करने वाला सच्चा देशहितवादी संवैधानिक दृष्टिकोण ही दिखाई देता है।। ऐसा मेरा दृढ विश्वास है।

संदर्भ—1,2 भारत का संविधान 3 पृष्ठ 3, 4 पृष्ठ 4,5 पृष्ठ 5, 6 पृष्ठ 5, 7 पृष्ठ 5, 8 पृष्ठ 6,7,8,8 पृष्ठ कं. 9,9 पृष्ठ 9, 10 पृष्ठ कं. 9,10,11,12 , 11 पृष्ठ 15 से 20, भारत का संविधान एक परिचय, 11वें संस्करण आचार्य डॉ. दुर्गा दास बसु Lexis

Nexis प्रकाशक पुनर्मुद्रन अक्टुबर 2016. 12 पृष्ठ क्रं. 6, 13 पृष्ठ 6, 14 पृष्ठ 13, 15 पृष्ठ क्रं. 15, 16 पृष्ठ क्रं. 23,24
सक्सेस ऑफ आंबेडकरीज्म धी. विजय मानकर नेशनल आर्गनाइजर, एम्बस के भाषण खण्ड, प्रकाशक: ब्ल्यू वर्ल्ड सीरीज,
नागपुर, भारत 2014 17 पृष्ठ 115, 18 पृष्ठ 116, 19 पृष्ठ 116, 20 पृष्ठ 159,160 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखक धनजय
कीर पॉप्युलर प्रकाशन मंबई. प्रकाशन वर्ष 1976 मराठी भाषा
21 पृष्ठ 91, 22 पृष्ठ 95, 23 पृष्ठ 104 और 105, 24 पृष्ठ 107, 25 पृष्ठ 122, 26 पृष्ठ 124 और 125, 27 पृष्ठ 142, 28
पृष्ठ 146,29 पृष्ठ 147,30 पृष्ठ 475, 31 पृष्ठ 487, 32 पृष्ठ 484, भारत का संविधान एक परिचय डॉ. दुर्गा दास बसु 11 वॉ
संस्करण LexisNexis प्रकाशन 2016. 33 पृष्ठ 30 States and Minorities Dr. B-R-Ambedka-r

हिंदु कोड बिलातील सुधारणा

प्रा. वर्षा अ तिडके(शनिवार)

ग्रंथपाल

फुले आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क

गडचिरोली

सार (Abstract) :

स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापीत होण्यासाठी, स्त्रियांना त्यांचे हक्क आणि अधिकार देण्यासाठी, त्यांना गुलामितून मुक्त करण्यासाठी हिंदु कोड बिलामध्ये तशा तरतुदी केल्यात. भारताच्या एकात्मतेच्या दृष्टीने हिंदु कायद्यात सर्व प्रकारची इष्ट सुधारणा झाली पाहिजे अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सहितीकरण करून सर्व हिंदुंना एकच कायदा लागू करावा व त्यात हिंदु स्त्रियांना समान हक्क देण्यात यावे विवाह, वारसा हक्क, स्त्रियांना समान अधिकार, घटस्फोट इत्यादी बाबी या हिंदु कोड बिलामध्ये समाविष्ट करण्यात आल्यात. अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदु कोड बिल मांडून विशेषतः हिंदु महिलांवर फार मोठे उपकार केले आहेत.

भारतीय प्रजासत्ताकाचा पाया हा भारतीय संविधान आहे. जगाच्या पाठीवर मोठे संविधान म्हणून भारतीय संविधानाचा नावलौकीक आहे. हे संविधान विस्तृत होण्यासाठी घटनाकारांनी या देशातील दुर्बल, उपेक्षित दलित, मागासवर्गीय, आदिवासी आदिसह महिलांसाठी मुलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून या घटकांना सक्षम बनविण्यासाठी त्यात विस्तृत तरतुदी केल्या आहेत. त्यामुळे हे संविधान अधिक विस्तृत होऊन लोकशाहीमुल्यो जोपासण्यास कारणीभूत ठरले आहे. त्यावरून यासर्व तरतुदींचा वापर करूनच स्त्रियांना संधी किंवा अधिकार देण्याची गरज पडेल असहे वाटले नव्हते. ज्या देशात महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या विभूतींनी स्त्री शिक्षण व विकासाचा जो पाया रचला त्यामुळे स्त्रियांना कायद्याशिवाय सवलती, अधिकार आणि दर्जा प्राप्त होईल.

डॉ. बाबासाहेबांचे हिंदू कोड बिल :

भारताच्या एकात्मतेच्या दृष्टीने हिंदु कायद्यात सर्व प्रकारची इष्ट सुधारणा झाली पाहिजे अशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सरकारकडे मागणी केली होती. याचा विचार करून सरकारने १९४२ साली “दी हिंदु कोड बिल कमिटी” नेमली. सर्व हिंदु कायद्यांचे सहितीकरण करून सर्व हिंदुंना एकच कायदा लागू करावा व त्यात हिंदु स्त्रियांना समान हक्क देण्यात यावे हे या समितीचे कार्य होते. दी हिंदु कोड बिल कमिटीने वारसा हक्क व विवाह यासंबंधी विस्तृत प्रश्नावली तयार करून सुधारकांची, जिर्णमतवाद्यांची व स्त्री संस्थांची मते जाणून घेण्यासाठी पाठविल्यात. त्यांच्याकडेन जे अभिप्राय आणि सुचना आल्यात त्या सर्वांचा विचार करून समितीने कायद्याचा एक मसुदा तयार केला. हा मसूदा १९४३ साली तयार झाला. वारसा हक्क व विवाह या संबंधी दोन विधेयके मध्यवर्ती कायदेमंडळात मांडण्यात आलीत. या देन्ही विधेयकांवर सनातनी हिंदुंनी कडाडून हल्ला केला. त्यामुळे तेव्हा ती विधेयके मंजूर झाली नाहीत.

१९४४ साली सरकारने दी हिंदु लॉ कमिटीचे पुनरुज्जीवन व हिंदु कायद्याचे सहितीकरण करण्याचे काम तिला दिले. सदर कमिटीचे अध्यक्ष सर बेनेगल नरसिंगराव यांना करण्यात आले. ही कमिटी राव कमिटी म्हणून ओळखल्या गेली. सदर कमिटीने हिंदू कायद्याचा मसूदा तयार केला. तोच हिंदू कोड बिल म्हणून प्रसिध्द करण्यात आला. सदर विधेयकाविरूद्ध सनातन्यांनी पुन्हा चळवळ सुरू केली. भारत स्वतंत्र होण्यापुर्वी म्हणजे ११ एप्रिल १९४७ ला जोगेंद्रनाथ मंडल यांनी हिंदु कोड बिलाचा मसुदा पुन्हा मंत्रीमंडळात मांडला. परंतु त्याचा विचार नंतर स्वतंत्र भारताच्या कायदेमंडळात व्हावा म्हणून ते तसेच ठेवण्यात आले. ९ एप्रिल १९४८ रोजी डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली सिलेक्ट कमिटी नेमली. १२ आगष्ट १९४८ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हे बिल नव्या स्वरूपात सादर केले. परंतु विरोधकांनी यावेळेसही प्रखर विरोध केला. २६ जानेवारी १९५० ला भारत प्रजासत्ताक झाला. भारतीय घटनेने दिलेले समान संधी उपभोगायला भारतातील नागरीक समान पातळीवर असायला हवेत. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पंडीत जवाहरलाल नेहरूंना सांगितले. तसेच भारताची एकात्मता व स्वातंत्र्य अबाधित राहावे म्हणून हिंदू कोड बिलाची आवश्यकता त्यांना समजावून सांगितली. पंडीत नेहरूंनी हे बिल पारीत करून घेण्याची घेणणा केली.

पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी १०/०८/१९५१ ला हिंदु कोड बिलाला लोकांचा विरोध असल्यामुळे घाई करू नये असे काँग्रेस पक्षाच्या बैठकीत ठरले आहे असे डॉ. आंबेडकरांना सांगितले. तेव्हा २७ सप्टेंबर १९५१ ला डॉ. बाबासाहेबांनी पं जवाहरलाल नेहरूंना पत्र पाठवून कायदे मंत्री पदाचा राजीनामा सादर केला. शेवटी बिलाचे निरनिराळे भाग करून आणि त्यात फेरफार करून नविन चार कायदे मंजूर करण्यात आले. ते म्हणजे १) दी हिंदु मॅरिज ॲक्ट १९५५, २) दी हिंदु सक्सेशन ॲक्ट १९५६, ३) दी हिंदु मायनॅरीटी अँड गार्डियनशिप ॲक्ट १९५६ आणि ४) दी हिंदु अँडॉप्शन अँड मेन्टेनेन्स ॲक्ट १९५६ हे कायदे करण्यात आले. दुसरे कायदे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कायदेमंत्रिपदाचा राजीनामा दिल्यानंतरच्या काळात करण्यात आले. पहिल्या कायद्यात हिंदू शब्दाची व्याख्या हिंदू, बौद्ध, जैन व शिख अशि करण्यात आलेली आहे.

हिंदु कोड बिलातील सुधारण

१) विवाह व दत्तक :

जुन्या हिंदु कायद्याप्रमाणे विवाह करणे किंवा दत्तक घेणे हे त्या त्या जातीपुरतेच मर्यादीत होते. जर एका जातीतील पुरुषाने दुसऱ्या जातीतील स्त्री सोबत विवाह केला किंवा एका जातीतील व्यक्तीने दुसऱ्या जातीतील मुलाला दत्तक घेतले तर तो विवाह किंवा दत्तक घेणे हिंदु कायद्याप्रमाणे रद्द समजण्यात येत असे. अशा तऱ्हेने हिंदू समाज व कायदा हे दोन्ही जातीवरच अधिष्ठीत होते. ही गोष्ट हिंदु कोड बिलात अमान्य करण्यात आली आहे. हिंदु कोड बिल जातीचे उच्चाटन करणारे होते. त्यामुळे जातीची बंधने शिथील होणार होती.

२) एक पत्नीत्व :

प्रचलीत व प्राचीण हिंदु कायद्या प्रमाणे हिंदुना हव्या तितक्या स्त्रियांशी विवाह करता येत होता. ही बहु पत्नीत्वाची रीत भयंकर क्रूर होती. हिंदु कोड बिलाचे कायद्याल रूपांतर झाल्यानंतर ही पद्धती बंद होणार होती. नविन कायद्याप्रमाणे एका हिंदूस फक्त एकच पत्नी करता येत होती.

३) घटस्फोट :

हिंदु कायद्याप्रमाणे बायको ही नवऱ्याची अर्धांगिनी समजली जात होती. एकदा लग्न केले की, तिला कोणत्याही कारणास्तव विभक्त होता येत नव्हते. हिंदु धर्माप्रमाणे विवाहाच्या गाठी न सुटणाऱ्या मानल्या गेल्या होत्या. एखाद्या स्त्रीचे तिच्या नवऱ्याशी पटत नसेल किंवा एखाद्या व्यक्तीचे त्याच्या पत्नीशी पटत नसेल तरीही त्यांना हिंदु कायद्यानुसार एकत्र राहण्याची सक्ती केली जात असे. परंतु हिंदू कोड बिलात ठरावीक अटीवर नवरा-बायकोस घटस्फोट घेण्याची सवलत देण्यात आली.

४) वारसा हक्क :

हिंदू कोड बिलाप्रमाणे पुर्वजांकडून जी संपत्ती चालत येत होती त्यावर मुला-मुलींना समान अधिकार मिळाला.

५) स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार :

हिंदु धर्मशास्त्रात स्त्रियांना संपत्तीचा अधिकार नव्हता. तिला बक्षीस म्हणून लग्नाच्यावेळेस जी रक्कम किंवा दागीने मिळत तेच तिचे धन म्हणून समजले जात होते. परंतु हिंदू कोड बिलाप्रमाणे वडिलांच्या मिळकतीत मुलांप्रमाणे मुलींनाही योग्य वाटा मिळाला.

अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदु कोड बिल मांडून तत्कालीन सनातन आणि जुन्या विचारसरणीशी जखडलेल्या तसेच आपल्या व्यक्ती स्वातंत्र्य आणि हक्कांपासून फार दुर असलेल्या हिंदुधर्मीयांवर विशेषतः हिंदु महिलांवर फार मोठे उपकार केले आहेत. हिंदु कोड बिल म्हणजे भारतीय स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामाच आहे.

संदर्भ :

१. जधव, रमाकांत. (६/१२/२०१७) महामानव एकदाच जन्माला येतो, लोकसत्ता, २००७
२. जोगळेकर सुधीर. (६/१२/२००८) हिंदु कोड बिल, देशोन्नती, २००८
३. गवई, सुभाष, भारतिय संविधानात्मक तरतुदी आणि वास्तव, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, २००९

स्त्री उत्थानात डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान

प्रा.सतीश एस. कर्णासे

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय,
बल्लारपूर

प्रस्तावणा:-

जो काळ काळाकुट्ट, अंधार पांघरून, युगानुयुगे मौजपणे चालला होता. पण त्याच काळाने स्वतःची कोंडी फोडली आणि खरी चिकीत्सा करणारा एक कुशाग्र बुद्धीचा कुशल कारागीर जन्माला घातला तो कारागीर म्हणजे बोधीसत्त्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. ते एक श्रेष्ठ दर्जाचे विचारवंत, घटनातज्ञ म्हणून सर्व जगाला परिचित आहेत. त्यांच्या कार्याचा केंद्रबिंदू हा माणूस होता. म्हणून या भारतातील शोषित, दलित, पिढीत सर्वांना न्याय मिळावा म्हणून अनेक आंदोलने केली. विचार मांडले म्हणूनच त्यांनी परराष्ट्र धोरण, संरक्षणापासून ते भारताच्या कृषी व्यवसायापर्यंत अगदी अभ्यासपूर्ण व दूरदृष्टीचे विचार मांडले.

डॉ. बाबासाहेब अस्पृश्य जातीत जन्मल्यामुळे जातीय विषमतेच्या अपमानाचे दुःख त्यांनी सोसलेले होते. तेच दुःख या देशातील स्त्रियांच्या देखील वाटायला आलेले आहे. त्यामुळे अनुसूचित जाती-जमाती, भटक्या-विमुक्त जाती व इतर मागासवर्गीय हे सर्व या अपमानाचे बळी आहेत. हे जसे बाबासाहेबांनी जाणले तसेच उच्चवर्णीय स्त्रियांपासून तळागाळातील स्त्रियांपर्यंत सर्व स्त्रिया या व्यवस्थेमुळे शोषित व पीडित आहेत हेही जाणले आणि या सर्वांच्या मुक्तीचा उपाय म्हणजे कायदा होय हे त्यांच्या दूरदर्शी बुद्धीला पटले. तसेच पूर्वीपासूनच स्त्री समस्यांचे आकलन व स्त्री-संख्येचे गणन त्यांनी विचारात घेतले होते. दि. २७/१२/१९२७ च्या महाडच्या सत्याग्रहाच्या वेळेस कोणत्याही पदावर नसताना देखील जवळजवळ पाच हजार स्त्रियांची सभा त्यांनी वेगळी घेतली होती. स्त्रियांमध्ये स्वाभिमान जागवण्याची व प्रबोधनाची भूमिका त्यांनी एकाच वेळेस घेतलेली दिसते. स्त्री पुरुष यांनी मिळून समाजाच्या संसाराच्या अडचणी सोडविल्या पाहिजेत. पुरुषांनीच हे काम आपल्या अंगावर घेतले तर ते पार पाडण्यास त्यांना फार अवधी लागेल. परंतु तेच काम स्त्रियांनी जर अंगावर घेतले, तर त्यांना त्या कामात त्यांना लवकर यश प्राप्त होईल. असे माझे मत आहे. (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन भाषणे खंड १८, भाग १. पृष्ठ १४३) याच सभेत बाबासाहेबांनी दलित स्त्रियांच्या राहणीबद्दल प्रबोधन केले. मुलामुलींना शिक्षण घेण्यास सांगितले. विशेषतः मुलींच्या शिक्षणावर भर दिला. त्यांच्या या प्रबोधनाचा तात्काळ परिणाम दिसून आला. सभेवरून परतताना स्त्रियांच्या वस्त्र नेसण्याच्या पध्दतीत बदल झालेला होता.

दि. २० जुलै १९४२ साली नागपूरला दलित स्त्रियांची परिषद आयोजित करण्यात आली होती. त्या सभेत २०-२५ हजार स्त्रिया उपस्थित पाहून बाबासाहेबांना आनंद झाला. ते म्हणाले 'स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरून एखाद्या समाजाची प्रगती मी मोजत असतो. याच भाषणात त्यांनी लग्नाच्या मुलीसाठी दिलेला आदेश दिसतो. लग्न झालेल्या मुलीने पतीची मैत्रिण म्हणून त्याच्या प्रत्येक कार्यात सहकार्य दयावे. मात्र गुलामासारखे वागवल्यास तिने खंबीरपणे नकार दयावा व समतेसाठी आग्रह धरावा.

१५ ऑगस्ट १९४७ साली आपला भारत देश स्वतंत्र झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कायदेमंत्री झाले. भारतीय राज्यघटनेचे महत्वाचे काम म्हणून मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांनी काम पाहिले. भारतिय राज्यघटनेची बांधणी स्वातंत्र्य, समता, बंधूता व सामाजिक न्याय या चार मुलतत्वावर झालेली आहे. यातील पहिले तत्व समानता हे होय. जे भारतीयांच्या जीवनात कधीच नव्हते. हजारो वर्षांपासून विषमतेचीच परंपरा चालत आलेली होती. व ती भारतीय माणसाच्या रक्तकणात आत्मसात झालेली होती. त्यामुळे समतेवर आधारीत स्वातंत्र्याची आशा करणे व्यर्थच होते. म्हणून संविधानाच्या १४ व्या कलमात हे सांगून टाकले आहे की, कोणत्याही भारतीय व्यक्तिला भारताच्या राज्यक्षेत्रात कायद्यापुढे समानता किंवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकारण्यात येणार नाही.

लिंगभेदांमुळे स्त्रियांवर अतोनात अत्याचार झालेले होते. आणि आजही वास्तवात होताना दिसत आहे. फरक एवढाच की, त्याचे स्वरूप बदललेले आहे. परंतु या हिंदुकोडाबिलाने ज्या स्त्रिला आपल्या नव-याबरोबर संसार करणे बरे वाटणार नाही, तिला घटस्फोट घेण्याची मुभा या बिलाने दिली होती.

त्याचप्रमाणे स्त्री-धनाच्या तरतुदी केल्या आहेत. नवरा मेल्यानंतर त्याच्या संपत्तीची मालकी त्या स्त्रीला मिळण्यास आजवर बंधने होती. ती त्यांनी काढून टाकली होती. नव-याच्या संपत्तीची पूर्ण मालकी त्याच्या पत्नीला मिळाली पाहिजे किंवा

एखादी स्त्री वारल्यास तिच्या मुलीलाच मिळाली पाहिजे. बाप मेल्यावर भाऊ—भाऊ बापाच्या इस्टेटची वाटणी करून घेतात, परंतु त्या भावांना जर बहिण असेल तर तिलाही संपत्तीचा वाटा मिळाला पाहिजे. हा त्यांचा निर्धार होता.

इंग्लंडमधील स्त्रिया आपल्या इच्छेप्रमाणे घटस्फोट घेउन स्वतंत्र जिवन जगू शकतात याचे मुळ कारण त्यांच्या संपत्तीचा वारसाहक्क असतो हे आहे. तसेच मलबारी समाजात गेल्या ५०—६० वर्षांपासून घटस्फोट फारसे होतच नाहीत याचे कारण तेथे स्त्रीलाही वारसा हक्क आहे. त्यामुळेच पुरुष तिच्याशी चांगल्याप्रकारे वागतो.

बाबासाहेबांनी १९४७ पासून सतत ४ वर्ष १ महिना २६ दिवस त्यांनी अथक परिश्रम घेतले. त्याचे उद्दिष्ट स्त्रियांना समान हक्क, दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी हेच होते. त्यांनी हया संहिती करणात सात कायदे एकत्र करून समाविष्ट केले. व हे बील एकसाथ कायद्याचे समर्थन करणारे ठरून एकाचवेळेस संमत होईल असे त्यांना वाटत होते. परंतु या बिलाला सर्व स्तरातून विरोध झाला.

नागपूर येथील स्त्रियांच्या परिषदेत बोलताना बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले होते की, स्त्रियांची संघटना असावी या मताचा आहे. स्त्रियांना या आपल्या कर्तव्याची महती समजली म्हणजे समाज सुधारणेसाठी कार्य करू शकतील यांची मला कल्पना आहे. स्वच्छ राहा, घरी स्वच्छता ठेवा, दुर्गुणापासून दुर राहा. मुलांना शिक्षण द्या, त्यांच्या महत्वाकांक्षेना जागृत करा. तुम्ही जगात मोठेपणा मिळवाल असे विचार त्यांच्या मनावर बिंबवा, त्यांच्या मनातून न्युनगंडाची भावना काढून टाका लग्न करण्याची घाई करू नका. लग्न कराल तेव्हा लक्षात ठेवा की, पुष्कळ मुले जन्माला घालणे पाप आहे. सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे प्रत्येक मुलीने लग्नानंतर नव—याशी एकनिष्ठेने वागले पाहिजे. त्याची दासी होऊ नये तुम्ही स्वतःस अस्पृश्य मानू नका. कोणताही अमंगल गोष्ट होऊ देऊ नका, मेलेल्या जनावरांचे मास खाने बंद करा. दारूबाज नव—याला, भावाला व मुलाला जेवायला घालू नका. मुलींना शिक्षण द्या. ज्ञान व विद्या या गोष्टी स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत. पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा, त्याच्या तिन्ही लोका झेंडा तुम्ही या उपदेशाप्रमाणे वागले तर तुम्हाला सन्मान व हवे ते वैभव प्राप्त झाल्याशिवाय राहणार नाही.

स्त्रियांच्या हिताच्या दृष्टिने बाबासाहेबांनी हे अलौकीक कार्य केले. या कार्यासाठी भारतातील स्त्री वर्ग त्यांचा आजन्म ऋणी राहिल. आज आपल्या भारतात स्त्री मुक्तीची चळवळ जोमाने मुळ धरू लागलेली दिसत असतांना, स्त्रिया स्वतःच्या मुक्तीचा मार्ग चोखाळत असतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या कायद्याची शिंदोरी घेउनच पुढची वाटचाल करतात. स्त्री मुक्तीपासून स्त्रिवादाकडे नेण्यात हे कायदे तितकीच महत्वाची भुमीका निभावतात आणि म्हणून स्त्रियांच्या उत्थानात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कर्तव लोकोत्तर आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:—

- १) बोल महामानवाचे डॉ. नरेंद्र जाधव
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची ५०० मर्मभेदी भाषणे
- ३) धम्मचक्र प्रवर्तन सूवर्णमहोत्सव विशेषांक ऑक्टोबर २००६.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार

प्रा. डॉ. अभय श्रीहरी लाकडे

फुले-आंबेडकर कॉलेज ऑफ
सोशल वर्क, गडचिरोली

सारांश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाला भौतिक तत्व मानतात व माणसाचा, समाजाचा भौतिक विकास साधण्याचे ते एकमेव साधन मानतात. प्रत्येकाला शिकून सवरून आपली उन्नती साधता आली पाहिजे. डॉ. आंबेडकर शिक्षणाचा संबंध मागासवर्गीय दुर्बल घटकांच्या थेट अस्तित्वाशी नेऊन भिडवितात, ते उचित दिसते. त्या शिक्षणाकरीता कुठल्याही प्रकारचा संघर्ष करण्याची त्यांची तयारी दिसते. त्यांच्या दृष्टीने शिक्षण हे साधन (Means) आणि साध्य (End) ठरते. आमच्यासाठी शिक्षण हा सर्वात महत्वाचा भौतिक लाभ आहे. शिक्षणामुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुभावाचे वारे जनसागरात घोंगावू लागले असल्यामुळे जागोजाग जाणिवा पेट घेऊ लागतात. त्यामुळे शिक्षण हे परिवर्तनाचे महान तत्व असल्यामुळे त्यांचा सामाजिक अभिसरणातील सहभाग अतिशय महत्वाचा ठरतो. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाला त्यांच्या जीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. डॉ. आंबेडकर अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजा बरोबरच शिक्षणाची आवश्यकता प्रतिपादन करतात. बुद्ध तत्वज्ञानात दुःखाचे कारण अज्ञान सांगितले आहे. यातून अध्यात्मीक अर्थ काढण्याचा प्रयास होतो. तो अनाढ्या आहे. वस्तुतः दुःख कोण कसे लादतो याची कारणमीमांसा न कळणे म्हणजे अज्ञान होय. शिक्षणाने त्यांचा मानसिक विकास साधला तर त्यांना ही कारणमीमांसा करता येणे शक्य आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दारिद्र्य हे दुःखाचे उगमस्थान आहे. असे सांगून 'माणसाचे दुःख, हे माणसामाणसांतील अनुचित व्यवहाराचा परिणाम आहे, असे म्हणतात. दुःखितांच्या उन्नतीचा प्रश्न केवळ आर्थिक कारणाने सूटू शकतो. यांवर त्यांचा विश्वास नव्हता. ती त्या समस्यांची एक बाजू होती केवळ शिक्षणानेच त्यातील विविध बाजूचे दर्शन होऊ शकते व शिक्षणानेच त्यावर उपाय शोधला जाऊ शकतो असे त्यांचे ठाम मत होते. म्हणून बाबासाहेबांनी अविरतपणे शिक्षणावर भर दिला.

प्रस्तावना :-

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे समग्र जीवन हे एका मानवतावादी अघोषित महात्म्याचे मनस्वी आयुष्यच आहे. त्यांच्या प्रत्येक कृती-उक्तींच्या किंवा स्वीकारा-नकाराच्या पाठीमागे त्यांची निश्चित विचारसरणी आढळते आणि ती दूरदृष्टी व व्यापकताही दिसते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारविश्वाला व्यासंग, विश्वास व अनुभवसिध्दतेची जोड होती. लोकहितांच्या रक्षणासाठी म्हणून कल्याणकारी लोकशाहीतच काही गोष्टी होऊ शकतात, यावर त्यांची श्रद्धा होती. आणि म्हणूनच राज्यकर्त्यांशी त्यांचे अनेक मतभेद होते. आपल्या देशातील विचारवंतांनी आपली प्रखर व विवेक बुद्धीमत्ता, पैसा, पदव्या, प्रतिष्ठा व शासन-व्यवस्था संरक्षण या कामी लावल्यामुळे जुनाट रोग बराच होत नाही. उत्तम शैली, आकर्षक निवेदन सोयीचे आणि वेचक घटितांचे प्रभावी शब्दांकन या त्यांच्या कौशल्यामुळे त्यांचेच म्हणणे खरे वाटू लागते. त्यांना तशाच हुशार समर्थक शिष्यवर्गही लाभतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आपल्या आयुष्यभरातील अनेक चळवळीत मजूरमंत्री म्हणून शासनात, घटना समितीत आणि लढयाच्या ऐन धुमाळीत चतुर शब्दांच नेहमीच प्रत्यय आला होता.

आपल्या समाजरचनेत संस्कृती, शुध्दता, श्रेष्ठता आणि सनातनत्व यांचे विचित्र रसायन झाले आहे. तत्वश्रीमंती आणि तत्वोच्चारणातील सातत्य ह्या बाबतीत कुठेही कद्रूपणा झालेला दिसत नाही. अडचण येते ती समानतेवर आधारीत कृती करण्याच्या बाबत. चुपचाप केले, अंधारात केले, केलेल्या गोष्टींचे उच्च सूरत समर्थन केले किंवा गफलतीच्या विसंगत विस्कळीत व्यवहारांचे तत्वज्ञानीकरण केले की संस्कृतीसंपन्नता मिरविता येते. म्हणून त्यांनी एका भाषणात देशातील समस्त जागरुकांना इशारा दिला कि, "राजकीय पातळीवर आपण समता पाळली, परंतु सामाजिक व आर्थिक पातळीवर विषमता दिसून येणार. आपण ही विसंगती शक्य तितक्या लवकर दूर करायला हवी. अन्यथा महान परिश्रमाने उभारलेला हा राजकिय

लोकशाहीचा झुलमा, जे लोक विषमतेच्या चक्रात भरडले जात आहेत ते उध्दवस्त केल्याशिवाय राहणार नाहीत.”

शिक्षणविषयक एकाधिकार, त्यातून आलेली धोरणे आणि त्यातील उणिवांनी भारतीय मनोरचनेचा केलेला संकोच स्पष्ट करतानाही बाबासाहेबांनी आपला विचार केवळ दलित वर्गापुरताच न ठेवता व्यापक केलेला आहे आणि तेच तर, त्यांच्या विचारांचे खास मोठेपण आहे. मूल्ये ही देखील शाश्वत नसतात. त्यांचा एखादा धर्म किंवा वर्ण फारच चढयाखडया सुरात पाठपुरावा करीत तसेल, तर त्यातले इंगित थंडपणे समजून घेणे मोलाचे असते. कारण ‘गर्जेल ते पडत नाही’ आणि ‘बोलतो तो करत नाही’ हीच तर व्यवहाराची फार मोठी शोकांतीका आहे.

शिक्षणाबाबत मत :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या सार्वजनिक जीवनाच्या प्रारंभापासूनच शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार सुरु केला. त्यांची अशी धारणा होती कि, समाजाच्या विकासाचा एक मार्ग म्हणजे शिक्षण, त्यातही या समाजात प्राथमिक शिक्षणा व उच्चशिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे. या संबंधातील त्यांचे विचार अत्यंत महत्वाचे आहेत. उच्च शिक्षणाच्या प्रसाराखेरिज दुसऱ्या कशानेच हे साध्य होणार नाही. आमच्या सर्व सामाजिक दुखण्यांवर माझ्या मताप्रमाणे हेच औषध आहे असे मत व्यक्त केले. “उपासमारीने शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हतबल होऊन अल्पायुषी होतो तसेच शिक्षणाच्या अभावी तो निर्बुद्ध राहील्यास जिवंतपणी तो दुसऱ्यांचा गुलाम बनतो.” अशा गुलामाला त्याच्या गुलामीची जाणीव करुन द्यावी म्हणजे तो बंड करुन उठेल. या तत्वानुसार आपल्या लढयाची एक दूरदर्शी योजना ते मांडतात. या योजनेचा आशय त्यांच्या एका विचार स्रोतातून व्यक्त होतो. ते विचार सूत्र म्हणजे “शिका-संघटीत व्हा-आणि संघर्ष करा.”

व्यक्तिगत जीवनात बाबासाहेबांनी या विचारसूत्राचे समर्थपणे पालन केले. आपल्या सार्वजनिक जीवनात हा विचार रुजला जावा म्हणून ते कामाला लागले. जुलै 1924 मध्ये त्यांनी स्थापन केलेल्या बहिष्कृत हितकरणी सभेचे 1928 मध्ये विसर्जन केले. त्याच बरोबर त्यांनी ‘भारतीय बहिष्कृत-शिक्षण प्रसारक मंडळाची स्थापना केली. यामागे बहिष्कृत वर्गात शैक्षणिक जाणीव निर्माण झाली पाहिजे असाच हेतू होता.

आपल्या समाजाने उच्चशिक्षित व्हावे असे त्यांना वाटे. पण त्याचबरोबर संपूर्ण समाजात शिक्षणाचा सर्वत्र प्रसार झाला पाहिजे. किमान प्राथमिक शिक्षण सर्वांना मिळाला पाहिजे. त्यातही प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे झाले पाहिजे, असा आग्रह धरला. पण त्यामध्ये त्यांनी काही दुरुस्त्या केल्यात. उदा. प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक असावे. पण काही लोकांना मोफत व ज्यांना शैक्षणिक फी देणे शक्य होईल त्यांच्याकडून फी वसूल करावी पण जे शैक्षणिक फी देऊ शकत नाहीत, तसेच आपल्या पाल्यांचा वेळ शाळेत गेला म्हणून आपल्या मिळकतीवर परिणाम होतो, या कारणाने मुलांना शाळेत पाठवत नाहीत. अशा पालकांच्या मुलांना विशेष शैक्षणिक सवलती दिल्या जाव्यात अशी प्रारंभापासूनची धारणा होती. म्हणून भारतीय संविधानाची मांडणी करतांना या सवलतींना कायदेशीर रुप बाबासाहेबांनी दिले.

शाळा, शिक्षक आणि शिक्षण या तिन्ही बाबीसंबंधी बोलतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, “शाळांमध्ये नुसत्या बाराखडया शिकवायच्या असल्या तर ती गोष्ट निराळी. पण शाळेत मुलांची मने सुसंस्कृत करुन त्यांना समाजहितास योग्य असे वळण लावायचे असते. शाळा म्हणजे उत्तम नागरिक तयार करण्याचे कारखाने आहेत. अर्थात या कारखान्याचा फोरमन जितका शहाणा असेल तितका उत्तम माल कारखान्यातून बाहेर पडणार आहे” त्यांच्या या विचारांत शिक्षणामुळे मुले सुसंस्कृत झाली पाहिजेत असा आग्रह आहे. देशाचे भावी आधार स्तंभ केवळ शिक्षित असून कामाचे नाहीत, तर ते सुसंस्कृत व चारित्र्यसंपन्न झाले पाहिजेत. गुणवान व शीलवान नागरिकच देशाचा सर्वार्थाने विकास करतात. व्यक्तिगत चारित्र्य व सार्वजनिक अथवा सामाजिक चारित्र्याची अभिवृद्धी होण्यासाठी शिक्षणाबरोबर शीलही विकसीत झाले पाहिजे. असाही त्यांचा आग्रह होता. शिक्षणाबरोबरच माणसाचे शीलही सुधारले पाहिजे. शीलाशिवाय शिक्षणाची किंमत केवळ शून्य आहे. एखाद्या माणसाचे शील चांगले असेल तर ज्ञानाचा उपयोग लोकांच्या कल्याणासाठी करील परंतु त्यांचे शील चांगले नसेल तर तो आपल्या ज्ञानाचा उपयोग लोकांच्या अकल्याणासाठी करेल. ही जाणीव

असल्यामुळेच त्यांनी आपल्या जीवनात उच्च विद्या, उत्तम शील व चारित्र्यसंपन्नतेचा आग्रह धरला. आपल्या समाजात शिक्षणाचा प्रसार, प्रचार व्हावा यासाठी त्यांनी शिक्षण संस्था काढली. या शिक्षण संस्थेला केवळ त्यांच्यामुळेच एक आदर्श रूप मिळाले, त्यामुळे भारतामध्ये शिक्षणात नविन क्रांती दिसून येत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्येचे उपासक होते. विद्येला दैवत मानून त्यांनी आयुष्यभर तिची उपासना केली. शिक्षण घेतल्याशिवाय कोणत्याही व्यक्तिला स्वतःची उन्नती करून घेता येत नाही. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही क्षेत्रातील ज्ञान वाढविता येत नाही. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही जातीचा उध्दार होणार नाही. जी जात शिक्षणात मागे राहिल ती सर्वच बाबतीत सर्वांच्या मागे राहिल. शिक्षणामुळे राजकीय सत्ता आणि उच्च अधिकारपदे मिळविता येतील. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या रक्षणासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहेच. परंतु त्याच बरोबर लोकशाहीच्या रक्षणासाठी सुध्दा शिक्षणाचे तेवढेच महत्त्व आहे. म्हणून बाबासाहेबांनी समाजाच्या शिक्षणावर अधिकाधिक भर दिला.

डॉ. आंबेडकरांनी प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार राष्ट्रीयदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा मानला. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार हा राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया असल्याने लोकांच्या इच्छेवर हा प्रश्न सोपविण्यात येऊ नये. तसे केल्यास शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास खूप वर्षे लागतील. कारण त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व समजलेले नसते. ते त्या बाबतीत उदासीन असतात. त्यांच्यासाठीच सक्तीच्या कायद्याची आवश्यकता असते. शिक्षणात एकसूत्रीपणा असावा आणि कोणत्याही लोकांना शिक्षणात ढवळाढवळ करण्याची संधी मिळता कामा नये. कारण इतर बाबतीत गोंधळ निर्माण झाल्याने सार्वजनिक पैशांचेच नुकसान होईल. परंतु शिक्षणात गोंधळ निर्माण झाला तर संपूर्ण नविन पिढीचे नुकसान होईल असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.

स्वतंत्र मजूर पक्षाचे शैक्षणिक धोरण –

डॉ. आंबेडकरांनी स्थापन केलेल्या स्वतंत्र मजूर पक्षाने इ.स. 1937 च्या निवडणूक जाहीरनाम्यामध्ये सक्तीचे मोफत प्राथमीक शिक्षणाचे धोरण आणि तांत्रिक शिक्षणावर विशेष भर दिला होता आणि सर्व जनतेला साक्षर करण्यासाठी प्रौढ साक्षरता कार्यक्रम राबविण्याचे आश्वासन दिले. तसेच शिक्षणात मागासलेल्या लोकांसाठी भारतात आणि परदेशात उच्चशिक्षण घेण्यासाठी सरकारकडून आर्थिक मदत घेण्याचे धोरण जाहीर केले.

मुंबई प्रांतात 1 एप्रिल 1938 पासून सक्तीचे आणि मोफत प्राथमिक शिक्षण सुरु करून 30 जून 1941 च्या अखेरपर्यंत योजना पूर्ण करावी, या विषयावर कायदेमंडळात दोन दिवस झालेल्या चर्चेत स्वतंत्र मजूर पक्षाने भाग घेऊन प्राथमीक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत करावे यासाठी आग्रह धरला. प्राथमीक शिक्षण प्रांतीय भाषेतूनच देण्यात यावे, अशी भूमिका स्वतंत्र मजूर पक्षाने घेतली. स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या सदस्यांनी प्रांतीय कायदेमंडळात वेळोवेळी शिक्षणविषयक प्रश्न प्रभावीपणे मांडले आणि मागासवर्गीयांना अनुकूल असे धोरण राबविण्याचा प्रयत्न केला. स्वतंत्र मजूर पक्षाला प्राथमिक शिक्षण दुरुस्ती विधेयक मान्य करून घेण्यात यश आले. त्यामुळे समाजातील तळागळातील सर्वसामान्य माणसांना शिक्षण घेणे सोपे झाले.

निष्कर्ष :-

शारीरिक क्षमतेपेक्षाही मनाची शक्ती मोठी असणे गरजेचे आहे. मनाची शक्ती वाढविण्यासाठी “शिक्षण” महत्त्वपूर्ण मानले आहे. म्हणूनच समाजातील प्रत्येक वर्गातील व्यक्तींनी शिक्षणाला अग्रक्रम देऊन शिक्षण पूर्णत्वास महत्त्व दिले आहे. म्हणूनच आज आपल्याला शैक्षणिक क्षेत्रात बदल दिसून येत आहे. ग्रामीण, आदिवासी, शहरी अशा प्रत्येक भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणामुळे बदल दिसून येतो आहे. अनेक मोठ्या पदावरील नौकरी मागासवर्गीय मिळवित आहेत. शेती, उद्योग, रोजगार अशा विविध ठिकाणी तसेच स्त्रियांचे उन्नती शिक्षणामुळे झालेली आहे. शिक्षणामुळे सामाजिक समता प्रस्थापीत झालेली आहे. समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आज मानसन्मानाने जिवन जगत आहे ते केवळ प्रत्येक घटकांनी आपल्या बलस्थानामध्ये शिक्षणाला समाविष्ट केल्याने, “शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही” हे कळले आणि त्याला आत्मसात केल्याने आजचे समाजचित्र बदलले आपल्याला दिसते आहे.

संदर्भसूची :-

- 1) केशव मेश्राम, डॉ. आंबेडकर चिंतन, लोकवाङ्मय गृह मुंबई 2006
- 2) प्रा. यादव गायकवाड,भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन आणि कार्य, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद. 2005
- 3) डी.वाय. हाडेकर, डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे 2005
- 4) प्रा. डॉ.सी.एच. निकूमे, समाज प्रबोधनकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन, नागपूर 2005
- 5) धनराज डाहाड, डॉ. आंबेडकरांचे समाजवादी चिंतन, संकेत प्रकाशन नागपूर. 1999
- 6) डॉ. अनिल सूर्या, आंबेडकरी स्वकथने एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, सुगावा प्रकाशन, पुणे. 1996
- 7) डॉ. योगेंद्र मेश्राम, डॉ. आंबेडकर आणि सामाजीक सांस्कृतीक अभिसरणाचे क्रांती संदर्भ मंगेश प्रकाशन नागपूर.

हिंदू कोड बिल व स्त्री कल्याण

प्रा. प्रज्ञा एस. वनामाली

फुले — आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल
वर्क, गडचिरोली

सारांश —

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतात समाजिक क्रांती घडवून आणली डॉ. बाबासाहेबांचे असे म्हणणे होते कि हिंदू कोड बिलामुळे स्त्रियांसाठी जो भेदभाव होता. त्याला आळा बसेल व स्त्रिया सक्षम होतील. आणि स्त्रियांना हिंदू कोड बिलामुळे वारसा हक्क मिळाला व त्यामुळे स्त्रियांची कुटुंबामध्ये किंमत वाढलेली दिसून येते. आणि स्त्रियावर होणारे अन्याय, अत्याचार याला आळा बसला खालील विवेचनात ते स्पष्ट केलेले आहे.

हिंदू कोड बिल व स्त्री कल्याण

डॉ. आंबेडकरांनी भारतात सामाजिक क्रांती घडवून आणली. बुद्धानंतरची ही दुसरी क्रांती होय. हिंदू कोड बिल हे स्त्रियांसाठी एक सुरक्षा कवच आहे, असे आंबेडकरांनी म्हटले होते. १९४७ ते १९५१ या काळात त्यांनी ४ वर्षे १ महिना व २६ दिवस सतत परिश्रम करून ते बिल तयार केले. हिंदू कोड बिलामुळे स्त्रियांबाबत जो भेदभाव होता त्यास आळा बसेल व स्त्रिया अधिक सक्षम होतील अशी आंबेडकरांची धारणा होती. त्यांना हिंदू कोड बिलाविषयी किती आस्था होती हे त्यांच्याच शब्दातून आपणास समजते. ते म्हणतात, “मला वाटते हिंदू संहितेसाठी आपण आपल्या विधिमंत्रीपदावर राहावे. कारण हिंदू सामाजिक सुधारणेचे ते मोठे पाऊल होय, जे भारतीय कायदेमंडळाने तहिल्यांदा उचलले.”

भारतीय स्त्री स्वातंत्र्याचा इतिहास जेव्हा लिहिला जाईल. तेव्हा राजा राममोहन राय, गोपाळ गणेश आगरकर, म. फुले, पंडित रमाबाई, महर्षी कर्वे यांच्या बरोबरीनेच डॉ. आंबेडकरांचे नावही सुवर्णाक्षरांनी लिहिले जाईल.

सर्व हिंदू जातीतील स्त्रियांची कुटुंबातील स्थिती व समाजात असणारी स्त्रियांची प्रतिष्ठा याबाबत आंबेडकरांनी बारकाईने निरीक्षण, चिंतन केले होते. भारतीय स्त्रिया या पिढ्यानपिढ्या वधी वडील, कधी पती तर कधी मुलावर अवलंबून होते. आर्थिकदृष्ट्या तर भारतीय स्त्रिया फारच परवलंबी होत्या. पतीच्या मृत्युनंतर तर स्त्रियांची अवस्था फारच वाईट होई. सासऱ्यांचा तिला आधार घ्यावा लागे. पण तोही मिळेलच याची शाश्वती नव्हती. माहेरी भावज्या तर सासरी नणंदा व जावांचा छळ तिला सहन करावा लागे. अत्यंत अपमानास्पद व परावलंबी जिणे स्त्रियांना जगावे लागे. या सर्व परिस्थितीमधून स्त्रियांना बाहेर काढण्याचे काम हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून आंबेडकरांनी केले आहे. म्हणजे स्त्रियांच्या कल्याणात हिंदू कोड बिलाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

स्त्रिया हिंदू कोड बिलामुळे वारसा हक्क मिळाला. त्यामुळे तिची कुटुंबातील किंमत वाढली. स्त्रियांच्या संमतीशिवाय मालमत्तेसंबंधी कोणताही निर्णय पती किंवा पिता यांना कायद्याने घेता येत नाही. स्त्रियांना आपल्या हक्काची जाणीव झाली. काही स्त्रिया दया व उपकाराच्या किंवा बंधूप्रेमाच्या भूमिकेतून विवाहानंतर वडिलांच्या मालमत्तेवर हक्क सांगत नसल्या तरी त्या कायद्याने हक्क सांगू शकातात. या कायद्याने सर्वच पक्षातील राजकारणी मंडळींनी विरोध केला होता. कारण या कायद्यामुळे कुटुंबाचे तुकडे पडतील, भाऊ — बहीण यांच्यातील प्रेमभाव कमी होईल. मालमत्तेचे विभाजन होईल. जमिनीचे तुकडीकरण होईल वगैरे प्रकारची भीती व्यक्त केली होती. परंतु पुण्य वारसदारांसाठी तुकडे झाले तरी चालतात, मग स्त्री वारसदारांसाठी नको? असा प्रतिप्रश्न आंबेडकरांनी उपस्थित केला होता.

स्वतः आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलांच्या मसुद्यावरील सर्वसाधारण चर्चेच्या वेळी आपली भूमिका स्पष्ट करताना म्हटले होते, “समाजातील वर्गावर्गातील ससमानता, स्त्री — पुरुष यांच्यातील असमानता

तशीच अस्पृशींच राहू देऊन आर्थिक समस्यांशी निगडित कायदे संमत करित जाणे म्हणजे आमच्या संविधानाची चेष्टा करणे होय. आणि हे करणे म्हणजे शेणाच्या ढिगाऱ्यावर राजप्रासाद बांधण्यासारखे आहे.” स्वतः आंबेडकरांना हिंदू कोड बिलाविषयी किती आस्था होती हे त्यांच्याच शब्दातून आपणास समजते. ते म्हणतात. “मला वाटते हिंदू संहितेसाठी आपण आपल्या विधिमंत्रिपदावर राहावे. कारण हिंदू सामाजिक सुधारणेचे ते मोठे पाऊ होय, जे भारतीय कायदेमंडळाचे महिल्यांदा उचलले.”

हिंदू कोड बिलाने स्त्री धनाचे अनेक प्रकार काढून टाकून सर्व स्त्री धन एकच आहे व त्यास वारशाचा नियमही एकच लागतो अशी तरतुद त्यांनी केली. स्त्री धनाच्या बाबतीत मुलीच्या हिश्याचा अर्थ हिस्सा वारशाने मुलालाही मिळावा ही तरतुद करून बाबासाहेबांनी वडिलांच्या मालमत्तेत जमा मुलीला मुलाच्या अर्धा हिस्सा मिळतो तसाच आईच्या मालमत्तेत मुलीला अर्धा वाटा दिला. यासंर्भात ते म्हणाले होते, “हे विधेयक मुलगा व मुलगी यांच्या सामाजिक दर्जामध्ये समानता राखण्याचा प्रयत्न करते.”

हिंदू कोड बिलामुळे स्त्रियांच्या बाबतीत केल्या जाणाऱ्या अन्याय अत्याचाराला आळा बसला. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलासंदर्भात जे अलौकिक कार्य केले ते पाहता भारतीय स्त्रियांना सदैव त्यांच्या ऋणात राहावे लागते. बॅ. सुनीती पुगलिया म्हणतात, “डॉ. आंबेडकरांनी हिंदू कोड बिलाचा आग्रह धरला, दलित समाजाचा नेता हिंदू स्त्रियांच्या हक्कांसाठी निर्धाराने उभा राहिला.”

२५ डिसेंबर १९५२ रोजी कोल्हापुर येथे स्त्रियांच्या ९ संस्थातर्फे डॉ. आंबेडकरांना मानपत्र अर्पण करण्यात आले. त्याप्रसंगी केलेल्या भाषणात हिंदू कोड बिलात कोणकोणत्या तरतुदी आहेत याचे त्यांनी विवेचन केले. त्या भाषणात आंबेडकरांनी म्हटले होते, “जोवर स्त्रियांना संपत्तीचा वारसा मिळत नाही तोवर त्यांची गुलामगिरी संपणार नाही.” घटस्फोटाची तरतुद या हिंदू कोड बिलात केली म्हणून ब्राम्हण, श्रत्रिय, वैश्य या त्रैवर्णीयांनी त्यांच्यावर टीकेचे काहूर उठविले याची आठवण त्यांनी दिली. पतीबरोबर संसार करणे कठीण असेल तर तिला घटस्फोट घेण्याची तरतुद होती, स्त्रीधनाच्या तरतुदी होत्या, वारसा हक्काच्या तरतुदी होत्या. या बिलाच्या मंजूरीसाठी स्त्री वर्गाने जागरूक राहून वातावरण निर्माण केली पाहिजे असे आवाहन त्यांनी केले होते.

खुद्द आंबेडकरांनी त्यांच्या चळवळीत स्त्रियांना सहभागी करून घेतले होते. १९२७ च्या महाड सत्याग्रहात स्त्रियांचा सहभाग होता. १९३० च्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहात पहिली अटक होणारी तुकडी स्त्रियांची होती. १९४२ च्या नागपुरात आयोजित अखिल भारतीय दलित वर्ग परिषदेत महिलांचा सहभाग एवढा वाढला होता की, महिलांचे स्वतंत्र अधिवेशन घ्यावे लागले होते. कायदामंत्री या नात्याने महिला कल्याणाचे अनेक कायदे त्यांनी पास केले होते. विशेष म्हणजे त्या काळी महिला कामगरांत दलित स्त्रियांची संख्या मोठी होती. आंबेडकरांची चळवळ लोकांपर्यंत नेण्याची काम राधाबाई कांबळे, जाईबाई चौधरी, अंजनीबाई देशभ्रतार, गीताबाई गायकवाड, सुलोचनाबाई डोंगरे, शांताबाई दाणी, मीराबाई आंबेडकर, कीर्तीबाई व इंदिराबाई पाटील अशा महिला नेत्यांनी केले होते. आंबेडकरांच्या चळवळीत महिलांचे संख्याबळ लक्षणीय होते.

स्त्रियांचे जिवन —

पूर्व वैदिक काळात स्त्रियांचा दर्जा श्रेष्ठ होता, पण वेदोत्तर काळात स्त्री स्वातंत्र्यावर अनेक मर्यादा आल्या. म्हणून स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने किंवा निर्बंध घातले व त्याचे भारतीय स्त्रियांनी शेकडो वर्षे केले. एकूण भारतीय परंपरेत स्त्रीजन्माचे कधीच स्वागत केले नाही. पुत्रप्राप्तीसाठी नवस बोलण्याची प्रथा होती, पण कन्याप्राप्तीसाठी नवस बोलल्याचे उल्लेख भारतीय इतिहासात सापडत नाहीत. ब्रिटिशपूर्व काळात स्त्रियांची स्थिती अशिक्षित होत्या.

१) स्त्रियांत साक्षरतेचा अभाव होता. ९५ टक्के स्त्रिया अशिक्षित होत्या.

२) सतीप्रथा बंगालमध्ये मोठ्या प्रमाणात पण महाराष्ट्रात अल्प प्रमाणात होती.

- ३) बहुपत्नीत्वाची प्रथा होती.
- ४) बाला — जरठ विवाहाची प्रथा.
- ५) हुंडा प्रथा.
- ६) विधवांच्या केशवपनाची प्रथा.
- ७) सक्तीचे वैधण्य.
- ८) स्त्रियांना इस्टेटीचे अधिकार नव्हते.
- ९) बालविवाहाची प्रथा
- १०) चूल व मुल हे स्त्रीचे कार्यक्षेत्र होते.
- ११) घटस्फोटाचे प्रमाण कनिष्ठ होते.

सतीप्रथा—

सतप्रथेचे उल्लेख महाराष्ट्राच्या इतिहासात येत असले तरी ती प्रथा राजकुटूंबातच प्रामुख्याने दिसते. पेशवेकाळात स्त्रिया सती जाताना दिसतात. सातारचे छत्रपती शाहु मृत्यु पावले तेव्हा त्यांची पत्नी सकवारबाई सती गेली होती. माधवराव पेशव्यांची पत्नी रमाबाई सती गेली. रघुजी भोसले, खंडेराव होळकर यांच्या मृत्युनंतर त्यांच्या काही पत्नी व रखेल्या सती गेल्या होत्या. सतीप्रथा बंगाल प्रांतात अधिक्या प्रमाणात होती. लॉर्ड बेटिंग यांनी १७२९ मध्ये सतीबंदीचा कायदा केला होता.

जातीभेदाच्या परिणामासंबंधी आंबेडकरांचे चिंतन —

‘हिंदूचे धर्मशास्त्र — त्याचे क्षेत्र आणि त्याचे आधिकारी’ या शीर्षकाचे संपादकीय डॉ. आंबेडकरांनी ‘बहिष्कृत भारत’च्या २१ डिसेंबर १९२८ च्या अंकात लिहिले आहे. त्यात जातिभेदाच्या परिणामांची चिकित्सा डॉ० आंबेडकरांनी केली आहे. ती खालीलप्रमाणे —

- १) समाजाचे एकीकरण होण्यास जातिभेद ही मोठी अडचण आहे.
- २) एका जातीला दुसरी परकी वाटते व तिच्याशी व्यवहार करताना आपल्या जातीचा फायदा व दुसऱ्या जातीचे नुकसान हे धोरण मग कितीही अन्यायकारक असो, पाळण्यात येते. यामुळे हिंदू जातीत परस्परांबद्दल गैरविश्वास आहे.
- ३) परजातीच्या शहाण पुढाऱ्यामागे जाण्यापेक्षा स्वजातीतील पुढारी मग ते वेडगळ का असेना त्याच्यामागे जनता जाते. त्यामुळे समाजात एकजुट होत नाही.
- ४) स्वराज्याविषयी तळमळ वाटत नाही. याचे कारण जातिभेद हे आहे.
- ५) जातिभेदांमुळे सामाजिक सुधारणेचे काम अशक्य होते.
- ६) जातिभेदांमुळे हिंदू समाजाची वृद्धी खुंटली आहे व त्याचा क्षय वाढत चालला आहे.
- ७) परधर्मातील लोकांना हिंदू धर्मात येण्यास अडचणी निर्माण होतात. हिंदू धर्मात येण्याचे ठरविले तर त्यास कोणत्या जातीत घ्यावयाचे हा प्रश्न पडतो. त्यामुळे परधर्मीयांना हिंदू धर्मात येण्याचा मार्गच बंद झाला आहे.
- ८) श्रेष्ठ — कनिष्ठ भावनेमुळे कनिष्ठ पदाचा शिक्का ज्यांच्यावर मारला जातो त्या वर्गाच्या वर्तबगारीस समाज अंतरतो.
- ९) हिंदू राष्ट्राचा अधःपात हा त्याच्या धर्मशास्त्रामुळे लावला आहे. हिंदू समाजाच्या बुद्धीला धर्मशास्त्रांनी व त्याच्या धर्माधिकाऱ्यांनी ग्रहण लावले आहे. म्हणून धर्मशास्त्रांचे क्षेत्र आणि धर्मज्ञाचे अधिकार निश्चित झाले पाहिजेत. असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.
- १०) धर्मशास्त्राच्या अनुज्ञेप्रमाणे आचरण करीत असल्यामुळे हिंदू समाज आजपर्यंत जगला हे मत डॉ. आंबेडकरांना अर्थशून्य वाटत होते. हिंदू समाज हा अनेक वर्षे जगला तो केवळ गुलामांचे राष्ट्र म्हणून जगला आहे. असे त्यांचे स्पष्टीकरण होते.

१४ ऑगष्ट १९२० च्या 'मूकनायक' मध्ये आंबेडकरांनी अनेक वर्षांपासून बहिष्कृत समाज वरिष्ठ वर्गाचा कुरघोडी भार वाहत आहे.

२८ ऑगष्ट १९२० च्या 'मुकनायक' मध्ये संपादकीय लेखात आंबेडकर म्हणतात, "महार लोकांना विद्या संपादन करता येत नाही. बाजारात वस्तूंची खरेदी भाजी, फळे, कपडा करताना स्वतःच्या हाताने निवड करता येत नाही. म्हणून बहिष्कृत लोकांना सरकारने व्यापारात उत्तेजन देऊन त्यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारावी. हिंदू समाजास, हिंदू धर्मास व एकंदर हिंदी राष्ट्रास लागलेली बहिष्कृतपणाची कीड काढली जात नाही तोपर्यंत देशाची राजकीय व सामाजिक प्रगती होणार नाही" स्पष्ट मत त्यांनी नोंदवले होते.

संदर्भ—

- १) डी. वाय. हाडेकर, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे २००५
- २) आंबेडकर चळवळीचा इतिहास, डॉ. एस. एस. गाठाळ, कैलास प्रकाशन औरंगाबाद २०१०

डॉ. बी. आर. आंबेडकर आणि शैक्षणिक क्रांती

प्रा. अजय व्ही. निंबाळकर

फुले - आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

सारांश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्व समाजाला समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुत्वाच्या मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी त्यांनी स्वतः शिक्षणाचे महत्त्व ओळखले आणि सर्व समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. प्रस्तुत पेपरच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार जाणून घ्यायचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी विविध पुस्तके वर्तमानपत्रातील कात्रण, इंटरनेट यांचा उपयोग करून त्यांचे शिक्षण विषयक विचार मांडण्यात आले आहे.

महत्वाचे शब्द :- समता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, शिक्षण.

प्रस्तावना :-

"आपल्या सर्व सामाजिक दुखण्यावर, शिक्षण हे एकमेव प्रभावी औषध आहे"

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या जिवनात शिक्षणाला खुप महत्त्व दिले. 'शिका, संघटित व्हा' हा संदेश बाबासाहेबांनी सर्व समाजाला दिला. केवळ, शिक्षणालाच नाही तर त्यांनी आचार- विचारांची सांगड घातली. त्यांनी दलिताना शिक्षणाची सोय उपलब्ध व्हावी म्हणून इंग्रज शासनात सरकारकडे खुप प्रयत्न केले. मागासवर्गीयांसाठी वसतीगृह काढली. सायमन कमिशनला दिलेल्या पहिल्या निवेदनात त्यांनी सक्तीचे मोफत शिक्षण मिळाले पाहिजे, अशी भुमीका मांडली.

.१९१९ रोजी इंग्लंडवरून उच्च शिक्षण घेऊन आल्यावर त्यांनी मुंबईच्या गव्हर्नमेंट कामर्स कॉलेजमध्ये अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून आपली कारकीर्द सुरु केली. हरिजनांना स्पर्श करणे म्हणजे पापच आहे. असे समज असलेल्या समाजातील त्या परिस्थितीत आपली हिम्मत न सोडता बाबासाहेबांनी शिक्षण पूर्ण केले. ही त्यांची चिकाटी, जिद्द, निर्धार, आजच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणादायी आहे.

दूसरे महायुद्ध संपताच भारतातील अस्पृश्य पदवीधरांची पहिली तुकडी उच्च शिक्षणासाठी परदेशात निघाली होती. त्यावेळी विद्या कशी संपादन करावी व तिचा वापर कसा करावा यासंबंधी मार्गदर्शन करताना बाबासाहेबांनी सांगितले की, विजेचा गोळा कळ दाबताच जसा निमिषार्धात अंधार नष्ट करून स्वतःचे प्रकाशमान साम्राज्य निर्माण करतो. त्याप्रमाणे शिक्षण संपादन केलेल्या प्रत्येक माणसाने समाजातील अज्ञान दुर करण्यासाठी उपयुक्त ठरले पाहिजे आणि असे कार्य सहजसुलभ करून घेण्यासाठी रेल्वेच्या इंजीनाचा किस्सा गिरविला पाहिजे म्हणजे रेल्वेचे इंजीन जसे प्रथम एक एक डबा एकमेकांना जोडून रेल्वेची गाडी तयार करते व नंतर ती गाडी स्वतःच वाहून नेते, तसे समाजाला घडविण्याचे व वाढविण्याचे क्रांतीकारक कार्य शिकलेल्या माणसाने केले पाहिजे. भारतातील प्रत्येक समाजात शिकलेल्या लोकांनी या मार्गाचा जर अवलंब केला तरच पारंपारीक रहाटगाड्यात हातपाय बांधून ठेवलेल्या भारतीय संस्कृतीची खरी मुक्तात होणार आहे. असे झाले तरच भारताला उत्कर्ष प्राप्तीसाठी वाटचाल करता येईल.

डॉ. आंबेडकरांनी ८ जुलै १९४५ रोजी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली या सोसायटीचे ध्येय केवळ शिक्षण प्रसार करण्याचे नव्हते तर भारतात बौद्धिक, नैतिक आणि सामाजिक लोकशाहीचा ज्याद्वारे विकास होईल अशी मनोवृत्ती घडवून आणण्याचे कार्य त्यांनी शिक्षण प्रसाराच्या माध्यमातून केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या वतीने औरंगाबाद येथे १९५० साली मिलींद महाविद्यालय स्थापन केले. त्याप्रसंगी आपल्या भाषणात शिक्षणाचे महत्त्व कथन करताना सांगितले की, "हिंदू समाजातील खालच्या वर्गातून मी आल्यामुळे शिक्षणाला किती महत्त्व आहे याची मला पूर्ण कल्पना आलेली आहे. खालच्या वर्गातील लोकांना सुधारण्यासाठी केवळ त्यांचे आर्थिक प्रश्न सोडवणे कामाचे नसून त्यांना व्यक्तिगत व राष्ट्रीय जीवनाचे महत्त्व पटवून दिले पाहिजे असे कार्य या देशात उच्च शिक्षणाशिवाय केव्हाच शक्य होणार नाही. म्हणून भारतातील सर्व प्रकारच्या सामाजिक प्रश्नांवर शिक्षणप्रसार हाच एकमेव आणि सर्वश्रेष्ठ तोडगा आहे."

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रीयांच्या शिक्षणाला तेवढेच महत्त्व दिले. त्यांचे असे मत होते की, स्त्रीया जर स्वतः शिकल्या तर कुटुंब, समाज शिक्षीत होऊ शकतो. स्त्रीयांनी पुरुषांच्या बरोबरीने एखाद्या मैत्रीणी प्रमाणे पुरुषाला साथ द्यावी परंतु त्यांचे गुलाम बनू नये.

विद्यापीठामध्ये शिक्षण व्यवस्था कशी असावी. याबाबत सुद्धा बाबासाहेबांचे विचार महत्वाचे आहे. मुंबई विद्यापीठ पुनर्रचना समितीकडून १५ ऑगस्ट १९२८ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची लेखी साक्ष झाली. त्यामध्ये त्यांनी विद्यापीठ शिक्षणाच्या ध्येयाविषयी शिक्षण मंडळ निरीक्षक, इंग्लंड यांच्या मताशी सहमती देवून विद्यापीठात दिले जाणारे शिक्षण समाजाभिमुख असावे. ते विद्याननिष्ठ आणि पक्षपात विरहीत असावे. कोणत्याही विशिष्ट समाज घटकांच्या हितसापेक्ष नसावे, शिक्षणाचा उद्देश वस्तुनिष्ठ पुरक माहिती पुरविणे किंवा

काही सिद्धांत शिकविणे हा नसावा तर विद्यार्थ्यांचे व्यक्तीमत्व विकसित होईल असे असावे. प्रस्थापित विचारांचे टिकात्मक प्रशिक्षण करण्यास ते समर्थ होतील अशाप्रकारे शिक्षणाचा उद्देश विज्ञानवादी दृष्टीकोणातून जाणारा असावा असे मत त्यांनी मांडले.

उद्देश :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार जाणून घेणे आणि त्यांच्या विचारांचे आजच्या शिक्षण पद्धती वरील प्रभावाचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन पेपरसाठी माहिती गोळा करतांना पुस्तके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट यांचा उपयोग करण्यात आला.

निष्कर्ष :-

वरील विवेचनावरून पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढता येईल.

- १) दलित समाजाच्या, इतर समाजाच्या विकासाकरीता शिक्षण महत्वाचे आहे.
- २) दलित समाजाचा आर्थिक विकास होऊनच चालनार नाही तर, त्यांचा शैक्षणिक विकास होणे आवश्यक आहे.
- ३) भारतातील सामाजीक प्रश्न सोडविण्याकरीता शिक्षणाचा प्रसार होणे आवश्यक आहे.
- ४) स्त्रीयांचा उद्धार करण्याकरीता सुद्धा शिक्षण महत्वाचे आहे.

संदर्भ :-

डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब, "माझी आत्मकथा", अभिनंदन प्रकाशन, अकोला (२१ ऑक्टोबर २००६)

डॉ. पानतावणे गंगाधर, "मूकनायक", निर्मल प्रकाशन, नांदेड (१४ एप्रिल १९९८)

गायकवाड यादव, "भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन आणि कार्य", कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, (जाने. १९९३)

काटकर राजेंद्र, 'डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक आणि आर्थिक विचार', लोकसाहीत्य प्रकाशन.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : लेखनशैली

प्रा. यादवराव रा. गहाणे

फुले — आंबेडकर कॉलेज ऑफ

सोशल वर्क, गडचिरोली

प्रस्तावना —

दलीतोद्धारक, क्रांतीकारक, अस्पृश्य वर्गाचे महान पराक्रमी पुढारी परमपुज्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विषयी माहिती नाही असा एकही माणूस आपल्याला या भूतलावर सापडणार नाही. ज्यांनी अखंड सामर्थ्य भारताचे स्वप्न पाहिले. या देशातील प्रत्येकाला उन्नत आयुष्य मिळावे, अशी मनोमन ज्यांची धारणा होती. आणि ज्यांनी अजोड अशी घटना लिहीली अशा डॉ. बाबासाहेबांच्या विचारधारेचा अभ्यास करतांना त्यांचे सामाजिक, आर्थिक, अस्पृश्यताविषयक, महार — वतनविषयक, शैक्षणिक, विचारांचा व्यासंग आणि दांडगा अनुभव आपल्याला दिसून येते. कोण तेही विचार मांडताना अभ्यासपूर्ण मन ओझरतांना दिसते. त्यांनी काढलेले वृत्तपत्र, पाक्षिक आणि त्यातून तळागाळातील लोकांना चेतविल्याचे त्यांचे कार्य पाहिल्यानंतर त्यांच्यासारखा महान सुधारक या भूतलावर सापडणे कठीण आहे. आपल्या ध्येय्याला बाजूला ठेऊन लेखणी आणि वाणीच्या जोरावर दलीत बांधवांचे झोपी गेलेले मन जागविणे व त्यांच्यावर होत गेलेल्या अन्याय अत्याचाराची दखल डॉ. बाबासाहेबाखेरीज अन्याय अत्याचाराची दखल डॉ. बाबासाहेबाखेरील एवढ्या तिब्रतेने कोणीच उचललेली नाही. स्वतःच्या चारितार्थाचा विचार न करता अधूरा राहिलेला सिध्दांत पूर्ण करण्याच्या अभिलाषेने आपला अभ्यासक्रम पूर्ण करून पुढे ते आले.

पाक्षिक सुरू करण्यामागची भुमिका —

सर्व गोष्टी यशस्वीरित्या पूर्ण करायच्या असतील तर वृत्तपत्राशिवाय तरणोपाय नाही कारण ते जर आपल्या हाती असेल तर अस्पृश्यांच्या हिताची चर्चा आपल्याला करता येईल. त्यांच्या व्यथा वेदनांना वाचा फोडता येईल. एवढेच नाही तर अस्पृश्यांमध्ये स्वाभीमानाचे स्फुर्लींग चेतविता येईल. योगायोगाने त्याच काळात राजर्षी शाहू महाराज मुंबईला आले आणि वृत्तपत्र सुरू करण्याविषयी डॉ. आंबेडकर त्यांच्याशी बोलले. शाहुमहाराजांनी सुध्दा हिरवी झेंडी दाखवून २५०० रु. चा चेक मंजूर केला. व अशारितीने आंबेडकरांच्या मनातील वृत्तपत्राने मूर्त रूप धारण केले.

३१ जोनवारी १९२० ला 'मुकनायक' नावाचे वर्तमानपत्र त्यांनी सुरू केले. पण काही कारणाने ते वर्तमानपत्र बंद पडले. मुकनायक सारख्या वर्तमानपत्राची वाताहत झालेली पाहून त्यांना दुःख वाटले. म्हणून त्यांनी नंतर २० जुलै, १९२४ ला 'बहिस्कृत हितकारीणी सभा' या नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेच्या माध्यमातून "शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा" हा महामंत्र दिला. झोपलेल्या समाजाला जागवून स्वाभिमान जागृत करण्याचे कार्य त्यांनी केले. याचा परिणाम असा झाला की, ५ ऑगस्ट १९२६ ला एक ठराव मंजूर करून महाडचे चवदार तडे अस्पृश्यांसाठी खूले झाले. त्यामुळे स्पृश्य समाजाचा अहंकार जागृत झाला. आणि त्यांनी अस्पृश्यावर हल्ले करायला सुरवात केली. त्यामुळे आंबेडकरांचे रक्त खळवडले आणि 'अंगातील रक्ताचा शेवटचा थेंब उरेपर्यंत अस्पृतेच्या समतेसाठी तीव्र लढा करण्याचा निर्धार केला. या त्यांच्या ध्येयामुळे ३ एप्रिल १९२७ ला हरिओम या शिषकाखाली बहिस्कृत भारताचा पहिला अंक प्रशिध्द झाला. हा अंक पुढे सुरू ठेवण्याचा त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केला त्यात राजकिय सुधारणा कशाप्रकारे करायच्या या विचारामुळे राजकिय सुधारणा कशाप्रकारे करायच्या या विचारामुळे अस्पृश्य समाजात क्रांतीकारी चळवळीचा धन घेऊन दास्यश्रृंखला तोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यासाठी त्यांनी शिखरणी वृत्ताचा आधार घेतला पण त्यामध्ये ते बरोबर बसत नव्हते. म्हणून त्यांनी तुकारामांची 'गाथा' रामदासांचा 'दासबोध' व ज्ञानेश्वरांची 'ज्ञानेश्वरी' चाळण्यास सुरवात केली. त्यातूनच शेवटी ज्ञानेश्वरीचा आधार घेतल्या गेला. अशारितीने डॉ.

आंबेडकरांनी मोठ्या प्रयासाने आणि कुठलीही स्वार्थी भावना मनात न ठेवता बहिष्कृत भारताचे २४ रकाने एकट्या आंबेडकरांनी लिहीले यावरून त्यांच्या कर्तृत्वाची जाणीव आपणास होते. 'बहिष्कृत भारतासाठी' लेखन करतांना कधी हायकार्टाच्या लायब्ररीत, कधी चर्चगेट स्टेशनवर तर कधी स्वतःच्या ऑफीसात त्यांनी आपले लेख लिहीले. त्यामुळे त्यातील लेख दर्जेदार तयार झाले. त्यात सुबोधता, विचारप्रगल्भता निर्माण झाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'बहिष्कृत भारत' यातील अग्रलेखाचा विचार केला तर आंबेडकरांच्या कारकिर्दीत कितीतरी वृत्तपत्रांचा भरणा निर्माण झाला होता. ही सर्व वर्तमानपत्रे उच्च विद्याविभूषित ब्राम्हणांच्या होतचे बाहुले असल्यामुळे त्यामध्ये पांडीत्याचा भरणा होता. त्यामुळे या ब्राम्हणांच्या पसरलेल्या वृत्तपत्रांना एक वेगळे महत्व प्राप्त झाले होते. अशापरिस्थीत आपल्याही वृत्तपत्राचा टिकाव लागला पाहिजे असे डॉ. आंबेडकरांना वाटत होते. तसेच सुरवातीला बंद पडलेल्या मुकनायकाचा अनुभव पाठीशी होता. म्हणूनच आपलेही वर्तमानपत्रे चांगल्या प्रकारचे निर्माण झाले पाहिजे ही भावना मनात ठेऊन बहिष्कृत भारताची निर्मिती झाली. अशा या वृत्तपत्रात खालील वैशिष्ट्ये आढळून येतात.

१) प्रक्षोभ विचार — डॉ. आंबेडकरांनी ज्या ज्या अस्पृश्य लोकांना स्पृश्य समाजाने आपल्या वर्चवाखाली ठेवण्याचा प्रयत्न केला, चाली रूढी, परंपरा आणि अस्पृश्य समाजाचा विचार न करणाऱ्यावर आंबेडकरांनी जहाल विचारांचा मारा केला.

उदा. आज अस्पृश्य लोक हिंदूचे हिंदू राहिले तरच आर्य धर्माची संस्कृती या देशात निभवणार आहे. उलट हेच हिंदूचे मुसलमान झाले तर या देशात आर्य संस्कृतीचा पाडाव होऊन यावनी संस्कृतीचे प्राबल्य झाल्याशिवाय राहणार नाही.

२) आग्रही व आक्रमक विचार — डॉ. आंबेडकरांच्या मनाला जे जे पटले व ज्या ज्या गोष्टीमध्ये सत्य आहे त्या गोष्टींचा आग्रह त्यांनी केला आहे. आणि ही आग्रही मागणी न मिळाल्यास आक्रमक भूमीकाही स्विकारली आहे.

उदा. माणुसकी वाचूनी आज अस्पृश्य जीवंत असून मरल्यासरखे आहेत माणुसकी पेशा राज्य महत्वाचे नाही. राज्य गेले तर निदान माणुसकी जीवंत राहिल. परंतु माणुसकी गेली की सर्वकाही जाते आणि म्हणून माणुसकीसारख्या अति उत्तम हेतूसाठी आग्रह का धरू नये.' अशी आग्रही भूमिका स्विकारून जर ती मिळणार नसेल तर एखाद्या वेळेस आम्ही हिंसा सुध्दा करण्यास मागेपुढे पाहणार नाही. असा आक्रमक विचार ते व्यक्त करतात.

३) उपरोधिकता — आपले विचार धारदार बनविण्याकरीता आंबेडकरांनी उपरोधाच्या शस्त्राचा उपयोग करण्याचे औचित्य साधले आहे.

उदा. आमचे टिकाकार, ढोंगीपणा, माथेफिरूपणा, गैरसमजूतीपणा इ. लेखाच्या माध्यमातून उपरोधिकता दिसून येते. जसे प्रार्थना समाजाचे पितळ उघडे करतांना ते म्हणतात की "प्रार्थना समाजाने काढलेल्या शाळेतून शिकून किती विद्यार्थी तयार झाले हे आम्हास नक्की माहीत नाही पण आज या शाळा बंद झाल्या हे खरे!" यातून उपरोधिकता स्पष्टपणे जाणवते.

४) म्हणींचा वापर — बहिष्कृत भारताच्या लेखामध्ये डॉ. आंबेडकरांनी म्हणी व वाक्यप्रचार यांचा समोयोचित वापर करून आपली लेखनशैली मनोहारी बनवली आहे.

उदा. "मी हासते लेकाला, शेंबूड माझ्या नाकाला, सळो की पळो करणे , आकाश पाताळ एक करणे, घोड्याचे ओझे गाढवावर लादणे, अशा अनेक म्हणी व वाक्यप्रचार जागोजागी विखूरलेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांची शैली पंडित्यपूर्ण बनते.

५) लालित्यपूर्ण लिखाण — आपली लेखनशैली बोजोड होणार नाही म्हणून त्यांनी लालित्यपूर्ण लेखन केले आहे.

उदा. “या रूढी परिणामी वाईट आहेत याचा प्रत्यक्ष अनुभव स्पृश्य लोकांना कधीच न आल्यामुळे त्या टिकून राहल्या आहेत.” आगीतल्या धगीस तुच्छ मानून जीभेवर घेणाऱ्यास ती जशी त्याच्या जिभेस फोड आणून कदर करावयास लावते. तसे अस्पृश्य लोक अस्पृश्य म्हणणाऱ्यांची जीभ उपटते तर कुणी कुणाला अस्पृश्य म्हणते ना!

६) उपमा व अलंकाराचा वापर — बहिष्कृत भारतातील आपले विचार साकार व सुस्पष्ट व्हावेत यासाठी आंबेडकरांनी उपमा व अलंकारांचा वापर केला आहे.

उदा. समाज हा एक मनोरा आहे, समाज ही नौका आहे. तसेच “काम करावे महारांनी व वतन खावे परक्यांनी, खाणे को हम और लढणे को तूम अशा कितीतरी अलंकारांचा वापर केला आहे. त्यामुळे त्यांची भाषा ब्राम्हणांनाही लाजवेल अशी निर्माण झाली आहे.

७) मनाची पकड घेणारे विचार — तत्कालीन परिस्थिती ओळखून आपणाला स्पृश्य व अस्पृश्य लोकांचे मन परिवर्तन कशाप्रकारे करता येईल असा एक गहन प्रश्न त्यांच्यापूढे उभा होता आणि म्हणूनच मनाची पकड घेणारे विचार त्यांनी मांडले.

उदा. पूर्वी अस्पृश्य लोकांना शेतीवर उपजिवीका करण्या इतके क्षेत्र सापडणे कठीण होते. म्हणून त्यांनी जोड धंदा करण्यासाठी प्रवृत्त केले. त्यासाठी त्यांनी लोकांना खादी विण्यांचा सल्ला दिला. खादीचे महत्त्व पटवून दिले. तसेच सत्याग्रहाची संकल्पना समोर करतांना सत्य म्हणजे काय व त्याचा आग्रह कसा करावयाचा यासंबंधी सांगितलेले विचार माणसाच्या मनाची पकड घेतला.

८) संशोधनपरता — डॉ. आंबेडकरांनी ज्या ज्या गोष्टींचा पुरस्कार करावयाचा आहे ती गोष्ट डोळे झाकून केलेली नाही तर प्रत्यक्ष त्या गोष्टीचे संशोधन करून अस्पृश्य समाजाला विचार करायला भाग पाडले.

उदा. धर्मासाठी माणूस की माणसा साठी धर्म”

९) विचार व भाषा यांचा संवाद — डॉ. आंबेडकरांनी आपले विचार मांडतांना ती जनता कशी आहे. त्यांच्या पचनी कोणती भाषा पडेल त्यांची विचार करण्याची क्षमता कशी आहे याचा विचार करूनच त्यांनी विचार व भाषेचा संबंध साधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

उदा. खाणे को हम और लढणे को तूम” यामधील विचार साधा, सरळ, परंतु खाण्याच्या हेतूतून दडलेले स्वार्थीपणा व्यक्त करण्यासाठी हिंदीचा वापर केला व एकंदरीत विचार व भाषा यांचा ताळमेळ साधला.

१०) शब्दसामर्थ — डॉ. आंबेडकरांनी विरोधकांच्या प्रतिवाद्याला तोंड देण्यासाठी आणि आपली भाषा प्रवाही बनविण्यासाठी समर्पक आणि योग्य शब्दांचा वापर केलेला आहे.

उदा. बदमाश, पाजीद, हिजडा, नपुंसक असे कितीतरी सामर्थ्यवान धारदार शब्दांची रचना केल्यामुळे सवर्ण समाजातील लोकसुद्धा खाली मान घातल्या शिवाय राहणार नाही आणि म्हणूनच त्यांच्या वृत्तपत्राला मानाचे स्थान मिळाले.

११) सुबोध सुगम व अर्थवाही भाषा — डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्य समाजाला समजेल त्यांचे उद्बोधन होईल व अस्पृश्य समाज काहीतरी शिकेल यादृष्टीने त्यांनी सुबोध, सुगम व अर्थवाही भाषा वापरली आहे.

उदा. इंग्रजांच्या सैन्यात कोण सामील झाले व त्यांची सत्ता टिकविण्यात अस्पृश्यांनी कशाप्रकारे हातभार लावला हे सांगतांना ते वाईटही आहे. असेही ते सांगतांत कारण यांनी जसे देशद्रोह केला तरी त्याचे पातक मानवद्रोह करणाऱ्यांनाच द्यावा लागतो. म्हणून मानवद्रोहाचा परंपरा नष्ट झाली पाहीजे यासाठी त्यांनी अशाप्रकारची भाषा वापरली.

१२) बहुश्रुतता — बहुश्रुतता म्हणजे एकाच वेळेस निरनिराळे विषय हाताळणे होय. आणि हेच कौशल्य डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या लिखाणामधून वापरले आहेत.

उदा. “ब्राम्हणोत्तर पक्षांचे कार्य कोणते यामध्ये ‘कार्य’ या एकाच शब्दामध्ये कितीतरी कार्यांचा उल्लेख येऊन गेलेला आहे.

१३) स्पष्टता — अस्पृश्य लोकांवर होणाऱ्या अन्यायाला प्रतिकार करतांना जेव्हा डॉ. आंबेडकरांचे मन वैतागून जाते तेव्हा तेव्हा ते उग्ररूप धारण करतात.

उदा. ऋग्वेद काळा नंतर जेव्हा ब्राम्हण काळ आला तेव्हाच ब्राम्हण जातीवाचक करंटी करणी जन्माला आली. तसेच पूणे म्हणजे एक बदमाशांचा अड्डा व लबाडांची पेठ आहे असे स्पष्टपणे ते सांगतात.

१४) धारदार भाषा — डॉ. आंबेडकरांची विचारसारणी तेजस्वी असून त्याची भाषा धारदार आहे. त्यामुळे प्रतिपक्षावर हल्ला चढवितांना मुळीच संकोच वाटत नाही.

उदा. धार्मिक व सामाजिक हक्क मिळविण्याच्या बाबतीत “बाप दाखवा नाहीतर श्राध्द घाला असे उघड आव्हान ते करतात.

१५) तर्कशुध्द विचारसरणी आणि बिनतोड युक्तीवाद — कुठलीही गोष्ट विचारपूर्वक स्विकारावी असा त्यांचा पिंड होता. आणि कुठलाही विचार स्विकारतांना तो आपल्या अंगलट येणार नाही. याची खबरदारी ते नेहमी घेत.

उदा. अस्पृश्य लोक मेलेली जणावरे खातात व भाकरी मागतात. अशाप्रकारे त्यांना हिणवण्यात येते. आणि हेच स्पृश्य लोक अस्पृश्य लोकांनी असली भलतीसलती कामे सोडून दिली तर आपला अपमान झाला असे समजून त्यांना कट करून गावबंदी करतात. व त्यांचे कुसर काढून तंटे बकडे करतात. अशा प्रकारची तर्कशुध्द विचारसरणी मांडून “शुध्दी करून परधर्मात गेलेल्यांना हिंदू धर्मात परत आणण्यासाठी एका हाताने खटपट करायची व दुसऱ्या हाताने स्वधर्मात असलेल्यांची चिड करायची हे काही शुध्दीवर असलेल्या माणसाचे वर्तन नाही.” असा बिनतोड युक्तीवादही ते करतात.

१६) आकर्षक शिर्षके — डॉ. आंबेडकरांनी मुकनायक बंद पडल्यावर जवळपास ६ वर्षांनी बहिष्कृत भारत हे पाक्षिक सुरू केले. यात जेवढे लेख त्यांनी लीहीले या सर्व अग्रलेखांचे शिर्षक देतांना परिस्थितीचे आवलोकान करूनच दिले. आणि तेच शिर्षक आपण का दिले याचेही स्पष्टीकरण त्यांनी दिलेले आहे.

उदा. १) अस्पृश्य निवारणाचा पोरखेळ २) आप घरी बाटा बाप घरीही बाटा, ३) बहिष्कृत भारताचे ऋण हे अलौकिक ऋण नव्हे !

सारांश —

डॉ. आंबेडकरांनी लिहीलेल्या बहिष्कृत भारत या पाक्षिकातील अग्रलेखांचा विचार केला तर आपल्याला असे आढळून येते की, डॉ. आंबेडकर हे एक पत्रकारच नाही तर त्यांचा खरा पिंड तत्वज्ञाचा आहे. त्यांचे लेखन हे विद्वानासाठी नसून दलीत वर्गातील, अस्पृश्य अशिक्षित, व अर्धशिक्षित लोकांसाठी आहे. याची खात्री पटते. त्यामुळेच त्यांची शैली बोजड, घनिष्ट किंवा दुर्बोध झाल्याचे दिसत नाही. उलट ती सुबोध, सुगम व अर्थवाही झाल्याचे दिसते. त्यांची शैली आक्रमक व आवेशी आहे त्याला सत्याची बैठक आणि तर्कयुध्द विचारसरणीचे बंधन असल्याचे दिसून येते. त्यांची शैली अलंकृत असली तरी तिला अलंकारीकतेचा स्पर्श नाही. तसेच सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतीक विचारांचा घोळ न घालता त्यातील गुंता ते सोडवितांना दिसतात आणि म्हणूनच त्यांचे सर्वच अग्रलेख दलीतांच्या, अस्पृश्यांच्या व सर्वसामान्यांच्या गळ्यातील ताईत बनले आहेत. यावरून डॉ. आंबेडकरांच्या बुध्दीमत्ता, विद्वत्ता, आणि कर्तृत्वाची ओळख आपल्याला होते. त्यांच्यामध्ये अभिमानाचे ज्वलंत भांडार कसे भरलेले आहे. याची कल्पना येते. तसेच धर्मशास्त्रापासून ते घटनाशास्त्रपर्यंतचे सर्व विषय हाताळणाऱ्या या प्रकांड विद्वानाने आपल्या प्रतिभेची चुणूक प्रत्येक अग्रलेखातील लेखांच्या शब्दामधून पहायला मिळते. त्यांचे राष्ट्रप्रेम, दलीत वर्गाविषयीचा कळकळ

आपल्या त्यांच्या विचारांमधून दिसून येते. आणि म्हणूनच डॉ. आंबेडकर हे खऱ्या अर्थाने 'महानायक' आहेत असे आपल्याला म्हणता येईल.

संदर्भ —

बहिष्कृत भारतातील अग्रलेख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेबांचे निवडक लेख, गंगाधर पानतावणे, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे

डॉ. बाबासाहेब आंबेकरांचे शिक्षण विषयक विचार व कार्य

डॉ. पुरुषोत्तम माहोरे

Assistant Professor

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतही भावी भारताच्या शिक्षणाचा वेध घेणारे शिक्षणतज्ज्ञ या नात्याने स्वातंत्र्यपूर्ण व स्वातंत्र्योत्तर काळात वावरतांना दिसतात. त्यांनी मांडलेले शिक्षणविषयक विचार आजच्या काळातही लागू पडतांना आपल्याला दिसतात. डॉ. आंबेडकरांच्या अभ्यासातून, अनुभवातून, निरीक्षणातून आणि चिंतनातून हे विचार आल्यामुळे त्यांना चिरंतन मूल्य प्राप्त झाले आहे. डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्य समजून घेण्यासाठी त्यांचे विविध लिखान, भाषणे, वृत्तपत्रे यांचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे. त्यांचे विचार वेगवेगळ्या प्रसंगी वेगवेगळ्या निमित्ताने मांडलेले आहे. त्यांनी शिक्षण शिक्षणसंस्था, शिक्षक, शिक्षणपद्धती, सरकारचे शिक्षणासंबंधी कर्तव्य इ. विविध बाबींवर प्रकाश टाकला आहे.

महत्त्वपूर्ण शब्द— बहुआयामी, द्रष्टे, पुनर्रचना समिती, सिनेट

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे 20व्या शतकातील भारतातील एक उल्लेखनीय असे विद्वान होते. समाजाच्या तळागाळातील सर्व अधिकारापासून वंचित असणाऱ्या लोकांसाठी बाबासाहेबांनी जीवनभर कार्य केले आहे. त्यांनी विविध समाज, धर्म, लोक, जातीप्रथा यांचा अभ्यास करून उपाय मांडण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. आंबेडकर फक्त गरीबांचे कैवरीच नव्हते तर, एक राजकीय वादळ, अर्थशास्त्रज्ञ, समाज सूधारक, बौद्ध धर्मप्रचारक व प्रसारक अशा अनेक भूमिका त्यांनी एकच जीवन जगतांना सांभाळल्या. बाबासाहेब बहुआयामी, द्रष्टे कृतीशिल विचारवंत होते. भारताच्या इतिहासात ध्रुव ताऱ्यासारखे अढळ स्थान प्राप्त करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यता निवारणाच्या चळवळीची सूत्रे हाती घेतली आणि या मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासात एक नवे पर्व उदयास आले. परिस्थितीचे चटक सहन करित बाबासाहेबांनी आपले शिक्षण पूर्ण केले. त्यामुळे अतिशय पोटतिडकीने ते आपले शिक्षणविषय विचार विद्यार्थ्यांसमोर व्यक्त करतात.

शिक्षणविषयक विचार—शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे यावर बाबासाहेबांची निष्ठा होती. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या विचारांवर अधिष्ठित समाजव्यवस्था शिक्षणातून निर्माण होईल अशी त्यांची विचारधारा होती. क्रांती आणि परिवर्तन शिक्षणाशिवाय येऊ शकणार नाही. शिक्षण म्हणजे परिवर्तन हे त्यांच्या शैक्षणिक विचारांचे मुख्य सूत्र होते. डॉ. बाबासाहेबांनी शिक्षणाची सुंदर व्याख्या केली. “त्यांच्यामते व्यक्तीला जाणीव देते ते शिक्षण होय, प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या स्वतःचा आणि राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीने शिक्षणाचे महत्त्व काय आहे याची जाणीव करून देणे म्हणजे शिक्षण होय.” आमच्या सर्व शरीराचे पोषण कमी झाल्यास माणूस हतबल होऊन अल्पायुषी होतो. तसेच तो शिक्षणाच्या अभावी निर्बुद्ध राहिल्यास जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम बनतो असे त्यांनी सांगितले आहे.

डॉ. आंबेडकर शिक्षणाची तुलना औषधाशी करतांना म्हणतात की समाजातील सर्व दुखण्यावर एकमेव औषध म्हणजे शिक्षण आहे. म्हणूनच त्यांनी शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा असा मूलमंत्र दिला. 15 फेब्रुवारी 1941 रोजी फलटन रोड मुंबई येथील म्युन्सिपल चाळीमध्ये बाबासाहेबांची सभा झाली होती त्या सभेमध्ये बाबासाहेब म्हणतात की “मुलांना शिक्षण देण्यात कसूर करू नका, तुम्ही आज जो काही कचारापट्टीचा धंदा करता तो काही मानाचा नाही तो अत्यंत गलिच्छ आहे म्हणून तुमच्या मुलांना तुमच्या नंतर तुमच्या सारखाच धंदा करण्याची पाळी येऊ नये म्हणून तुम्ही मुलांना शिक्षण दिले पाहिजे. तर 9 डिसेंबर 1945 रोजी मनमाड येथील सभेत ते म्हणाले “आपण राजकीय चळवळीला जितके महत्त्व देतो तितकेच महत्त्व शिक्षण प्रसाराला दिले पाहिजे कारण शिक्षणाशिवाय आपल्याला मानाच्या जागा काबीज करता येणार नाही. विद्यार्थी असतांना अत्यंत दयनीय अशा परिस्थितीत मी विद्याभ्यास केला आहे. आमच्या विद्यार्थ्यांना बोर्डिंगमधून आमच्यापेक्षा कितीतरी पटीने चांगली सोय असतांना त्यांनी रात्रदिवस का अभ्यास करू नये. तुम्हाला माहित आहे की जो कोणी पैसा देत असतो तो त्याची जात विचारत असतो म्हणूनच हिंदुस्थान सरकार विचारेल की आम्ही अस्पृशांसाठी जो इतका पैसा खर्च करतो. त्याचे त्यांनी काय विज केले. त्याकरिता आपल्या विद्यार्थ्यांनी कसून अभ्यास केला पाहिजे.”

त्याचप्रमाणे रावडी कॅम्प मुंबई येथील 13 जून 1953 च्या आपल्या भाषणात ते म्हणाले “आपण शिकलो म्हणजे सर्व प्राप्त होते असे नाही, शिक्षण घेतांना वैचारिकते बरोबर माणसांनी शीलही सुधारले पाहिजे त्याशिवाय शिक्षणाचा हीन भावनेतून न्हास होईल. बाबासाहेब म्हणतात “शिलाशिवाय विद्या फुकाची आहे. कारण विद्या एक शस्त्र आहे. एखाद्या जवळ विद्येचे शस्त्र असेल व तो शीलवान नसेल तर विद्येच्या शस्त्राने तो दुसऱ्याचा घात करेल. विद्या ही तलवारी सारखी आहे तिचे महत्त्व तिला धारण करण्याच्यावर अवलंबून राहिल. अडाणी माणूस कुणास फसवू शकत नाही कारण फसवावे कसे हे त्याला उमजत नाही. परंतु शिकलेल्या लोकांच्या ठिकाणी कोणास कसे फसवावे व त्याला फसविण्यासाठी लागणारा उक्तीवाद कसा करावा हे माहित असल्याने, खऱ्याचे खोटे व खोट्याचे खरे ते भासवू शकतात. शिलाशिवाय जर शिकले सवरले लोक निपजु लागले तर त्यांच्या शिक्षणातच समाजाचा व राष्ट्राचा नाश आहे.

मिलिंद महाविद्यालयाच्या उद्घाटनाप्रसंगी म्हणतात की “शिक्षण म्हणजे खालच्या समाजाची उन्नती करण्याचा प्रश्न आर्थिक असल्याचे मानण्यात येते पण ते चुक आहे. हिंदुस्थानातील दलित समाजाची उन्नती करणे म्हणजे त्यांना अन्न वस्त्र व निवाऱ्याची सोय करून पूर्वीप्रमाणे त्यांना उच्चवर्गीयांची सेवा करण्यास लावणे नव्हे तर ज्यामुळे त्यांचे जीवन निर्दयपणे लुबाडण्यात आले आहे त्यांचे आणि त्यांच्या स्वतःच्या तसेच राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीने शिक्षणाचे महत्त्व काय आहे याची त्यांना जाणीव करून देणे म्हणजेच खरे शिक्षण होय.

प्राथमिक शिक्षण—प्राथमिक शिक्षण हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना राष्ट्रीय दृष्टीकोणातून अत्यंत मुलभूत आणि मोलाचे वाटते. सध्याच्या स्थितीमध्ये ज्या राष्ट्रातील बहुजन समाज निरक्षर आहे अशा राष्ट्राचा जीवन प्रवाहात टिकाव लागायचा नाही. प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार सर्वांगीण राष्ट्रीय प्रगतीच्या इमारतीचा पाया आहे. केवळ लोकांच्या खुशीवर हा प्रयत्न सोपविल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार होण्यास अनेक शतके

लागतील म्हणूनच सक्तीचा कायदा करावा लागतो. बाबासाहेबांच्या मते प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे या मताशी सहमत असले तरी ते मोफतही असावे या मताशी ते पूर्णपणे सहमत नाही. प्राथमिक शिक्षण सगळ्यांना मोफत असावे असे त्यांना वाटत नाही. ज्यांना फी देणे शक्य आहे त्यांच्याकडून ती जरूर घ्यावी आणि ज्यांना ती फी भरणे शक्य नाही त्यांना प्राथमिक शिक्षण मोफत असावे. आपली भूमिका स्पष्ट करतांना बाबासाहेब म्हणतात की "ज्यांच्याकडे फी देण्याचे सामर्थ्य आहे त्याकडून ती घेण्यात पाप नाही, की अन्याय नाही. त्याप्रमाणे फी वसूल केली तर थोडा का होईना सक्तीच्या शिक्षणाचा जादा खर्च भागविण्यास मदत होईल. याशिवाय बाबासाहेब सक्तीच्या शिक्षणाचा खर्च भगविण्यासाठी नवे कर बसविण्याचीही सूचना करतात.

उच्च शिक्षण –बाबासाहेबांनी शिक्षणाला अन्नाची व शक्तीची उपमा दिली आहे. अन्नविना मनुष्य जगू शकत नाही त्यात कोणत्याही शक्तीचा संचार होत नाही. तसेच शिक्षणाचे आहे. शिक्षणातून मन व शरीर सुदृढ राहण्यास मदत होते. शिक्षणाअभावी मानवात पशुत्व निर्माण होते. उच्च विद्याविभूषित बाबासाहेब 20 मार्च 1920 रोजी मानगाव येथील अस्पृश्य परिषद भरली याप्रसंगी बोलतांना म्हणाले "शिक्षण व स्वावलंबन ही दोन प्रगतीची साधने आहेत आपले मानवी हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी उच्च शिक्षण हा एकमेव मार्ग आहे." प्राथमिक शिक्षण मिळून आज मागासलेला समाज पुढे येणे शक्य नाही म्हणून त्यांना उच्च शिक्षण दिले पाहिजे. खालच्या वर्गांना उच्चशिक्षण ही फार खर्चाची बाब होता कामा नये. दुसरी गोष्ट अशी की खालच्या वर्गाला वरच्या वर्गाच्या पातळीवर आणण्यासाठी त्यांना सवलती दिल्या पाहिजेत. असे करणे म्हणजे समता असे त्यांनी स्पष्ट केले. शिक्षण ही एक पवित्र संस्था आहे, शाळेत मने सुसंस्कृत होतात. शाळा म्हणजे नागरिक तयार करण्याचे पवित्र क्षेत्र आहे ते एक राष्ट्रीयतेचे मानवतेचे नि अज्ञानतम दूर करण्याचे उदात्त कार्य आहे.

15 ऑगस्ट 1924 ला मुंबई विद्यापीठ पुनर्रचना समितीपुढे दिलेल्या लेखी साक्षीत ते म्हणतात "विद्यापीठे परिक्षा घेणारी यंत्रणा नसावी तर शैक्षणिक कार्य करणारी यंत्रणा असावी. विद्यापीठात दिले जाणारे शिक्षण समाजाभिमूर्ख असावे तसेच ते विज्ञान निष्ठ आणि पक्षपात करणारे नसावे. विद्यार्थ्यांचा व्यक्तीमत्त्व विकास होईल त्यांची बौद्धिक आणि मानिसक क्षमतांची वाढ होईल असे शिक्षण असावे. विद्यापीठात अशी एक स्वतंत्र यंत्रणा असावी की जी समाजाच्या विविध बदलांचा आणि गरजांचा सतत मागोवा घेत राहील. विद्यापीठ व समाज यात सामंजस्य प्रस्थापीत व्हावे यासाठी विद्यापीठ सल्लागार मंडळ अशी स्वतंत्र यंत्रणा असावी. मागास वर्गीय समाजात आणि विशेष करून दलित वर्गात शिक्षणाच्या प्रचार प्रसारासाठी विद्यापीठाने विशेष प्रयत्न करण्याची गरज आहे. "

विद्यापीठ किंवा महाविद्यालयीन शिक्षणाचा प्रभाव चिरकालीन स्वरूपाचा असतो. त्यामुळे विद्यापीठ हा कारकून काढण्याचा कारखाना ठरू नये अशी त्यांची उपेक्षा आहे विद्यापीठ म्हणजे शिक्षकांचे विद्यापीठ असे ते म्हणतात. प्रत्येक महाविद्यालयाचा कारभार स्वतंत्र विद्यापीठासारखा असावा. भारत भेटीवरून आलेल्या एका अमेरिकन प्राध्यापकाच्या विचारांचा हवाला देत ते म्हणाले "भारतीय विद्यापीठातून मिळणारे शिक्षण अत्यंत भिकार पद्धतीचे आहे. त्यातून विद्यार्थ्यांना पुरेशे मार्गदर्शन किंवा ज्ञान मिळत नाही तसेच त्यांना संशोधक वृत्ती व स्वतंत्र विचारांची प्रेरणाही मिळत नाही. भारत नवा ध्येयवाद स्वीकारण्याऐवजी अजूनही आपल्या जुण्या वेदातच गर्क आहे. भारताने जरा डोळे उघडून आधुनिक दृष्टिकोनाने बघावे पण तसे त्यांना वाटत नाही हे दुर्भाग्य होय. त्याचप्रमाणे उच्च शिक्षण ही केवळ एकाच वर्गाची मक्तेदारी न राहता सर्वच वर्गात उच्च शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी सरकार दक्ष असावे असे ते म्हणतात.

मुंबई विद्यापीठ कायदा दुरुस्ती विधेयकावर 27 जुलै 1927 रोजी केलेल्या भाषणात ते म्हणतात "महाविद्यालयात प्राध्यापक आणि विद्यापीठातील प्राध्यापक यांच्यात सलोख्याचे संबंध नसतील तर या यंत्रणा स्वतःच्या आणि व्यापक समाज हिताच्या दृष्टीने आवश्यक संशोधन व ज्ञान प्रवर्तनाचे कार्य करू शकत नाही. प्राध्यापकांबाबत ते नेहमी म्हणत प्राध्यापकांकडे व्यक्तीमत्त्व असले पाहिजे. त्यांनी आपल्या अध्ययनाविषयी यथासांग तयारी केली पाहिजे. आपल्या विषयात तो परिणीत असावा. त्याचे लक्ष संशोधनाकडे असले पाहिजे. उत्तम प्रोफेसर नुसताच विद्वान असून चालत नाही तर तो सर्वश्रुत असावा, त्याची वाणी शुद्ध असावी. विद्यार्थ्यांमध्ये उत्साह निर्माण करता यावा त्यासाठी तो स्वतः उत्साही असला पाहिजे. ज्ञानामध्ये सखोलता प्राप्त करून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक वाचन करावयास प्राध्यापकांनी प्रोत्साहित केले पाहिजे.

तर विद्यापीठात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांबद्दल ते म्हणतात "विद्यार्थ्यांनी राजकारणापेक्षा अभ्यासाला अग्रक्रम दिला पाहिजे. विद्यार्थी ज्या विद्यापीठात शिक्षण घेतात त्यांच्या कारभारकडेही विद्यार्थ्यांनी लक्ष घातले पाहिजे. कारण विद्यार्थ्यांनी शिकावे हे विद्यापीठ जरी ठरवित असले तरी आपल्या बौद्धिक विकासाला आपण शिकतो ते खरोखरच पोषक व आवश्यक आहे की नाही हे प्रत्येक विद्यार्थ्याने पाहिले पाहिजे. उच्च शिक्षणाच्या काळात विद्यार्थ्यांच्या भावी जीवनाची उभारणी होत असते, तो आदर्श नागरीक होणार किंवा नाही हे शिक्षणक्रम व त्याला मिळणारे वातावरण ठरविणार असल्यामुळे विद्यापीठाची उच्च शिक्षणाची ध्येय धारणे विद्यार्थ्यांनी लक्षपूर्वक बघीतली पाहिजे. विद्यापीठाच्या सिनेटमध्ये असणारे सदस्य उच्च शिक्षणासंदर्भात स्वार्थाने प्रेरित होवून निर्णय घेत असल्यास विद्यार्थ्याने त्याचा विरोध केला पाहिजे.

सध्याच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये आमूलाग्र असा बदल त्यांना अपेक्षित आहे मुंबईतील महाविद्यालयांचे उदाहरण घेऊ स्वतः शिक्षणाच्या स्वतंत्र पद्धतीचा नवा सिध्दांत त्यांनी मांडण्याचा प्रयत्न केला ते म्हणतात "मुंबईमध्ये आर्ट्स व सायन्स विषय शिकविणारी सहाही महाविद्यालये आहेत. व ती महाविद्यालये मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित आहेत तरी त्यांचे अस्तित्व विभक्तच आहे. त्यामुळे या सहाही कॉलेजमधून निरनिराळ्या प्रोफेसांकडून पुनःपुन्हा तेच तेच विषय शिकविले जातात त्यामुळे कामाची निरर्थक पुनरावृत्ती होते. परंतु यापद्धती ऐवजी एलिफिन्सटन महाविद्यालयातून फक्त इतिहास व अर्थशास्त्र हेच विषय शिकविण्याची सोय केली. तसेच ज्या प्रोफेसरांना इतिहास व अर्थशास्त्र हेच विषय शिकवायचे असतील त्यांनाच एलिफिन्सटन कॉलेजमध्ये हेच विषय शिकविण्यासाठी पाठविले तर एकाच विषयाचे सात-आठ प्रोफेसर एकत्र येतील मग त्यांच्या कामाची आपणाला विभागणी करावी लागेल. त्यामुळे विषयाची उत्तम वाटणी होईल.

इतकेच नव्हेतर हिंदुस्थानची प्रादेशिकता लक्षात घेऊन बाबासाहेबांनी प्रादेशिक विद्यापीठाच्या स्वायत्तेचा पुरस्कार केला पण याचवेळी त्यांनी सर्व प्रांतातील शिक्षण समान पातळीवर व समान प्रमाणास आणले पाहिजे. ते हिंदुस्थानच्या शिक्षण पद्धतीच्या दृष्टिने हितावह आहे असे त्यांनी आवर्जून प्रतिपादन केले.

सहशिक्षणावर भर – स्त्री-पुरुषांना एकच व एकत्र शिक्षण दिले पाहिजे असे विचार व्यक्त करून सहशिक्षणाचा त्यांनी पुरस्कार केला. सहशिक्षणाला विरोध करणाऱ्यांना उद्देशून ते म्हणतात की "स्त्री पुरुषांना वेगवेगळे ठेवल्याने त्यांची नितिमत्ता थांबून राहते हा निव्वळ भ्रम आहे. एखादा रुग्ण तरुण निर्जण वनात राहून ब्रम्हचारी राहू शकेल किंवा एखाद्या स्त्रिला तुरुंगात डांबल्यास व तिला कोणचा संसर्ग लागू न दिल्यास ती साधवी राहू शकेल. मग नितिमत्तेचे बुजगावणे कशासाठी म्हणून अशा लोकांच्या नितिमत्तेला कवडी इतके मोलही देण्याचे त्यांना प्रयोजन वाटत नाही. उलट स्त्रियांच्या सहवासात राहून जो पुरुष आपले मन ताब्यात ठेवू शकते व पुरुषांच्या सहवासात जी स्त्री आपले पाऊल वाकडे पडणार नाही त्यांची खबरदारी घेते त्यांना नितिमान म्हटले पाहिजे. म्हणूनच त्यांनी सहशिक्षणावर भर दिला.

ग्रंथसंपदेचे महत्व— बाबासाहेबांनी ग्रंथ किंवा पुस्तके ही जीवनाचे अंग मानले होते. पुस्तकाशिवाय जीवन अधुरे आहे असे ते नेहमी म्हणत. त्यांनी जी ग्रंथ व पुस्तके जमा केली त्यांची संख्या पन्नास हजाराच्यावर होती म्हणूनच त्यांनी शिक्षणात ग्रंथालयाला अत्यंत महत्व दिले. ज्या शाळा व कॉलेजेस मध्ये ग्रंथालये नाही ते शाळा व महाविद्यालये विद्यार्थ्यांना परिपूर्ण ज्ञान देऊ शकत नाही. म्हणून त्यांनी मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना करतांना प्रथम ग्रंथालयाची उभारणी केली.

शिक्षणविषयक कार्य – अस्पृश्य समाज शिक्षित झाल्याशिवाय त्यांची उन्नती होणे शक्य नाही हे बाबासाहेबांनी आळखले होते म्हणूनच त्यांनी शिक्षण प्रसाराच्या कार्यावर भर दिला. अस्पृश्य समाजाची प्रगती घडवून आणण्यासाठी त्यांनी 1924 मध्ये बहिष्कृत हितकारणी संस्था स्थापन केली. यासंस्थेच्या वतीने अस्पृश्यासाठी वाचनालये, प्रौढासाठी रात्रीशाळा सुरू केल्या इ.स. 1945 मध्ये पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. तिच्या वतीने मुंबईला सिध्दार्थ कॉलेज व औरंगाबादला मिलिंद महाविद्यालय व इतर शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. दलित विद्यार्थ्यांसाठी अनेक वसतीगृहे चालविले. इतकेच नव्हे तर संविधान लिहीत असतांना भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 45 नुसार 14 वर्ष पूर्ण होईपर्यंत प्रत्येक बालकास मोफत व सक्तीचे शिक्षण द्यावे अशी तरतूद केलेली आहे. सरकारने ही व्यवस्था राज्यघटना लागू झाल्यापासून 10 वर्षांच्या कालावधीत पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करावा असेही त्यात नमूद केले. घटनेच्या कलम 29 व कलम 30 नुसार मागासवर्गीय जाती –जमाती, बहुजन व अल्पसंख्यांच्या शिक्षणाबद्दल विशेष तरतूद केली. त्यानुसार राज्याच्या खर्चाने चालणाऱ्या किंवा राज्याच्या पैशातून सहाय्य मिळत असलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणत्याही नागरिकास केवळ धर्म, वंश, जात, भाषा किंवा यापैकी कारणावरून कलम 29/1 नुसार प्रवेश नाकारता येणार नाही. अशी तरतूद करून ठेवली.

मूल्यमापन— बाबासाहेबांच्या अभ्यासातून, अनुभवातून निरीक्षणातून आणि चिंतनातून हे विचार आल्यामुळे त्यांना चिरंतन मूल्य प्राप्त झाले आहे. या देशाने बाबासाहेबांचे विचार मान्य केले असते तर आज आपणास ज्या अमर्याद अशा समस्या पहावयास मिळते त्या बऱ्याच अंशी कमी झाल्याचे दिसले असते. तसेच आज भारताला संशोधन आणि शैक्षणिक क्षेत्रात मागे पडावे लागले नसते. आज भारतातील एकही विद्यापीठ जगातल्या पहिल्या दोनशे विद्यापीठात समाविष्ट नाही. त्यामुळे भारतातील विद्यापीठातील शिक्षणाचा दर्जा अधोरेखित होत असतांना दिसतो. बाबासाहेब म्हणायचे सरकारने शिक्षणावर जास्त खर्च करावा जेणेकरून सर्व स्तरातील लोकांना शिक्षणाचा लाभ घेता येईल. परंतु आज शिक्षणावर पाहिजे त्या प्रमाणावर खर्च होत नाही उलट शिक्षणाचे खाजगीकरण केल्यामुळे सर्वसामान्यांना शिक्षण कठीण झाले आहे. शिक्षणाचा मुलभूत उद्देश जागृती निर्माण करणे हा आहे. डॉ. आंबेडकरांनी दाखविलेली दिशा लक्षात घेऊन शिक्षण प्राप्ती हे ध्येय मानून शिकणारा विद्यार्थी आणि अर्धपोटी राहून आपल्या पाल्याला शिकवणारा पालक आज समाजात दिसत आहे. या शिक्षणामुळेच प्रत्येक क्षेत्रात त्यांची घोंडदौड सुरू आहे. परंतु बाबासाहेबांचे शिक्षण विषयक विचार फक्त दलित विद्यार्थ्यांपुरते मर्यादित नव्हते तर सर्वच विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी मांडलेले विचार अतिशय मोलाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:—

- 1) धनंजय कीर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, 2000
- 2) खैरमोडे चांगदेव भगवान, डॉ. भीमराव रावजी आंबेडकर खंड 10, सुगावा मुद्रण, पूणे 2000
- 3) सोविनीयर, आंतराष्ट्रीय परिषद, व्हिजन 2056, बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर 2012
- 4) डहाट धनराज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड 6 संकेत प्रकाशन, नागपूर 2013
- 5) डॉ आंबेडकर बी. आर., देविदास घोडेस्वार (अनुवाद): दलितांचे शिक्षण, समता प्रकाशन नागपूर 1997
- 6) शिक्षण समीक्षा जानेवारी 1991 गोरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई 1993
- 7) निबाळकर वामन (संपादक) डॉ बाबासाहेब आंबेडकर विचारधारा, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर 2006

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार

डॉ. शिंदे संग्राम रामचंद्र

अर्थशास्त्र विभाग

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुणेगाव

मो. नं. ९३०९८०१४९२

sangramshinde730@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ घटना तज्ज्ञच होते असे नाही तर ते श्रेष्ठ दर्जाचे राजनितीज्ञ, कायद्याचे उच्च कोटीचे विद्वान, समाजशास्त्रज्ञ, इतिहासकार, भविष्यवेक्ता, नितीशास्त्रज्ञ होते. एवढेच नाहीतर उच्च प्रतिचे जागतिक दर्जाचे अर्थशास्त्रज्ञ होते. परंतु त्यांच्या विचारांची दखल भारतीयांनी घेतली नाही याचे दुःख वाटते. बाबासाहेबांनी कोलंबिया विद्यापीठ तसेच केंब्रीज विद्यापीठ या सारख्या जागतिक दर्जाच्या नामवंत विद्यापीठात अर्थशास्त्राचा विविधांगी अभ्यास केला. केन्सच्या चलनविषयक विचारांची उपयुक्तता भारतासाठी कमी आहे हे प्रखरपणे मांडण्याचे काम केले. एवढेच नाही तर त्यांनी भारतासाठी कोणती चलनपद्धती जास्त उपयुक्त आहे हेही पटवून दिले. त्यांनी एम. ए. साठी लिहिलेल्या प्रबंधात (Administration and Finance of the East India Company - 1925.) पीएच. डी. साठी लिहिलेल्या प्रबंधात (The Evolution of Provincial Finance in British India - 1925) तसेच डी. एस्सी पदवीसाठी (The Problem of Rupee: Its Origin and Currency and Banking No. 1-1947) लिहिलेल्या प्रबंधातून तसेच वेगवेगळ्या पुस्तकातून, अग्रलेखातून, संपादकीय लेखातून, भाषणातून त्यांचे आर्थिक विचार प्रकट होतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार किती उच्च कोटीचे आहेत याची प्रचिती जगप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ नोबेल पुरस्कार विजेते डॉ. अमर्त्य सेन यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराबद्दल काढलेल्या गौरवगरा वरून येते. डॉ. अमर्त्य सेन म्हणतात, “ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मी माझ्या अर्थशास्त्राच्या ज्ञानाचा पितामह मानतो”

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अभ्यासाचा विषयच अर्थशास्त्र असल्यामुळे त्यांनी मांडलेल्या शेतीविषयक विचारात त्यांची शेतकरी, शेतमजूर, दलित इ. बद्दलची तळमळ आणि देशाच्या विकासाचे ध्येय स्पष्टपणे नजरेस येते. बाबासाहेबांच्या मते, भारतात सर्वात मोठा व्यवसाय असलेल्या शेतीकडे शासनाने सर्वाधिक लक्ष दिले पाहिजे. शेतीच्या विकासाबरोबरच शेतीत काम करणा-या शेतक-यांचा, शेतमजूरांचा विकास करणे, त्यांच्या उत्पन्नात वाढ करणे ही शासनाची जबाबदारीच नाही तर कर्तव्य ही आहे. भारतीय शेतीव्यवस्थेत असलेल्या समस्या कोणत्या आणि त्या कशा कमी करता येतील तसेच त्यामध्ये शासनाची कोणती भूमिका असावी याबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेले शेतीविषयक विचार खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. भारतातील शेतजमिनीचे महत्व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लिहिलेल्या ‘स्माल होल्डींग्स इन इंडिया अँड देअर रेमिडीज’ या संशोधन पर लेखात कृषिक्षेत्रात असलेल्या समस्येचे अत्यंत चिकित्सक पद्धतीने विश्लेषण केलेले आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी या पुस्तिकेत उपस्थित केलेले प्रश्न आजही तितकेच ज्वलंतपणे भारतीय शेतीक्षेत्रात टिकून आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतीला उद्योगाचा दर्जा दिला. त्यांच्या मते भारतीय शेती हा राष्ट्रीय पातळीवरचा एक महत्वपूर्ण असा प्राथमिक उद्योग आहे. भारतातील लोकसंख्येचा सर्वात मोठा भाग शेतीक्षेत्रावर अवलंबून असल्यामुळे शेतीचे महत्व निश्चितच अधिक आहे. त्यांच्या मते शासनाद्वारे उद्योगांना ज्याप्रमाणे सवलती दिल्या जातात तशा प्रकारच्या सवलती शेतीलाही दिल्या जाव्यात.

शहरांच्या विकासात शहरातील उद्योग कारणीभूत असतात त्याचप्रमाणे कृषिक्षेत्राच्या विकासावर शासनाने भर दिल्यास ग्रामीण भागाचाही विकास होवू शकतो. शेतकरी व शेतमजूरांच्या उत्पन्नात वाढ होते आणि असे झाल्यास देशात आर्थिक समता प्रस्थापित होते असा विश्वास बाबासाहेबांचा होता. आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी शेतीचा विकास करणे आणि शेतीतील उत्पादनात वाढ करणे हा योग्य मार्ग असल्याचे त्यांनी आपल्या भाषणात नमुद केले.

२. भारतातील शेतजमिनीचे तुकडे

भारतीय शेतीचे तुकडीकरण आणि विभाजन हे भारतीय शेतीक्षेत्रात मोठी समस्या असल्याचे बाबासाहेबांनी सन १९१८ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या “ भारतातील लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय” (Small Holdings in India and their Remedies) या लेखात म्हटले आहे. त्यांनी या लेखात शेतीविषयक विचार मांडताना शेतीचे लहान आकारमान अत्यंत घातक स्वरूपाचे आहे आणि त्यामुळे देशाच्या मोठ्या उद्योगधंद्याला धोका निर्माण होवू शकतो असे त्यांचे मत होते. बाबासाहेबांचे असे मत होते की, भारतात इतर देशाच्या तुलनेत शेतीचे सर्वाधिक प्रमाण आहे. परंतु त्यातून मिळणारी उत्पादकता मात्र सर्वात कमी आहे. याला शेतजमिनीचे विभाजन आणि तुकडीकरण हेच कारण आहे. भारतीय शेतजमिनीचे तुकडीकरण आणि विभाजन हे केवळ वारसा हक्कामुळे होत नाही तर शेतीवर अतिरीक्त भार पडल्यामुळे होते. ज्याप्रमाणात लोकसंख्या वाढते त्याप्रमाणात लोकांना रोजगार मिळाला पाहिजे. परंतु तसे न झाल्यास बेकारी वाढण्याची शक्यता जास्त असते. इतरत्र रोजगार न मिळाल्यामुळे बेकार लोक नाईलाजाने शेतीत काम करणे पसंद करतात. त्यामुळे शेतीवर आवश्यकतेपेक्षा जास्त ताण पडतो. अर्थशास्त्रात शेतीवर अतिरीक्त भार असणा-या लोकांना छुपी बेकारी असे म्हणतात. बाबासाहेब शेतजमिनीचे आकारमान लहान का होत जाते याचे कारण सांगण्यासाठी प्रा. जेव्हान यांच्या विधानाची आठवण करून देतात. प्रा. जेव्हान यांच्या मते, “राहणीमान कमी दर्जाचे आहे म्हणून लोक शेतजमिनीच्या लहान तुकड्यात शेती करतात असे नाही, तर सद्याच्या परिस्थितीत लहान शेती करणे किफायतशीर आहे म्हणून शेती केली जाते. जर त्यांच्याकडे अधिक नफा मिळवण्याचे साधन असते तर त्यांनी कधीच शेतजमिनीच्या लहान तुकड्यांना प्राधान्य दिले नसते.” यावरून शेतजमिनीचे तुकडीकरण आणि विभाजन हे वारसा हक्कामुळे नाही तर लोकांना इतरत्र कामधंदा न मिळाल्यामुळे शेतीत काम करतात. त्यामुळे शेतीवर अधिक ताण पडतो आणि त्यातून शेतीचे अकारमान लहान लहान होत जाते हे सिद्ध होते.

बाबासाहेब म्हणतात, जेव्हा शेतीचा आकार लहान असतो तेव्हा अशा शेतीमध्ये अधिक गुंतवणूक करणे शक्य नसते. शिवाय अशा शेतीत जास्त उत्पादन खर्च येतो. परंतु उत्पादकता अत्यंत कमी असते. त्यामुळे असे क्षेत्र विकिफायतशीर असते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, याचा अर्थ असा नाही कि, लहान अकाराच्या शेतजमिनी किफायतशीर नसतात. तर अशा लहान आकाराच्या शेतजमिनीत पर्याप्त भांडवली गुंतवणूक केली, जलसिंचनाचा मुबलक पुरवठा केला, अत्याधुनिक साधनांचा वापर करून शेतीची योग्य मशागत केली तर लहान आकाराच्या शेतीतही जास्त उत्पादन मिळू शकते. म्हणजेच बाबासाहेबांच्या मते लहान धारणक्षेत्र ही खरी समस्या नसून पर्याप्त मात्रेत भांडवलाचा व इतर सामग्रीचा तुटवडा असणे ही खरी समस्या आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतीला औद्योगिकीकरणाची जोड देणे आवश्यक असल्याचे म्हटले आहे. त्यांच्या मते भारतात लोकसंख्या जलद गतीने वाढत आहे. त्यामुळे शेतीवर अतिरीक्त ताण पडत आहे. त्यातून अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. यावर उपाय म्हणून देशात औद्योगिकीकरण झाले तर शेतीतील अतिरीक्त कामगार उद्योगक्षेत्राकडे रोजगारासाठी वळतील. त्यामुळे शेतीवरचा अतिरीक्त भार कमी होईल व शेतजमिनीचे धारणक्षेत्र कमी होणार नाही.

३. सहकारी शेतीचा पुरस्कार

श्री. एफ. जी. एच. ॲन्डरसन यांनी मुंबई विधीमंडळात सन १९२७ साली धारणक्षेत्राचे विभाजन टाळण्यासाठी आणलेल्या विधेयकाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी विरोध करून सहकारी शेतीच्या माध्यमातून शेतीचे धारणक्षेत्र मोठे व एकसंध ठेवता येते असे मत मांडले होते. श्री. एफ. जी. एच. ॲन्डरसन यांनी मांडलेल्या विधेयकात वारसा हक्कामुळे होणारे शेतीचे विभाजन टाळता येत होते. बाबासाहेबांच्या मते या विधेयकाचा स्विकार केला तर असंख्य लोक भूमिहीन होतील, त्यांचे दैन्य व दारिद्र्ये अधिक वाढेल. म्हणून बाबासाहेबांनी शेतीचे न्याय व समान वाटप होणा-या वारसा हक्काच्या कायद्यावर कोणत्याही प्रकारची मर्यादा न घालता सहकारी शेतीच्या माध्यमातून छोटे छोटे शेतजमिनीचे धारणक्षेत्र एकत्र केल्यास शेतीचे धारणक्षेत्र मोठे करता येते. सहकारी शेतीमुळे छोट्या शेतक-यांचे जे नुकसान होते ते टाळता येईल. तसेच शेतक-यांचा जमिनीवरील मालकी हक्क अबाधित ठेवता येतो. सहकारी शेतीच्या कायद्यात शेतक-यांना आपली शेतजमिन लागून असलेल्या धारणक्षेत्रांना जोडल्याशिवाय कसता येणार नाही अशी तरतुद करावी. तरच शेतकरी आपली शेती लगतच्या धारणक्षेत्राला जोडतील. त्यामुळे शेतीचे धारणक्षेत्र मोठे तसेच एकसंधही राहिल.

४. सामुदायिक शेती

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय शेतीच्या लहान धारणक्षेत्रामुळे निर्माण होणा-या समस्या कमी करण्यासाठी सामुदायिक शेतीची कल्पना मांडली होती. सन १९४८ साली बाबासाहेबांनी ‘ऑल इंडिया शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन’ च्या वतीने घटना समितीला एक

मसुदा सादर केला होता.या मसुद्यात त्यांनी सामुदायिक शेतीची संकल्पना मांडली होती.या मसुद्यात त्यांनी म्हटले होते की राज्य समाजवाद निर्माण करण्यासाठी अर्थिक समता प्रस्थापित होणे गरजेचे आहे. आर्थिक समता निर्माण झाल्यास राजकिय स्वातंत्र्याला महत्व रहाणार आहे.

बाबासाहेबांच्या मते सामुदायिक शेतीच्या योजनेमध्ये सरकारने देशातील सर्व प्रकारच्या जमिनी स्वतःच्या ताब्यात घ्याव्यात.मग त्या जमिनी स्वतःच्या मालकीच्या असो, कुळे म्हणून असो किंवा जमिनदाराच्या असो यांच्या जमिनी शासनाने स्वतःच्या ताब्यात घ्याव्यात आणि त्यांना त्याची नुकसानभरपाई द्यावी.जमिनीचे एकत्रिकरण केल्यानंतर त्या शेतजमिनीचे समान भाग करून ते गावातील रहिवाश्यांना खालील अटीवर कसण्यासाठी द्यावेत.

१.सामुदायिक शेतीबाबत शासनाने कायदे तयात करून या कायद्यानुसार शेती कसण्यास द्यावेत.

२.सामुदायिक शेती करत असताना कोणत्याही प्रकारची जातीयता, भेदभाव केला जाणार नाही, सर्वांना समान मानले जाईल.कोणीही जमीनदार असणार नाही किंवा कोणीही कुळ असणार नाही आणि कोणीही शेतमजूर असणार नाही.सर्व शेतीत काम करणारे शेतकरी असतील.

३.सामुदायिक शेतीमध्ये सर्व शेतक-यांनी जे एकूण उत्पादन उत्पादित केलेले असते त्यातून शासनाने त्यांचा हिस्सा काढून घ्यावा आणि शिल्लक उत्पादन गावक-यांनी आपसात वाटून घ्यावे.

बाबासाहेब म्हणतात, सामुदायिक शेतीच्या योजनेत शासनाने काही अधिकार आपल्याकडे राखून ठेवावेत.ते खालीलप्रमाणे

१.शेती उत्पादनावर शेतसारा आकारणे.

२.सामुदायिक शेती करण्यासाठी ज्या अटी व कायदे करण्यात आले आहेत त्या कायद्याचा किंवा अटीचा भंग करणा-याना शिक्षा देणे
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, जर देशात समाजवाद रुजवायचा असेल तर सामुदायिक शेतीची योजना कार्यान्वित केली पाहिजे.असे केल्यामुळे जमीनदार, कुळ तसेच शेतमजूर यांच्यात जो भेद वाढत आहे तोही सामुदायिक शेतीमुळे कमी होवू शकेल.

५.खोती पध्दती बंद करणे

१९ व्या शतकाच्या सुरवातीला ब्रिटीशांनी शेतसारा गोळा करण्यासाठी खोत पध्दती सुरू केली.खोतांच्या प्रशासन पध्दतीला खोती असे म्हणत.खोत हा ब्रिटीश भारतातील गावचा एक प्रशासकिय अधिकारी असत.खोतीच्या जाचाची व्याप्ती त्याकाळे रत्नागिरी तसेच कुलाबा या जिल्ह्यात जास्त होती.खोत शब्दाचा अर्थ जमिनदार तसेच वतनदार असा होतो.रयतवारी पध्दत आणि खोत पध्दत यामध्ये फरक म्हणजे रयतवारी पध्दतीत शेतकरी अपला शेतसारा स्वतः सरकारला देत असत.यांच्यात दुसरा मध्यस्थ नव्हता.म्हणून या पध्दतीत शेतक-यांची पिळवणूक होत नसे.परंतु खोती पध्दतीत सरकार आणि शेतकरी यांच्यात मध्यस्थ म्हणून हा खोत शासकिय अधिकारी काम करत असे.परंतु असे करताना तो शेतक-यांची पिळवणूक व अतोनात छळ करित असे.शेतक-यांनी उत्पादित केलेल्या एकूण उत्पादनपैकी ७५ टक्के हिस्सा तो घेत असे आणि त्यातील काही हिस्सा सरकारला देवून बाकीचा हिस्सा तो स्वतःजवळ ठेवत असे.म्हणून या पध्दतीला वेढविगारीची पध्दत म्हटले जात होते.

खोत हाच गावचा पाटील असल्यामुळे तो शेतक-यांकडून दमदाटीने किंवा खोटा आळ घालून शेतीतील किंवा घरातील कामे करून घेत असे परंतु याच्या मोबदल्यात त्याला पोटापुरतीही मजुरी देत नसे.शिवाय शेतक-यांवर खोतांचा सामाजिक जुलूमही होत असे.शेतक-यांनी कसे रहावे, कोणते कपडे घालावे, गावात कसे फिरावे यावरही खोतांचे नियंत्रण असत.खोतांच्या विरुद्ध जर शेतक-यांनी बोलले किंवा वागले तर त्याच्यावर खोटे फौजदारी गुन्हे दाखल करून त्यास अटल केली जात असे.बाबासाहेब म्हणायचे ज्या गावात खोती पध्दती नाही व ज्या गावात खोती पध्दती आहे या दोन गावातील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात व त्याच्या सुखी समाधानात साफ फरक दिसून येतो.कुळांकडून पैसे वसूल करूनही खोत त्याची पावती त्या कुळांना देत नसत.म्हणून खोतांनी ठरवल्यास एखाद्या कुळाकडून दुबारा पैसे घ्यायचे ठरावले तर तो काहीही करून पुन्हा कुळाकडून पैसे वसूल करून घेत असे.अशा अनेक प्रकारचे जुलूम खोती पध्दतीत असल्यामुळे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी या अमानुष अशा पध्दतीविरुद्ध बंड पुकारले.खोती पध्दतीविरुद्ध त्यांनी रत्नागिरी जिल्ह्यातील खेड, चिपळून, कुलाबा येथे भारतीय बहिष्कृत समाज सेवा संघाच्या वतीने परिषदा व अधिवेशने घेतली.खोतांविरुद्ध न्यायालयात खटले चालवले आणि हि अमानुष पध्दत रद्द करवून घेतली.

शेतकरी परिषद चिपळून येथे रविवार दि. १४ एप्रिल १९२९ रोजी भरवण्यात आली होती. या परिषदेत बाबासाहेब आंबेडकर यांना अध्यक्षस्थानी नेमण्यात आले होते. अध्यक्षिय मनोगत व्यक्त करताना बाबासाहेब म्हणतात “... शेतकरी वर्ग आज खोती पध्दतीमुळे गुलामगिरीत किचपत पडला आहे. म्हणून शेतक-यांनी खोतांच्या जातभाईना मते देऊन कौन्सिलात पाठवू नका.” या परिषदेत खोती पध्दतीविरुद्ध एक ठराव मंजूर करण्यात आला. तो ठराव खालीलप्रमाणे होता.

“खोतीपध्दत निखालस गुलामगिरी आहे. या पध्दतीमुळे रत्नगिरी जिल्ह्यातील शेतकरी वर्ग सर्वस्व खोताचा ताबेदार झाला आहे. उपरी कुळांची दशा तर होतेच होते पण पोचपावती देण्याची पध्दती अस्तित्वात नसल्यामुळे कायम धारेक-यांचे हक्कही सुरक्षित राहत नाहीत. आर्थिकदृष्ट्या खोतीपध्दत कुळांना घातक आहे. इतकेच नव्हे तर नैतिकदृष्ट्याही ही पध्दत विघातक असून कुळांना कोणत्याही प्रकारे सुस्थिती करून घेण्यास स्वातंत्र्य उरत नाही. अशा या खोती पध्दतीचा ही परिषद तीव्र निषेध करते व ती नाहीशी करावी अशी सरकारला आग्रहाची सूचना करते” (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड ४ कृषी पृष्ठ क्र. १०६)

७. जलसिंचनाची सुविधा

भारतीय शेतीचा बराच मोठा भाग हा कोरडवाहू आहे. त्यामुळे शेतीतून अत्यल्प उत्पादन होते. त्यामुळे शेतीत मशागत करणा-या शेतकऱ्यांचीही उपजिवीका पूर्णपणे भागत नाही. म्हणून शेतीच्या विकासासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतीला पाणी व वीजेचा पुरवठा मुबलक प्रमाणात केला पाहिजे अशी भूमिका घेतली होती. शासनाने शेतीला जलसिंचनाचा व वीजेचा पुरवठा करून दिला पाहिजे हे शासनाचे कर्तव्यच आहे. सन १९४२ ते १९४६ या दरम्यान व्हाईसरॉयच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळात डॉ. आंबेडकरांकडे श्रम, जलसिंचन व वीज अशा तीन प्रकारचे खाते होते. केंद्रीय मंत्रिमंडळात असताना बाबासाहेबांनी अनेक महत्वाचे कार्य केले. त्यामध्येच त्यांनी एक बहुउद्देशिय योजना ३ जानेवारी १९४५ रोजी सुचविली आणि ती म्हणजे “नद्या जोडो” प्रकल्प. पुरामुळे देशाचे जे नुकसान होते ते टाळण्यासाठी ज्या प्रमुख नद्या आहेत त्या नद्यांना जोडण्याचा प्रकल्प हाती घेतला आणि तो यशस्वी केला. डॉ. आंबेडकरांच्या मते जेव्हा मोठ्या नद्यांना जोडून प्रकल्प यशस्वी होतात तेव्हा जलसिंचनाचे साठे निर्माण होतात. त्यामुळे देशातील शेतीला मुबलक स्वरूपात जलसिंचनाची सोय करता येते. तसेच या सिंचित झालेल्या पाण्यातून मोठ्या प्रमाणात विज निर्माण करता येते. शिवाय जलवाहतूकही यामुळे शक्य होते असे त्यांनी शासनाच्या निदर्शनास आणून दिले. एवढेच नाही तर त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे देशात आज मोठे धरणे पूर्णत्वास गेले. ज्यामध्ये दामोदर खोरे प्रकल्प, हिराकूंड प्रकल्प, सोन नदी खोरे प्रकल्प, भाक्रा प्रकल्प उभारणी केल्यामुळे शेतीला मुबलक पाणी मिळू लागले. तसेच यातून वीज निर्मिती ही होऊ लागली. अशा प्रकल्पाची उभारणी ही त्यांच्या दूरदृष्टीपणाची देणगी आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते स्वस्त व मुबलक पाणी व विजेशिवाय औद्योगिकीकरण करणे अशक्य आहे.

समारोप

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषीविषयक विचाराचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, त्यांनी त्या काळी मांडलेले विचार आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी गरजेचे आहेत. बाबासाहेबांचा प्रत्येक विचार भारताचे भवितव्य बदलू शकणारा आहे. परंतु शोकांतिका ही आहे की, बाबासाहेबांच्या विचारांना आजही फारशे गांभिर्याने घेतले जात नाही. बाबासाहेबांच्या विचारांचे महत्व लक्षात घेवून जर त्या विचारांची अमलबजावणी केली असती तर शेतीच्या विकासाची गती यापेक्षा नक्कीच चांगली असती. उदा. बाबासाहेबांनी धारणक्षेत्राबाबत घेतलेली भूमिका. वर्तमान काळात धारणक्षेत्राचे आकारमान कमी झालेले आहे. सन १९६१- ६२ मध्ये धारणक्षेत्राचे प्रमाण २.६ हेक्टर होते, ते २०१६- १७ मध्ये ०.४१ हेक्टर झाले इतके कमी झाले आहे. त्यामुळे शेतीक्षेत्रात अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. शेतकरी कर्जबाजारी होत आहेत, कर्जाला कंटाळून ते आत्महत्या करित आहेत. परीणामी शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा १४ ते १५ टक्यांवर आला आहे. म्हणून बाबासाहेबांनी शेतीतील समस्या कमी करण्यासाठी सामुदायिक शेती, सहकारी शेती, वाढता जलसिंचनाचा व मुबलक विज पुरवठा केला पाहिजे असे मत मांडले होते. वर्तमान सरकारने अशा पध्दतीच्या उपायोजना केल्यास येणा-या पीढ्यांना नक्कीच सुखी समाधानाचे व समृद्धीचे जिवन जगता येईल हे निश्चित.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड ४ कृषी पृष्ठ क्र. १०६
२. भारतातील आर्थिक सुधारणा आणि दलित ए क आंबेडकरी दृष्टीकोण डॉ. भालचंद्र मुणगेकर

३. अर्थसंवाद एप्रिल जून २०१६ खंड ४० अंक १
४. आर्थिक विचारांचा इतिहास संपादक प्रा. डॉ. जे. फए. पाटील
५. किर धनंजय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर १९६६ पॉप्यूलर प्रकाशन मुंबई
६. नरेंद्र जाधव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान १९९२
७. डॉ. विजय कविमंडल १९९३ आर्थिक विचारांचा विकास श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर पृ. ४०९
८. खैरमोडे चां. भ. डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर खंड १ व २ सुगावा प्रकाशन, नागपूर
९. बहिष्कृत भारत २ सप्टेंबर १९२७
१०. <https://www.amazon.in/Dr-Ambedkar-Arthik-Vicha>
११. <https://mr.wikipedia.org/wiki/%>
१२. <https://www.forwardpress.in/2017/06/ambedkars-enlightened-economics-hindi/>
१३. <https://www.maxwoman.in/maxwoman-blog/economic-thoughts-of-doctor-babasaheb-ambedkar-738290>